

SZEGEDI EGYETEMI TUDÁSTÁR 7.

Bölcészet- és társadalomtudományok

Szegedi Egyetemi Kiadó
2014

SZEGEDI EGYETEMI TUDÁSTÁR 7.
Bölcsészet- és társadalomtudományok

Szerkesztette:
PÁL JÓZSEF – VAJDA ZOLTÁN

SZEGEDI EGYETEMI TUDÁSTÁR sorozat

1. Szent-Györgyi Albert szellemi öröksége
2. The intellectual heritage of Albert Szent-Györgyi
3. Szent-Györgyi Albert a Délmagyarországban és a New York Timesban
 4. Élő természettudományok
 5. Élettelen természettudományok
 6. Bölcsészettudományok
 7. Bölcsészet- és társadalomtudományok
 8. Egyetemtörténeti fotóalbum

Sorozatszerkesztők:

DUX LÁSZLÓ, HANNUS ISTVÁN, PÁL JÓZSEF, ÚJSZÁSZI ILONA

A sorozat elkészítésében közreműködött:

SZTE Klebelsberg Könyvtár

Készült:

a Szegedi Tudományegyetem megbízásából, a „TÁMOP-4.2.3.-12/1/KONV – 2012-0035, Tudományos eredmények elismerése és disszeminációja a Szegedi Tudományegyetemen” pályázat keretében.

SZEGEDI EGYETEMI TUDÁSTÁR 7.

Bölcészeti- és társadalomtudományok

Szerkesztette:
PÁL JÓZSEF – VAJDA ZOLTÁN

Szegedi Egyetemi Kiadó
Szeged, 2014

Szerkesztette:
PÁL JÓZSEF –VAJDA ZOLTÁN

© Szegedi Tudományegyetem
© Szerzők, szerkesztők
© Szegedi Egyetemi Kiadó

Minden jog fenntartva.

A kiadásért felel:
a SZEGEDI EGYETEMI KIADÓ
vezetője

Borító, műszaki szerkesztés:
LOSJAK LÁSZLÓ

Korrektúra:
SINKOVICS BALÁZS

Nyomdai kivitelezés:
GENERÁL NYOMDA KFT.

ISBN 978-963-306-352-1

Tartalomjegyzék

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

JAKAB ÉVA <i>Filozófus a vádlottak padján</i>	7
PACZOLAY PÉTER <i>„Mit ér a szerencse az emberi dolgokban?” – a politikusi cselekvés lehetőségei és korlátai Machiavelli Fejedelmében</i>	22
HAJDÚ JÓZSEF <i>Szociális biztonsági koordináció, bilaterális megállapodások és a Gottardo-elv érvényesülése</i>	40
NAGY FERENC <i>Új tendenciák a büntetőjogban</i>	56
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ <i>Alkotmányos identitás és európai integráció</i>	68

SZOCIOLÓGIA ÉS VALLÁSTUDOMÁNY

PÁSZKA IMRE <i>Együtthatás-reprezentációk szociológiai megközelítésének vázlata</i>	78
BARNA GÁBOR <i>A megújító hagyomány. A hagyomány működése napjaink vallásgyakorlatában</i>	104

NEVELÉSTUDOMÁNY

CSAPÓ BENŐ <i>A szegei iskolai longitudinális program</i>	117
--	-----

GAZDASÁGTUDOMÁNY

FARKAS BEÁTA <i>A közép-kelet-európai piacgazdaságok fejlődési lehetőségei az Európai Unióban</i>	167
HETESI ERZSÉBET <i>Értelmezhető-e a lojalitás a B2B piacokon?</i>	182
LENGYEL IMRE – FENYŐVÁRI ZSOLT – NAGY BENEDEK <i>A közelség szerepének újraértelmezése az innovatív üzleti kapcsolatokban</i>	202

REKTORAINKTÓL, REKTORAINKRÓL

PÉTER LÁSZLÓ <i>Írások Szent-Györgyi Albertről</i>	223
RÓNA-TAS ANDRÁS <i>Rendszerváltás és a magyar felsőoktatás átalakulása</i>	268
Utószó	281

*Filozófus a vádlottak padján**

Cséka Ervin munkássága, átfogó szakmai és oktatói tapasztalata évtizedek óta gazdagítja a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának működését. Kollégái és tanítványai körében legendás az olvasottsága, mélyreható irodalmi műveltsége: kötetlen, baráti beszélgetésekben, de akár a vizsgáztatás hevében is szívesen idéz a magyar- vagy a világirodalom gyöngyszemeiből: szép versekből, történelmi regényekből. Az is köztudomásúnak számít, hogy becsüli kollégái munkáját, így többek között a római jognak is elkötelezett híve. Kölcsönös szakmai és emberi megbecsülés jellemezte a Pólay Elemérhez és Molnár Imréhez, tanszéki elődeimhez fűződő viszonyát. De még én is élvezhettem nyílt, őszinte beszélgetéseit a tanári szobában, óráközi szünetekben: fiatalkori élményeit megelevenítve szívesen emlékezett vissza például arra, hogy a háború előtt polgári jog helyett szinte kizárólag „csak” római jogi előadásokon tanulta a civilisztikát. A fiatalabb kolléga tiszteletén kívül személyes elkötelezettség is fűz a Jubilánshoz: Cséka professzor úr évekkel később, pályám egyik kritikus időszakában mellém állt a tudománypolitika viharában, amikor erre szakmailag és egyénileg is nagy szükségem volt. Nagy kitüntetésnek éreztem dicsérő megjegyzését, hogy a szegedi római jogi tankönyvben általam jegyzett perjogi fejezetet jónak és informatívnak találta. Külön hálás vagyok azért, hogy egyáltalán kézbe vette és elolvasta kollégája munkáját.

A Jubiláns évtizedek óta a büntető eljárásjog köztisztületben álló szakértője és elhivatott oktatója Karunkon. Az ünnepi kötetbe ezért igyekeztem olyan témát keresni, amely szokásos kutatási területemtől távol áll, de inkább alkalmasnak látszik a Büntetőjogász érdeklődésének felkeltésére. A Jubiláns szokatlanul gazdag irodalmi műveltségére apellálva az ókori irodalomból merítettem a vizsgálódás tárgyát.

* A tanulmány eredeti változatának megjelenési helye: Juhász Zsuzsanna, Nagy Ferenc, Fantoly Zsanett (szerk.) Sapiienti sat: ünnepi kötet Dr. Cséka Ervin professzor 90. születésnapjára. 521 p. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2012. pp. 221–232. (Acta Universitatis Szegediensis ; Acta juridica et politica; Tom.74.) (ISBN: HYPERLINK "<http://www.isbnsearch.org/isbn/97896399927209>" \t "_blank" 978-963-99927-20-9).

1. A vádlott

Az ókori Róma egyik híres büntetőperének vádlottja Apuleius, a Kr. u. 2. század közismert, művelt filozófusa és szépírója volt. Apuleius az Africa provinciában fekvő Madaurus városában született. A Kr.u. 1. századtól a *colonia* rangjára emelkedett település az Atlasz-hegység déli vonulatainak határán feküdt – ma az algériai Madausch városa terül el az antik romok helyén¹. Apuleius római polgár volt, római polgároktól, törvényes római házasságból, a helyi elithez tartozó, tekintélyes és jómódú családból származott. Apja szülővárosában magistratusi rangra emelkedett, a *decurio* és a *duumvir* tisztségét töltötte be². Halálakor kétmillió sestertius értékű vagyont hagyott fiára, amely gondtalan életet biztosított a fiatalembernek³. Apuleius szülővárosában kezdte meg tanulmányait, de családja – tehetségét felismerve – hamarosan Karthágóba küldte. Africa provincia e kiemelkedő szellemi központjában kezdte tanulmányozni a görög filozófiát, elsősorban Platon tanait⁴. Tanulmányai később Athénba és Rómába vonzották, de szellemi vándorévei alatt meglátogatta Samos, Phrygia és talán Alexandria híres iskoláit is⁵. Írásaiból tudjuk, hogy elsősorban filozófiát, de retorikát, költészetet, geometriát, matematikát, zenét, dialektikát és logikát is tanult⁶; tanuló társai (*condiscipulus*) közé tartozott például Aemilianus Strabo, aki politikai pályája csúcását 156-ban érte el, amikor *consul suffectus* lett. Önéletrajzi írásaiból tudjuk, hogy Apuleius Athénban számos misztérium kultuszába is beavatást nyert⁷.

Apuleius tollából származik az „Aranyszamár” című regény – az egyetlen prózai mű, amely a Kr.u. 2. századból a világirodalmat gazdagítja. A könyv élvezetes bepillantást nyújt korának társadalmi életébe és számos jogilag is értékes jelenettel szórakoztatja az olvasót⁸. A büntetőjognak elkötelezett Jubiláns számára azonban izgalmasabb olvasmányt ígér Apologia (avagy A mágiáról)

¹ Két évszázaddal később Augustinus is ebben a városban kezdte meg tanulmányait, vö. J. Hammerstaedt: Apuleius: Leben und Werk, in: *Apuleius: Über die Magie*, Darmstadt, 2002. 11. p.

² Apul. Apol. 24,9.

³ Az összeg a lovagi osztályhoz megkövetelt *census*-határ ötszörösének felelt meg, vö. Hammerstaedt (2002) i.m. 11. p.

⁴ Apul. Flor. 18,15.

⁵ Apul. Flor. 20,2–4. A forrásokkal alátámasztott tanulóhelyek számát kevesli Hammerstaedt (2002) i.m. 12. p.

⁶ Hammerstaedt (2002) i.m. 11. p.

⁷ Apul. Apol. 55,8.

⁸ Jakab É.: *Stipulationes aediliciae*, Szeged, 1993. 36. p.

címen ismert műve, amely az ellene indított büntetőperben előadott védőbeszédének írásbeli változatát őrzi az utókornak⁹.

2. A vád

Apuleius Kr.u. 158/59-ben szenvedte el élete egyik legnagyobb megpróbáltatását: az Africa provinciában fekvő Sabratha (ma Tripolisz) városában közbűncselekmény (*crimen*¹⁰) elkövetésével vádolták meg és perbe fogták. A pert Aemilianus, feleségének sógora indította mostohafia (feleségének fia) nevében. Már a különös családi összefonódás is mutatja, hogy nem mindennapi esetről van szó.

A vád pontos tartalmát nem ismerjük, hisz csak Apuleius védőbeszéde maradt ránk. A védelem érveléséből tudunk csak következtetni a feltehető vádpontokra. A feldühödött rokonság a gonosz varázslat és a méregkeverés vádját emelte az új rokon ellen: Apuleius eszerint bűbájossággal, varázsszerekkel vette rá a nála idősebb, addig visszavonult, józan életet élő özvegyet a házasságra, hogy rátehesse a kezét több millióra becsült vagyonára. A házasságkötést követően igen rövid időn belül elhalálozott Aemilia idősebb fia – a vád szerint ez is az Apuleius által üzött fekete mágia következménye volt, aki ezáltal még jobban koncentrálnak tudta felesége vagyonát. Apuleius állítólag méreggel vagy varázslattal tette el láb alól az ifjú sógort, akinek pedig házasságát is köszönhette. További vádpontként arra is hivatkozott ellenfele, hogy megbabonázott egy rabszolga fiút, aki felesége háztartásához tartozott (42,2–47): a fiú rohamot kapott, összeesett – a vád szerint Apuleius jósmédiumként akarta felhasználni. A hatályos törvények tükrében ezek súlyos vádpontok voltak, amelyek a halálbüntetés kiszabásához vezethettek volna. Hogy került Apuleius ebbe a családba, és miért gyűlölték annyira a rokonok, hogy főbenjáró bűnnel vádolták meg?

3. Tényállási elemek

A történet előzményei néhány évvel korábbra nyúlnak vissza. Apuleius élete virágjában, harmincas éveiben járó jó megjelenésű, ápolat külsejű és rendkívül

⁹ Az egyik közismert magyar kiadás „Apuleius: Védőbeszéd (A Mágiáról), ford. Détsy Mihály, Budapest, 2005.

¹⁰ A közüldözés alá eső közbűncselekmények és a magánüldözés alá eső delictumok közti különbséghez vö. Molnár I. – Jakab É.: *Római jog*, Szeged, 2010. 340. pp.

művelt, kozmopolita fiatalember volt, amikor először látogatott a vádban megnevezett cselekmények helyszínére. Még athéni tanuló éveiből jól ismerte a fiatal Sicinius Pontianust, akinek családja Oea településen, Africa provinciában, a Földközi-tenger partján élt. A környéken utazgatván Apuleius meglátogatta barátját, aki ekkor még édesanyja, Aemilia Pudentilla háztartásában élt, ekkor még nőtlenül.

Aemilia Pudentilla öt évvel volt idősebb Apuleiusnál, és már tizennégy éve özvegyen édegelt. A források, elsősorban Apuleius írásainak tanúsága szerint Pudentilla igen művelt és emancipált hölgy volt: kiválóan beszélt és írt görögül, jól ismerte a görög és a latin irodalmat és sikeresen igazgatta több milliót érő birtokait. Körülbelül huszonöt éves lehetett, amikor özvegyiségre jutott. Férje halálát követően annak családja (elsősorban annak apja, azaz Pudentilla apósa) többször is kísérletet tett, hogy rábeszélje egy újabb házasságra – amit lehetőleg a családon belül képzeltek el. A konzervatív gondolkodású após arra ösztönözte Pudentillát, hogy menjen hozzá elhalt férje fiútestvéréhez (azaz sógorához), Sicinius Aemilianushoz. Az apósa még azzal is megfenyegette, hogy vonakodása esetén kitagadja a nagyapai örökségből két unokáját, Pontianust és Pudentst. Amint fent már említettük, Pudentilla talán huszonöt éves lehetett férje halálakor, tehát az újabb házasság biológiailag kézenfekvőnek látszott. Úgy tűnik azonban, hogy a művelt özvegyet taszította a kiszemelt sógor bárdolatlansága, ezért ügyesen taktikázva újra és újra kitért a menyegző elől. Végül apósa is megbékélt a helyzettel: Pudentilla özvegy maradt, és fiai is megkapták a nagyapai örökségüket.

Apósa halála után Pudentilla – talán orvosai tanácsára – mégis kedvet kapott a férjhez menéshez és idősebb fiát, az időközben serdültté vált Pontianust kérte meg, hogy keressen hozzá méltó partnert. Pontianus ezek után – és célzottan – hívta meg otthonukba Apuleiust, hogy édesanyja figyelmébe ajánlja. A „házasságközvetítés” jól sikerült, Apuleius és Pudentilla hamarosan megtalálták a közös hangot, vonzódtak egymáshoz, és rövid időn belül az egyik vidéki birtokukon csendben, feltűnés nélkül össze is házasodtak¹¹.

Pudentilla első férjének rokonsága viszont feldühödve fogadta a frigyet: Sicinius Clarus és Sicinius Aemilianus bosszút forraltak, hogy „megmentsék” a „jöttment” Apuleiustól a családot, elsősorban a családi vagyont. Jó partnerre találtak az időközben megházasodott fiú, Pontianus apósában: Herennius Rufinus elszegényedett, lesüllyedt egzisztenciájú, számító férfi volt, aki fiatal veje örökségére spekulált.

¹¹ U. Schindel: *Die Verteidigungsrede des Apuleius*, in: U. Mölk (hg. von) *Literatur und Recht*, Göttingen, 1996. 16. p.

Az eseményeket felgyorsította a fiatal Pontianus tragikus hirtelenségű elhalálása: Karthágóból hazafelé tartva, röviddel édesanyja vitatott házasságkötése után, útközben meghalt. Ezt követően a nagybácsik a fiatalabb fiút, Pudent, haladéktalanul eltávolították az anyja mellől és magukhoz vették (talán még arra is próbálták rávenni, hogy vegye feleségül elhalt bátyja özvegyét). Mindenesetre az ő nevében indítottak büntetőpert az általuk gyűlölt és megvetett Apuleius ellen.

Az Oeában székelő Siciniusok motivációja egyértelmű: ha már nem sikerült megakadályozni a szerintük botrányos házasságot sógornőjük és a jöttment Apuleius között, minden eszközzel arra törekedtek, hogy utólag „gyökerestől” eltávolítsák a családból a betolakodót. Ha Aemilia Pudentilla özvegy maradt volna, akkor tetemes vagyona fiaira, illetve azok fiági rokonságára (*agnatio*) szállt volna. A hirtelen felbukkanó új férj megbízhatatlannak és tékozlónak tűnt szemükben, aki gyorsan elherdálhatja a nemzedékeken át felhalmozott családi vagyont. A nemkívánatos elem eltávolítására bármilyen eszköz bevetésére készen álltak; a főbenjáró bűncselekmény vádja jó ötletnek látszott.

A fenti történet leginkább egy modern krimire vagy szappanoperára emlékeztet – Apuleius számára azonban valódi, életveszélyes fenyegetést jelentett. A kereset tárgya mágia, gonosz varázslat volt: a Siciniusok és Herennius Rufinus azzal vádolták, hogy tiltott mágiával, bűbájossággal vakította el Pudentillát, hogy pusztán anyagi indítékból feleségül vehesse; majd rontó varázslattal fia, Pontianus halálát okozta, hogy minél nagyobb vagyonhoz jusson.

4. A jogszabályi háttér

Azt gondolhatnánk, hogy a Kr.u. 2. század társadalmát már nem archaikus babonák mozgatták, hanem inkább a felvilágosult gondolkodás és a vallási tolerancia jellemezte. A források azonban más képet mutatnak. A principátus fénykorát rendkívüli vallási érzékenység jellemezte. Sőt, a 2. századot a misztériumkultuszok, mágusok, filozófusok és sarlatánok korának is nevezhetjük: széles társadalmi rétegeket foglalkoztatott a „titkos tanok” utáni kutatás¹². A politikai és gazdasági kiszolgáltatottság ellensúlyozására erősen élt a tömegekben a vágy a vallásos meggyőződés, az istenek közelsége iránt¹³. A gonosz varázslatok és a rosszindulatú jövendölések nagy félelmet váltottak ki az ókor emberéből. A társadalmi méretű

¹² P. Habermehl: *Magie, Mächte und Mysterien: Die Welt des Übersinnlichen im Werk des Apuleius*, in: *Apuleius: Über die Magie*, Darmstadt, 2002. 310–314. pp.

¹³ R. Turcan: *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1992.

fóbiával sok rosszindulatú bajkeverő visszaélt: az ártó bűbájosságtól való rettegés könnyen egészségromláshoz vagy anyagi jellegű károkhoz vezethetett a célba vett személynél. A hasonló tetteknek a társadalomra való nagyfokú veszélyessége miatt még a művelt, a mindennapi babonát megvető emberek is támogatták a gonosz szándékú varázslás büntethetőségét¹⁴. Az ókori történetírók számos esetben tudósítanak arról, hogy a római császárok következetesen üldözték a mágusokat, asztrológusokat, jövendőmondókat és jósokat: Tiberius, Claudius, Vitellius, Septimius Severus vagy II. Constantius rendeleteket adott ki ellenük¹⁵. A klasszikus római jogászok közül elsősorban Ulpianus és Pseudo-Paulus tudósít a gonosz mágia büntetéséről. Mindkét jogászra jellemző, hogy a provinciai büntetőjogot is jól ismerte, és régebbi jogi normákra is hivatkozik.

Már a XII táblás törvényben található normatív szabályozás a gonosz varázslat ellen: aki más termését elátkozza vagy megkísérli mágikus mondogákkal a szomszéd telekről a sajátjára átvarázsolni, azt halálbüntetéssel fenyegették¹⁶. A törvény szövegét az idősebb Plinius megjegyzéséből ismerjük (Plin. nat. 28,17): *non et legum ipsarum in duodecim tabulis verba sunt: „qui fruges excantassit” et alibi: „qui malum carmen incantassit”?* A szerző hosszasan értekezik a *Naturalis historia* 28. könyvében a csodás jelekről, a jóslásokról és a varázslókról. Rosszallással tudósít arról, hogy sokan babonás varázslatokban keresnek menedéket gyógyíthatatlan betegségek ellen¹⁷. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a gyógykezelés és a fekete mágia között gyakran nehéz meghúzni a határvonalat. Plinius, a művelt természetbúvár is hangsúlyozza, hogy mindenkit kínoz a félelem az esetlegesen ellene irányuló gonosz varázslatoktól¹⁸.

A római büntetőjoggal foglalkozó szerzők a XII t.t. mágiát szankcionáló előírásait sokszor az archaikus kor primitív, babonás felfogásával magyarázzák¹⁹. Plinius fent idézett mondata és a mágiát szankcionáló későbbi császári rendeletek azonban azt mutatják, hogy a gonosz varázslatoktól való rettegés

¹⁴ Th. Mommsen: *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899. 639–643. pp.; M. Th. Fögen: *Die Enteignung der Wahrsager*, Frankfurt a. M., 1993.

¹⁵ D. Liebs: *Römisches Recht in Africa im 2. Jahrhundert n. Chr. nach der Apologie von Apuleius*, in: U. Mölk (hg. von) *Literatur und Recht*, Göttingen, 1996. 30–31. p.

¹⁶ Plin. nat. 28,17; Sen. nat. 4B,7,7; Serv. in Verg. ecl. 8,99; Aug. civ. 8,19.

¹⁷ Így például az epilepsziában szenvedők frissen megölt állat vagy ember sebéből a meleg vért isszák, Plin. nat. 28,4.

¹⁸ Plin. nat. 28,19: *defigi quidem diris deprecationibus nemo non metuit*. Vö. Pólay E.: *Iniuria Types in Roman Law*, Budapest, 1986. 39. pp.

¹⁹ Így például B. Santalucia: *Verbrechen und ihre Verfolgung im antiken Rom*, übersetzt von E. Höbenreich, Milano, 1997. 33. p.

a pogány ókori hitvilágra mindvégig jellemző maradt. A XII t.t. még az *accen-tare* és a *carmen malum incantare* tényállását is szabályozta: Cicero és Horatius ugyan még úgy gondolták, hogy gúnyversek költéséről és terjesztéséről szolt a törvényszöveg²⁰ – de az újabb kutatások kimutatták, hogy a büntett lényegét valójában a fekete mágia, a más ember életének kioltására irányuló varázsszövegek költése és alkalmazása alkotta²¹. Apuleius beszédében azonban semmilyen jel sem utal arra, hogy a XII t.t. alapján emelt volna vádat ellene Sicinius Aemilianus. A vád jogszabályi hátterét ezért későbbi normákban kell keresnünk.

A *lex Cornelia de sicariis et veneficis* Sulla büntetőjogi reformjának részét képezte Kr.e. 82-ben és gyökeresen újraszabályozta az emberölés törvényi tényállásait²². A *lex Cornelia* 5. fejezete foglalkozott a veszélyes italok és mérgek beadása által kiváltott, halált okozó testi sértés büntetével²³. A *lex Cornelia* alkalmazásának a feltétele azonban a szándékos elkövetés volt. A *lex Corneliát* a jogtudomány később kiterjesztette a méregkeverés tényállására is. Apuleius beszédéből azonban arra következtethetünk, hogy nem a *veneficium* szerepelt az ellene emelt vádban²⁴. Az utóbbi években néhány kutató rámutatott, hogy a vád jogszabályi alapját valószínűleg két *Senatus Consultum* szolgáltatta, amelyek pontos szövege nem maradt ránk, de tartalmukra néhány jogászai döntésből következtetni lehet.

Ulpianus Kr.u. 213-ban foglalkozott hosszasan a büntetőjognak ezzel a problematikus területével²⁵; Lenel a Palingenesiában a *De mathematicis et vaticinatoribus*²⁶ (A horoszkópkészítőkről és jósokról) cím alatt foglalja össze a ránk maradt fragmentumokat. Ulpianus itt tudósít egy Kr. u.16-ból származó *Senatus Consultum*ról, amely a horoszkópkészítőkre, kaldeusokra, babiloni varázslókra és vásári csillagjósokra szigorú büntetést rótt ki: ha az elkövető a Római Birodalomból származott (függetlenül attól, hogy római polgár, Latinus vagy peregrinus), akkor az *aqua et igni interdictio* a büntetése (kitiltás a közösségből és vagyonekobzás). Ha az elkövető a Római Birodalom határain

²⁰ Cic. rep. 4,12; Hor. sat. 2,1,80–83; Hor. epist. 2,1,152–154.

²¹ Vö. Pólay (1986) i.m. 39–43. pp.

²² W. Kunkel, *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*, München, 1962. 48. pp.

²³ G. Rotondi: *Leges publicae populi Romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività dei comizi romani*, Milano, 1912. 357–58. pp.

²⁴ E. Norden: *Apuleius von Madaura und das römische Privatrecht*, Leipzig, 1912. 32. p. még úgy foglalt állást, hogy a per a *lex Cornelia* alapján folyt.

²⁵ T. Honoré: *Ulpian*, Oxford, 1982. 129–153. p.; D. Liebs: *Gnomon* 56 (1984) 447–448. p.

²⁶ O. Lenel: *Palingenesia iuris civilis*, Leipzig, 1889. II, 975–986. p.

kívülről származott²⁷, akkor halálbüntetéssel fenyegették. A *Senatus Consultum* tehát minden esetben bűncselekménynek nyilvánítja és büntetendőnek deklarálja általában a fekete mágiát; pusztán a szankció terén differenciál az elkövető státusza szerint.

Modestinus megerősíti, hogy már az 1. században (vagy a 2. század elején²⁸) egy *Senatus Consultum* minden gonosz varázslatot halálbüntetéssel rendelt büntetni (D. 48,8,13): *Ex senatus consulto euis legis poena damnari iubetur, qui mala sacrificia fecerit habuerit. A male sacrificia* gyűjtőnév alatt mindenféle ártó varázslat értendő: áldozás az alvilági isteneknek, ártó varázsfeliratok vagy képek készítése, hamis „gyógyszerek” adagolása (D. 48,8,3 pr.-1):

Eiusdem legis Corneliae de sicariis et veneficis capite quinto, qui venenum necandi hominis causa fecerit vel vendiderit vel habuerit, plectitur. Eiusdem legis poena adificitur, qui in publicum mala medicamenta vendiderit vel hominis necandi causa habuerit.

D. 48,8,3,3: *Alio senatus consulto effectum est, ut pigmentarii, si cui temere cicutam salamandram aconitum pituocampas aut bubrostim mandragoram et id, quod bustramenti causa dederit cantharidas, poena teneantur huius legis.*

Marcianus a D. 48,8 *titulus* alatt, a *lex Cornelia de sicariis et veneficis* törvényi tényállásainak kommentárjában érinti a mágia problémáját. A 3. § egy korábbi datálású *Senatus Consultum*ot idéz, amely a mérgekkel illetve „varázsszerekkel” való kereskedést bünteti. A *principium* és az 1. § megerősíti, hogy a *lex Cornelia* halálbüntetéssel fenyegeti a méreggel való visszaélést: a mérgekeverés (mérgező anyag előállítás), forgalmazása (eladása) és tartása is a törvényi tényállás alá esik. A büntethetőség feltétele azonban a szándékosság: az elkövető csak akkor büntethető, ha tudja, hogy a szer emberélet kioltására alkalmas és ennek ismeretében valósítja meg cselekményével valamelyik tényállási fordulatot (*hominis necandi causa*)²⁹. A jogtudomány azonban hamarosan kiterjesztette a büntethetőséget a gondatlan változatra is³⁰.

²⁷ A legtöbb varázsló és csillagjós Perzsiából érkezett Rómába; vö. Liebs (1996) i.m. 32. p.

²⁸ A *Senatus Consultum* kibocsátásának időpontja vitatott a szakirodalomban, vö. Liebs (1996) i.m. 33. p.; R. J. A. Talbert: *The Senate of Imperial Rome*, Princeton, 1984. 456. p.

²⁹ Vö. Santalucia (1997) i.m. 84–85. p. A *lex Cornelia* tartalmát átfogóan elemzi A. M. Rigsby: *Crime and Community in Ciceronian Rome*, Austin, 1999. 50–55. pp. A gondatlan elkövetésre Hadrianus idején terjesztették ki a törvény hatályát, vö. D. 48,8,1,3 Marcianus.

³⁰ U. Brasiello: *Sulla ricostruzione dei crimini in diritto romano. Cenni sulla evoluzione dell'omicidio*, in: SDHI 42 (1976) 255. pp.

A *veteres* nézete szerint a fekete mágia csak a már befejezett (ténylegesen elkövetett) cselekmény esetén büntethető (ha az ártó jóslást, jövendőmondást, gonosz varázslatot már szóban vagy írásban megtették). Ulpianus ezzel szemben azt vallja, hogy már a pusztá szakismeret (*scientia, notitia*) is megvalósíthatja a bűncselekmény törvényi tényállását³¹. Joggal tételezhetjük fel, hogy már a Kr.u. 2. században ebbe az irányba tolódott el a jogtudomány és a jogalkalmazás álláspontja. A klasszikus római jogban tehát a büntethetőséget erősen kiterjesztették, modern fogalmaink szerint horizontálisan előre hozták³²: a feket mágia, a gonosz szándékú jövendőmondás és varázslat kiemelt társadalmi veszélyessége miatt már a releváns szakismeret elsajátítása, megszerzése is büntetendőnek nyilvánult³³. Az elkövetési magatartás tehát már az ilyen irányú szakismeret megszerzésére törekvéssel is megvalósulhatott³⁴. Tacitus tudósít egy hasonló Senatus Consultumról már Kr.e.52-ből, amit azonban az atrox és irritum (szigorú és hatástalan) jelzővel jellemez³⁵.

A császárkorban a legsúlyosabban a császár halálának várható időpontjára vonatkozó jóslatokat büntették: itt már azt is halálbüntetés fenyegette, aki erre vonatkozó kérdést intézett egy jóshoz, jövendőmondóhoz³⁶. Ez a tettes-fogalom erősen kiterjesztő értelmezéséhez vezetett: nem csak a varázsló, jós, jövendőmondó volt tettesként büntethető, hanem bármely polgári személy, aki a jóshoz fordult ebben a tárgyban. Modern fogalmaink szerint ez az alkotmányos rend, az államhatalom megdöntésére irányuló, büntetendő cselekménynek minősült.

A fenti rövid áttekintés is jól érzékelteti, hogy a mágia (tiltott varázslás) vádja nagyon veszélyes lehetett a bevádolt személyre nézve. Az ókori történetírók számos esetről tudósítanak, amelyekben maga az uralkodó lépett fel könyörtelenül a varázslók, jósok és méregkeverők ellen³⁷.

³¹ Coll. Mos. 15,2,2; vö. Liebs (1996) i.m. 32. p

³² A német terminológia a „Vorverlagerung der Strafbarkeit” jelenségeként ismeri ezt a törvényhozói törekvést, vö. ehhez F. Nagy, Exkludierende/isolierende Elemente im ungarischen Strafrecht, in: *Freiheit – Sicherheit – (Straf)Recht*, hg. von K. Karsai – F. Nagy – Zs. Szomora, Osnabrück, 2011. 175–188. pp.

³³ F. Lamberti: De magia als rechtsgeschichtliches Dokument, in: *Apuleius Über die Magia*, hg. von J. Hammerstaedt - P. Habermehl – F. Lamberti – A.M. Ritter – P. Schenk, Darmstadt, 2202. 341. p. hangsúlyozza, hogy e normák pontos datálása és tartalmi rekonstruálása szinte lehetetlen.

³⁴ Lamberti (2002) i.m. 341–42. pp.

³⁵ Tac. ann. 22,52,3 az asztrológusok kitiltásáról Itáliából; vö. Lamberti (2002) i.m. 340. p.

³⁶ Coll. Mos. 15,2,3.

³⁷ Tac. ann. 2,33,3; Tac. ann. 12,52,1; Tac. hist. 2,62,2; Suet. Vit. 14,4; Ammian. 19,12.

Apuleius beszédéből arra következtethetünk, hogy a bizonyítás az ellene emelt vádpontokban a következő tárgyi és tanúkkal bizonyított tényekre épített: varázsszövegek ismerete és alkalmazása, „varázstükör” birtoklása³⁸, mágikus figurák birtoklása³⁹, titkos éjszakai gyülekezetek tartása mágikus rítusokkal⁴⁰. Tehát nem pusztán a matematikai vagy asztrológiai ismeretek elsajátítása volt a vád, hanem azok alkalmazása részben haszonszerzésre, részben emberölésre irányuló szándékkal.

5. Eljárásjogi szabályok

A vádat feleségének sógora, Sicinius Aemilianus képviselte. A modern büntető eljárási szabályoktól eltérően a római jogban a büntető perekben is a magánvádas eljárást alkalmazták a principátus korában⁴¹. A vádló írásban nyújtotta be a keresetet, amelyben megjelölte a vád alapját: a magánvádas vádirat neve *libellus inscriptionis* a forrásokban. A vádiratot a magistratus a vádlottnak és a kinevezett bírónak kézbesítette⁴². A bűnvádi eljárásban csak egyetlen egy személy léphetett fel vádlóként; ha többen is érdekeltek voltak, akkor legfeljebb ők is aláírhatták az írásban benyújtott vádiratot (*subscriptores*)⁴³.

Mindenesetre Rómában a praetor vagy a provinciákban a helytartó csak írásban benyújtott vádirat (magánvád) alapján indíthatott büntető eljárást. A főbenjáró per a provinciában a helytartó előtt folyt, akit jogilag képzett tanácsadókból álló testület segített munkájában. A büntető peres eljárás jogerős ítélettel zárult.

Sicinius Aemilianus azonban nem a saját nevében perelt, hanem az anyai házból kimenekített unokaöcs, Sicinius Pudens nevében – Pudentilla első házasságából származó fiatalabb gyermekéről van szó. A helytartó már a nyilvános tárgyalás előtt figyelmeztette Sicinius Aemilianust, hogy a saját nevében emeljen vádat (2,3–6). A más nevében való vádemelés ugyanis csak kivételes esetben volt lehetséges a római jog szerint. Ilyen kivételnek számított, ha a sértett serdületlen vagy gondnokság alatt álló *minor* volt.

³⁸ Apul. Apol. 13,5.

³⁹ Apul. Apol. 53 passim.

⁴⁰ Apul. Apol. 57; vö. Lamberti (2002) i.m. 342. p.

⁴¹ Vö. Molnár – Jakab (2010) i.m.

⁴² Lamberti (2002) i.m. 342.

⁴³ Cic. Divin. In Caec. 69; Ascon. Cluent. 19,6–7; vö. Lamberti (2002) i.m. 332.

A serdületlen (14 éven alatti fiú, 12 éven aluli leány) önjogú helyett a gyám, a gondnokság alatt álló *minor* (25 éven alatti serdült) helyett a gondnok perelhetett⁴⁴.

Sicinius Pudens már serdült volt a per idején (73,6), de még nem töltötte be a 25. életévét. Serdületlensége idején bátyja, Pontianus volt a gyámja, ő azonban időközben elhunyt. A beszédben nem található semmilyen utalás arra, hogy Pudensnek *minorként* volt-e gondnoka vagy gondnok nélkül élt – ebben az esetben ugyanis teljesen cselekvőképességnek számított⁴⁵. Gondnokként hasonló esetekben vagy az új mostohaapa vagy az apai nagybácsi (tehát Sicinius Aemilianus) jöhetett volna számításba – amennyiben az általánosan uralkodó római szokások szerint válsztott volna magának gondnokot Pudens⁴⁶. A római jogászok döntéseiben több esetben is található utalás arra, hogy az új mostoha ellen az aljas indokból, haszonszerzési célból elkövetett bűnös varázslás miatt a serdült mostohafiú indított pert⁴⁷.

Esetünkben megállapítható, hogy a helytartó előzetes intése ellenére Sicinius Aemilianus képviselte a vádat a nyilvános tárgyaláson. Úgy tűnik, hogy Sicinius Pudens zsenge kora miatt a helytartó mégis beleegyezett abba, hogy a tárgyaláson helyette nagybátyja lépjen fel⁴⁸.

A per, amint azt fent már jeleztük, Africa provincia Sabratha városában (a mai Tripolisz) folyt, a helytartó előtt. Minden provinciának volt egy fővárosa (*caput provinciae*), amely a helytartó székhelyéül szolgált és a közigazgatás valamint a *iudicatura* központja volt – Africa provinciának Karthago volt a fővárosa. De a helytartó hivatali kötelességei közé tartozott, hogy provinciája nagyobb településeire körutazásokat tegyen és a jogszolgáltatást helyben is biztosítsa (*conventus*)⁴⁹. Ilyen hivatalos út során kerülhetett sor arra, hogy Apuleius ellen Sabratha városában folyt a büntetőper. A mágia, amint fent már említettük, főbenjáró bűncselekménynek számított⁵⁰. Halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmény esetén a helyi hatóságok semmiképpen sem járhattak el, kizárólag a helytartó volt illetékes. A princeps delegálta a *ius*

⁴⁴ Liebs (1996) i.m. 25. p.

⁴⁵ M. Kaser – R. Knütel, *Römisches Privatrecht*, München, 2008. 235. p.

⁴⁶ Liebs (1996) i.m. 26. p. csak a nagybácsi gondnoki pozícióját mérlegeli.

⁴⁷ D. 34,9,22; D. 5,2,30,1.

⁴⁸ Vö. Liebs (1996) i.m. 26. p.

⁴⁹ M. Kaser–K. Hackl: *Römisches Zivilprozessrecht*, München, 1996. 470. p.

⁵⁰ Santalucia (1997) i.m. 229-230. pp.

gladii minden helytartóra a kinevezéssel. Így Apuleius perében is egyedül a helytartó járhatott el. Helytartóként ebben az évben Claudius Maximus tevékenykedett⁵¹: tudjuk róla, hogy nem volt ugyan jogász, de kiemelkedően művelt római szenátorként tisztelték kortársai. Valószínűleg az ő tanítványa volt a fiatal Marcus Aurelius – Claudius Maximus tehát elmélyülten ismerte a sztoikus filozófia tanait, valamint a görög és latin írók műveit⁵². A helytartói bíróság nem esküdtbíró volt, hanem a helytartó *consiliuma*, amelynek tagjai rendszerint a helyi *honorationes* és a helytartó kíséretéhez tartozó hivatalnokok közül kerültek ki⁵³. Joggal tételezhetjük fel, hogy *consilium*ának tagjai között jogászok is tevékenykedtek: D. Liebs kiemeli, hogy az ismert jogász, Q. Marcius Pudens ebben az időben a feliratos források tanúsága szerint *iuris peritus*ként működött a Sabrathához közeli Leptis Magnában⁵⁴. Apuleius védőbeszédében mindenesetre többször is utal a helytartó intelligenciájára, széles körű ismereteire a görög és latin irodalom és a görög filozófia terén.

6. A védelem

Közismert továbbá, hogy Apuleius Rómában jogot is tanult, és jogászként is tevékenykedett: elsősorban szónokként lépett fel nyilvános tárgyalásokon a vád vagy a védelem képviselőjeként⁵⁵. Feltehetőleg alaposan kiismerte magát a büntető peres eljárás szabályaiban, ezért is választotta azt a megoldást, hogy saját maga lépett fel a bíróság előtt védőként. Nyilvánvalóan avval is pontosan tisztában volt, hogy mennyi idő áll a vád és a védelem rendelkezésére a perbeszéd elmondására⁵⁶.

Védőbeszédének ránk maradt, írásba foglalt változata jóval hosszabb és részletesebb a bíróság előtt valójában elhangzott beszédénél, hisz felolvasva

⁵¹ Prosopographia Imperii Romani (PIR)² C 933.

⁵² E. Groag: RE III, 1899/2. 2773 s. v. Claudius 239.

⁵³ Schindel (1996) i.m. 15.

⁵⁴ D. Liebs: *Römische Jurisprudenz in Africa*, Berlin, 1993. 10–12. p.

⁵⁵ F. Schulz: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar, 1961. 63–66. p.

⁵⁶ A perbeszéd ideje korlátozott volt, hogy biztosítva legyen az esélyegyenlőség a feleknek, vö. G. Thür, Das Prinzip der Fairness im attischen Prozess: Gedanken zu Eichinos und Enklema, in: *Symposion 2005. Akten der Gesellschaft für Griechische und Hellenistische Rechtsgeschichte*, hg. von E. Cantarella, Wien, 2007. 131. pp.

három-hat órányi időtartamot venne igénybe⁵⁷ – ilyen hosszú perbeszédet nem lehetett tartani az ókori bíróságok előtt⁵⁸.

A szakirodalomban örök vita tárgya az Apologia autenticitása: mennyiben felel meg az írásos (irodalmi) változat a perben ténylegesen elhangzott szónoklatnak, illetve mennyire alkalmas forrás a beszéd a büntetőper releváns pontjainak a rekonstruálására⁵⁹. Az uralkodó nézet szerint a szöveg fennmaradt változata annyira egységes, hogy a felépítés, kompozíció és az érvek stratégiai felvonultatása bizonyosan az eredeti beszéd sémáját követi. Semmiképpen sem emelhetők ki a szövegből hosszabb bekezdések, mert a rövidítési kísérlet megtörné a logikai vonalat⁶⁰. Ugyanakkor közismert, hogy a római szerzők perbeszédek szóbeli változatát általában erősen átdolgozták az írásbeli publikáció előtt⁶¹. A fentiek alapján valószínűnek látszik, hogy Apuleius is „megszépitette” az Apologia írásbeli kiadását.

Apuleius beszédét gazdagon díszítette irodalmi utalásokkal, szónoki fordulatokkal – nem biztos, hogy mindegyik szellemdús idézet szóban is elhangzott. Valószínűleg későbbi betoldás a hosszú bevezetés és az epilógus; de változatlanak tűnik a védőbeszéd alapstratégiája. Figyelemre méltó, és az írásos és a szóbeli változat közti szoros rokonság mellett szól az a tény, hogy Augustinus, aki mintegy kétszáz évvel Apuleius után élt és alkotott, kifejezetten perbeszédként (*oratio*) és nem irodalmi alkotásként értékeli a művet⁶².

Minden perbeszéd jogtörténeti értékelése esetén szem előtt kell tartani, hogy a szónok – saját maga vagy képviseltje érdekében – úgy hajlítja a tényeket, hogy azok az ő perbeli céljait szolgálják. Apuleiusnál ez a törekvés még erősebb lehetett, hisz nemcsak a Claudius Maximus elnökletével összeült bíróság, hanem az utókor előtt is tisztára akarta mosni magát. A perbeszéd

⁵⁷ Vö. Schindel (1996) i.m. 18. p. A beszéd valódi hosszát azért nehéz becsülni, mert a bizonyítékok (okiratok, tanúvallomások) felolvasására csak utalást tartalmaz a szöveg – lehetetlen rekonstruálni, hogy valójában mennyi időt vehettek ezek igénybe.

⁵⁸ Vö. Schindel (1996) i.m. 18. p.

⁵⁹ P. Schenk: Die Schrift. Einleitung, in: *Apuleius Über die Magia*, hg. von J. Hammers-taedt – P. Habermehl – F. Lamberti – A.M. Ritter – P. Schenk, Darmstadt, 2002. 39. p.

⁶⁰ A. Abt: *Die Apologie des Apuleius von Madaura und die antike Zauberei*, Giessen, 1908. i.m. 80–82. pp. megpróbálta következetes „ollózással” az általánosan megszokott terjedelemre rövidíteni a művet, de próbálkozásait a későbbi szerzők elutasították, vö. B. L. Hymans: Apuleius Orator: 'Pro se de Magia' and 'Florida', in: *ANRW II*, 34. 2, 1994. 1715–1717. pp.

⁶¹ Cicero vagy Plinius perbeszédeinél több konkrét forrás is utal erre, vö. Schenk (2002) i.m. 41. p.

⁶² Augustinus, Civ. 8,19,35 és 138,19.

sokszor toposzokkal manipulál, hogy a zömében laikus elemekből álló bíróság rokonszenvét megnyerje⁶³. A közelmúltban több szerző is rámutatott arra, hogy Apuleius számos esetben tudatosan homályosan ábrázol⁶⁴. Így például felesége, Pudentilla portréja is erősen sematikus: a művelt, intelligens, önállóan gazdálkodó, köztisztületben álló *matrona* képe inkább társadalmi elvárásokat tükröz, nem pedig egy konkrét személy valódi tulajdonságait⁶⁵.

A beszéd stratégiájára általában jellemző, hogy Apuleius vakmerő fordulattal támadásba lendül vádlója ellen: a művelt tudós, a filozófus szellemi fölényével ostorozza a műveletlen, földhözragadt – és ezért szerinte buta babonáknak kiszolgáltatott Sicinius Aemilianust. Olyan stratégia volt ez, amelylyel a helytartó és a bíróság tagjait képező művelt szenátorok rokonszenvét és ezáltal támogatását igyekezett elnyerni a vádlott. A bírák között ugyanis olyan tekintélyes és művelt rómaiak ültek mint Lollianus Avitus, Africa provincia korábbi helytartója vagy Q. Lollius Urbicus, aki 153-ban a *praefectus urbi* tisztségét töltötte be Rómában⁶⁶. A De Magia értékes példája az ókori perbeszédnek: míg korábbi életében a szofista filozófus műveltsége és tehetsége öncélú csillogtatására állt a szónoki emelvényre, most élesre fordult helyzetben, főbenjáró perben kényszerült arra, hogy minden tudásával küzdjön az életéért. A beszédben mégis számos utalás található Apuleius szofista meggyőződésének programszerű terjesztésére⁶⁷.

A beszéd elején Apuleius röviden összefoglalja a tényállást (természetesen a saját szemszögéből), rövid jellemzést ad a vádról és a vádló feltehető motívációjáról. Majd felvázolja saját beszédének stratégiai vonalát. Hangsúlyozza, hogy koholt vádról, alaptalan vádaskodásról van szó, amely a művelt ember szemében nevetséges és alig méltó a cáfolatra. Ezek után pontról pontra elemzi és cáfolja Sicinius Aemilianus vádiratának tartalmát: a filozófus külső megjelenése (4), meggyőző ereje és versei (5–13), „varázstükre” (13–16), állítólagos szegénysége (17–23) és származása (24)⁶⁸. Ezekben a bekezdésekben a vád cáfolata mellett igyekszik megnyerő színben feltüntetni önmagát – hangsúlyozza perbeli ellenfele hiányosságait a műveltség, filozófia vagy a jogtudomány terén.

⁶³ Thür (2007) i.m.138. pp.

⁶⁴ Lamberti (2002) i.m. 331. p. Quintilianust idézi, aki szerint a jó jogász azzal dicsekedhet, hogy „vaksággal sújtja a bírákat! – *se tenebras offudisse iudicibus*.”

⁶⁵ Vö. T. D. McReight: *Rhetorical Strategies and word choice in Apuleius'Apology*, Ann Arbor, 1991. 136–174. pp.

⁶⁶ Ap. 24,1 és Ap. 2,8; vö. R. Syma: *Roman Papers I*, 468. p.; Hymans (1994) i.m. 1713. p.

⁶⁷ Schenk (2002) i.m. 47. p.

⁶⁸ Vö. Schenk (2002) i.m. 25. p.

Rövid közbenső összegzés (25–28) után a fő vádpont, a fekete mágia objektívként beállított „bizonyítékai” ellen érvel: halakkal végzett állítólagos kísérletei (29–41), epilepsziásokkal való foglalkozása (42–52), állítólagos éjszakai rituális összejövetelei (57–60) és a mágikus figurák birtoklása (61–65). Végül hosszan tiltakozik azon állítás ellen, hogy gonosz varázslattal, bűbájossággal vette volna rá Pudentillát a házasságra (66–101). A beszéd zárásaként még egyszer összefoglalja a vád cáfolatát (ellentmondások, hamis állítások, 102–103)⁶⁹.

Összefoglalóan megállapítható, hogy Apuleius jól választotta meg a védelem stratégiáját. A források egyértelműen tanúsítják, hogy megnyerte a pert, a bíróság jogerősen felmentette a fekete mágia (gonosz varázslás) vádja alól. Apuleius sikeres író lett és harmonikus házasságban élt tovább feleségével, Pudentillával. A per után hamarosan Karthagóba költöztek, ahol a művelt társaság kedvelt találkozóhelyévé vált házuk.

⁶⁹ A beszéd a retorika formai szabályait követi: *exordium, narratio, argumentatio, peroratio* – vö. Schenk (2002) i.m. 26–30. pp.

„Mit ér a szerencse az emberi dolgokban” – a politikusi cselekvés lehetőségei és korlátai Machiavelli *Fejedelmében*

„Az este beköszöntével hazatérek, és a dolgozószobámba sietek. Az ajtóban levetem sár és mocsok lepte hétköznapi öltözékemet, majd felöltöm királyi és udvari ruhámat, s így, méltón felöltözve lépek az antik nagy elődök antik udvarába, ahol elkölthetem szeretettel vett étküket, amely egyedül az enyém, és amelyért születtem. Nem szégyellek beszélgetni velük, faggatom őket tetteik okairól; ők pedig emberségből készségesen válaszolnak is nekem. Jó négy órán át nem fog rajtam az unalom, megfedlek minden gondról, nem félek a szegénységtől s nem nyugtalanít a halál: egész valómmal beléjük költözöm.

És mert Dante azt mondja, hogy tudás gyümölcsét a megértés csak jól őrizve termi – ezért leírtam mindent, amit e beszélgetésekből magam számára kamatoztathattam, s összeállítottam egy kisebbfajta gyűjteményt *De principatibus* címmel, melyben – amennyire csak tudok – elmélyülök az ilyen témájú elmélkedésekben. Megvizsgálom, mi a fejedelemség, milyen fajtái vannak, hogyan alakulnak ki, hogyan maradnak fenn, és miért enyésznek el.”¹

Az olasz irodalom egyik legszebbnek tartott levelében Machiavelli 1513. december 10-én arról számol be barátjának, Francesco Vettori nagykövetnek, hogy írt egy könyvecskét a fejedelemségről. A valóban nem nagy terjedelmű mű keletkezését e naphoz kötjük, és e nap volt a műről rendezett ünnepségek, konferenciák, kiállítások csúcspontja is az ötszázadik évfordulón, 2013-ban.² A mű – rövidege ellenére – számos kérdést vetett fel a hatalom gyakorlásáról, az uralkodói tulajdonságokról, a hatalom (a politika) és az erkölcs kapcsolataról.

¹ Niccolò Machiavelli levele Francesco Vettorinak, Firenze, 1513. december 10. (Sztupkai Benjamin fordítása), *Különbség*, 12. évf. (2012) 1. sz., 35–39.

² A magyarországi megemlékezések közül kiemelendő a 2013. október 17-én az Olasz Kultúrintézetben rendezett *Una giornata con Machiavelli* című konferencia, és az MTA TK Politikatudományi Intézete és a PPKE Keresztény Filozófiai Intézet „IUS NATURALE” kutatócsoportja által december 6-án szervezett műhelykonferencia *A politika antropológiája nyomában* címmel Machiavelli *A fejedelem* c. művének 500 éves évfordulója alkalmából.

Virtus – Fortuna

Machiavelli nemcsak idézett levelében, hanem *A fejedelem* előszavában is saját balsorsát panaszolja: „Méltatlanul viselem itt rossz sorsom örökös terhét”.³ Tudatosan felépített politikai pályája ugyanis váratlanul kettétört, mikor a Medici család szerezte meg a hatalmat újra Firenzében 1513-ban, és bár a börtönből kiszabadult, belső száműzetésben élt a város környéki birtokán. Sorsában számos államférfi és politikus osztozott az ókortól napjainkig, hiszen bármelyik politikai vezetővel megeshet, hogy tudatosan felépített karrierje, akár kiváló teljesítménye ellenére is valamilyen kiszámíthatatlan külső esemény hatására váratlanul, egy nap alatt semmivé foszlik. A politikai antropológiának ez az alapkérdése az egyik legizgalmasabb kérdés, amit Machiavelli *A fejedelemben* tárgyal.

Az a filozófiai kérdés, hogy az ember milyen mértékben képes saját jövőjét megtervezni, élete menetét irányítani, illetve hogy mennyire kiszolgáltatott a kiszámíthatatlan külső tényezőknek, eseményeknek, erőteljesen foglalkoztatta az ókori gondolkodókat, főleg a moralistákat és a történetírókat. Különösen a sztoikusoktól, majd pedig szinte valamennyi római szerzőtől lehet idézni a Fortuna, a sors, a szerencse hatalmáról, az embernek hozzá való viszonyáról szóló elmélkedést. Fortuna, a sors- és szerencseistennő szerepel többek között Vergilius, Livius, Seneca, Cicero, Plutarkhosz, Juvenalis, Sallustius műveiben.⁴ E szerzők mondandójának lényege, hogy bátorsággal, férfiassággal befolyásolni, sőt irányítani lehet az istennőt, aki kedveli e tulajdonságokat. „A szerencse a bátrakat segíti”⁵, „a sors erőstől fél, erőtlent eltipor”.⁶ Fortuna hatalmának lényeges az időbeli dimenziója is, az események rendjének folyamatosságára és változásaira kínál egyfajta magyarázatot e szemlélet, mely e változásokban valaminő ciklikusságot tételez fel. Mivel Fortuna női istenség, az erotikus hasonlat azt kívánja érzékeltetni, hogy vele szemben a férfiasságnak van a legnagyobb jelentősége. Cicero szerint a *virtus*, az erény szó a *vir* = férfi szóból származik, és a *virtus* képességére nemcsak azért kell törekednünk, hogy az erényt birtokolhassuk, hanem hogy férfiak legyünk lényegében abban

³ Machiavelli, Niccolò: *A fejedelem = Művei*, Első kötet, Európa Könyvkiadó, 1978, 8. (Lutter Éva fordítása) (a továbbiakban: Machiavelli, 1978.)

⁴ Vergilius: *Aeneis*, X. 284; Livius: VIII.29, XXX; Seneca: *Medea*, 159. sor; Cicero: *Paradoxes*, V; Plutarkhosz: *Moralia*: „*De Fortuna*”; Juvenalis: *Szatírák*, X. 365–6; Sallustius: *Catilina összeesküvése*, 8.

⁵ Livius: *A római nép története a város alapításától*, I. kötet, Budapest, 1982. 647.

⁶ Seneca: *Medea* 159. sor = *Seneca Tragédiái*, Budapest, 1977, 12.

az értelemben, melyben Octavius mondja majd Brutustól Shakespeare *Julius Caesar*-jában: „úgy vegyültenek az elemek benne, hogy fölkelhete a természet s világnak mondható: Ez a férfi volt.”⁷ A nevelés célja és lehetősége e kiválóság elérése, az erényes-férfias férfi (*vir virtutis*) eszményének megvalósítása.

Az eredetileg a római politikai s katonai uralkodó osztálynak az ethoszához tartozó *virtus* forgalma az *areté* platóni fogalmával is gazdagodott: ez utóbbi azt az erkölcsi jóságot jelentette, mely egyedül teszi alkalmassá az embert honpolgári képességeinek kifejtésére. A platóni és az újplatonikus hatás után az *areté* és a *virtus* egyaránt legalább három különböző jelentést hordozott: egyrészt az a hatalom vagy erő, melynek révén az egyén vagy a közösség hatékonyan cselekedhet a politikai-polgári közegben; aztán az a lényegi tulajdonság, mely a személyiséget azzá teszi, ami; végül az erkölcsi jóságot is jelöli, mely az embert azzá teszi, aminek lennie kell, mégpedig a város vagy akár az egész kozmosz közegében. Ezek az értelmi különbségek a későbbiekben is megmaradtak, és Machiavelli megértése szempontjából sem elhanyagolhatók.⁸

A kereszténység elterjedése átértékelte a kérdés megítélését. Ennek hátterét Ágoston tanítása érzékelteti, mely elválasztja a földi várost (*civitas terrena*) Isten városától (*civitas Dei*), erre épül egész szemléletének dichotómiája, a „végső dolgok” szempontjából a „földi világ” másodlagossá válik; elkülönül az eszkatológia és a történelem, az üdvösség és a társadalom, a test és a lélek. A keresztény világnézettel tanulságosan ötvöződik a római és a platonikus tradíció Boethius művében, *A filozófia vigasztalása*-ban. A 6. század elején Teodorik gót király udvarában fényes politikai pályát befutó, előkelő származású, nagy műveltségű római a kegyvesztetté válása után, a hamis vádak alapján kimondott halálos ítélet végrehajtására várva írta könyvecskéjét, melyben képzeletbeli párbeszédet folytat a Filozófiát megtestesítő nőalakkal. Platont - és az antik politikai közösség ethosát - követve kötelességének tartotta, hogy politikai pályára lépjen. „Nem más, mint valamennyi derék polgár közös óhaja vett rá a tisztségviselésre”.⁹ A politikusi pályát választva olyan világba lépett, melyet a kiszámíthatatlan változás, az emberi hatalmi rendszerek bizonytalansága ural, ezt nevezi Fortunának: „Minket a vaksors tengere

⁷ V.5.75. Vörösmarty M. fordítása

⁸ Pocock, J.G.A.: *The Machiavellian Moment*, Princeton, 1975, 37. A virtus-fortuna koncepció történetének rövid összefoglalására lásd még: Flanagan, Thomas: *The concept of Fortuna in Machiavelli*. In *The political calculus*, ed. Parel, Anthony, Toronto, 1972, 127–135. (a jegyzetekben további bőveges irodalommal) vagy Pitkin, Hanna F.: *Fortune is a Woman. Gender and politics in the thought of Machiavelli*, Chicago, 1975, 138–143.

⁹ Boethius: *A filozófia vigasztalása*, Budapest, 1979, 12.

hány-vet!”¹⁰ A Filozófia olyan virtust ajánl Boethiusnak, mely a földi javak megvetésén alapul, s a klasszikus római felfogástól eltérően nem a dicsőség és hatalom megszerzésére irányul, hanem inkább filozófiai-bölcselkedő jellegű. „A dicsőség vágya és az államnak tett nagyszerű szolgálatok hírneve” – melyeket a római *virtus*-fölfogás oly nagyra értékelt, a Filozófia szemében „szegényes és teljesen jelentéktelen dolgok”.¹¹ A keresztény nem a földi dicsőségre, hanem az égi szabadságra tör, megvet „minden földi hajcihót”.¹² A földi dolgok jelentéktelenségének végső igazolása a halál – erre az évrre épül majd rá az egész középkori halál-felfogás.¹³ Fortuna a rómaiak szerencsét s gazdagságot hozó, „jó istennő”-jéből (*bona dea*) az amúgy is értéktelen világi javak birtokosa lesz, a csalóka, vak hatalom jelképe, aki a mulandóságot és forgandóságot szimbolizáló szerencsekereket forgatja. Sőt, Boethius hőse, a Filozófia szerint épp akkor tesz jót az embernek, mikor leleplezi önmagát, és így fölszabadítja az embert a csalóka javak látszatától. Így a világban tapasztalható rossz rejtett okára is fény derül: „minden sors, akár kedvező, akár kedvezőtlen, a jók számára vagy jutalomként, vagy próbatételként jut osztályrészül, a rosszaknak pedig vagy büntetésül, vagy megjavulásuk eszközeként: nyilvánvaló, hogy minden sors jó, mert vagy igazságos, vagy üdvös hatású”.¹⁴ Ezzel a szerencse működése az isteni gondviselés elrendező előrelátásába illeszkedik.

A *virtus* – *fortuna* fogalom-pár történetének következő jelentős állomása az antik tartalmak, vonatkozások újjáéledéséhez, újjászületéséhez kötődik. A 13. században meginduló Arisztotelész-recepció a politikai minőségnek visszaadta természetes eredetét, és nem tekintette azt rossznak vagy bűnösnek, mint az ágostoni szemlélet; a szenttamási filozófia szerint a politikatörténet eseményei is beilleszkednek a kegyelem működésének rendjébe. Az arisztotelészi *Politika* elterjedése a polisz közösségi ethoszát is közvetítette, amelyet a *Quattrocentó*-ban kibontakozó humanizmus is erősített Itáliában. Boethiusban az ókoriból a kereszténybe való átmenet típusát láthattuk, a korszak másik határán Petrarcat találjuk, aki a Gondviselés részeként értelmezte a sorsot, ugyanakkor már újra fölfedezi az antik értékeket, és ő közvetíti a reneszánsz humanisták számára azt a sztoikus gondolatot is, hogy az erény a gyógyír

¹⁰ Boethius, 1979, 19.

¹¹ Boethius, 1979, 43–44.

¹² Boethius, 1979, 46.

¹³ Paczoly Péter: *Halál szemlélet a középkorban*, Világosság, 23. Évf., (1982), 24–31.

¹⁴ Boethius, 1979, 120.

a sors szeszélyeire.¹⁵ Petrarcanál tetten érhető a történeti megszakítottság és távolság érzékelése: a 14. század végén az antik Róma történetét a jelentől teljesen elválasztott és elhatárolt, önálló korszaknak tekintik, melynek kultúráját – mint sajátos zárt világot – a maga eredeti módján kell rekonstruálni és értelmezni. Ez a szemlélet a klasszikus múlt újjászületéséhez vezetett.¹⁶

A leglényegesebb változás az emberképben következett be, mikor a humanisták az „ember mérhetetlen méltósága és kiválósága” mellett törtek lánzdzsát, s hittek abban, hogy azt mindenki saját erejével képes elérni. Giannozzo Manetti *Az ember méltóságáról és kiválóságáról* írt művének már a címe is programszerű – s valóban válasznak szánta III. Ince pápa *Az ember nyomorúságáról* című, mélységesen pesszimista művére. Még híresebb Pico della Mirandola *De dignitate hominis* (1484) című műve, mely az ember egyediségét emeli ki, akit a Teremtő a világ közepébe helyezett, és szabad akarata révén azzá lehet, amivé akar.¹⁷ Az emberközpontúság eme kialakulását a középkori emberkép fokozatos megváltozása tette lehetővé, melynek eredményeként – elsősorban ismét az arisztotelészi naturalizmus hatására – az embert egyszerűen, mint értelmes és természetes lényt tekintették, nem pedig mint szükségszerűen keresztényt; emancipálódott a *homo* és a *civis* kategóriája. A *civis*, a polgár nem más, mint az ember, a *homo* a politikai közösség szemszögéből: a polgár, akinek joga – és kötelessége – részt venni a társadalom ügyeinek intézésében, melynek természetes tagja; vagyis más szóval nem alattvaló, aki jogokkal csak az uralkodó kegyének folyományaként rendelkezhet. Az ember mint a politikai szférában emancipált polgár nem tárgya, hanem alanya a közösen gyakorolt hatalomnak. Az embernek mint polgárnak a föl-szabadítása szorosán összefüggött azzal, hogy a nem-politikai területeken is az ember került a világkép központjába.¹⁸

Az emberkép átalakulásának, a klasszikus értékek újrafelfedezésének keretében a *virtus* tekintélye is megnőtt, sokban visszatért az antik tartalomhoz. Manetti idézi például Cicero említett fölfogását a *virtus* és a *vir* kapcsolatáról,

¹⁵ Wittkower, Rudolf: *Chance, Time and Virtue*, The Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 1, 1937–8, 316.

¹⁶ Petrarca: *Orvosságok jó és balsors idejére*. In *Reneszánsz etikai antológia*, szerk. Vajda Mihály, Budapest, 1984, 7–102. A múlt újjászületéséről, a további lényeges irodalmat is hivatkozva lásd még: Batkin, Leonyid: *Az itáliai reneszánsz*, Budapest, 1986, 333–337.

¹⁷ Mirandola: *Az ember méltóságáról*. In *Reneszánsz etikai antológia*, Budapest, 1984, 212–244.

¹⁸ Ullmann, Walter: *Principles of government and politics in the Middle Ages*, New York, 1961, 295–304.

és az ember fő céljának tartja a *virtust*. Testet ölt e fogalomban a humanisták hite az emberi képességekben, abban, hogy saját erejükből bármit elérhetnek – ami egyben a gondviselés szerepét csökkentette. A szerzők hangsúlyozták az ember szabadságát, lehetőségét saját sorsának irányítására; Fortuna hatalma legyőzhető, s szimbolikussá emelkedik a reneszánszban a mágus alakja, aki képes önmagát és környezetét is megváltoztatni¹⁹. A női Fortuna és a férfi alakban megjelenő Virtus küzdelme az itáliai irodalom általánosan elterjedt toposza lesz (a példák Boccacciótól Ariostóig sorolhatók), és szintén ismert e szimbolika a képzőművészeti ábrázolásokban.²⁰

A politikai gondolkodásban az Arisztotelész-recepció, az itáliai városállamokban a polgári öntudatosság megnövekedése, az ún. „honpolgári humanizmus” és a republikanizmus értékeinek előtérbe kerülése, a közérdek elsősége, a cselekvő élet, a *vita activa* fölnye a visszahúzódó szemlélődés fölött a virtus-fogalom politikai vonatkozásait is új életre keltette. A római köztársaság politikai erényei jelentek meg a reneszánsz Firenzében, és ez az antik mintájú, Arisztotelész polisz-elméletéből származó polgári-republikánus elkötelezettség, az aktív polgári értékek erős patriotizmussal párosultak. Batkin összefoglalása szerint: „Az itáliai reneszánsz legjellegzetesebb szava: a »virtù« – a latin aktivitás és a keresztény középkor számára is oly jól ismert »virtus« – most csodálatosan sokértelművé vált. Jelentette a keresztény erényt és a római vitézséget, a politikai bölcsességet és a városi polgár vállalkozó kedvét, a férfiúi erőt és a hősi bátorságot, de ami a legfőbb, fokozatosan felvett egy olyan sajátos, lényegében lefordíthatatlan, kimondottan reneszánsz jelentést, mely magába szívta e jelentések mindegyikét, mégis több volt ezek összegénél: jelentette az individuum energikus önmegvalósítását, a benne rejlő – bármiben megnyilvánuló – rendkívüli erő és méltóság kibontakoztatását, lelkesítő bizonyítékát annak, hogy az ember képes fölemelkedni és megvalósítani vágyait.”²¹

A 16. század elején bekövetkező válság új szakaszt nyitott a virtus értelmezésben is. Az értekezések címzettjei immár nem a virtusértelmezésben hivatalnokai, vezetői, hanem a *signorék* és a fejedelmek, akiket a polgári humanizmus zsarnokokként kezelt volna; e művek lényegében a fejedelmi tükrök műfaját folytatják, számukra a kormányzat célja már nem annyira a szabadság, inkább általában a rend, a biztonság megőrzése, és ez érvényes Machiavellire is! A műfaj szerzői közül néhányan a fejedelmi tanácsadó, moralizáló irányba viszik tovább gondolatszövésüket, és eljutnak annak állításáig, hogy

¹⁹ Skinner, Quentin: *The Foundations of modern political thought*, Cambridge, 1978, I:98.

²⁰ Wittkower, 1937–8, 318–319.

²¹ Batkin, 1986, 405.

a monarchia a legjobb kormányzati forma (pl. Vergerio az egyeduralomról írt töredékes művében: *De Monarchia sive de optime principatu*), vagy olyan terjedelmes erénykatalógust állítanak össze, mint Francesco Patrizi (*De Regno et Regis Institutione*, 1531), aki a négy sarkalatos erény mellett nélkülözhetetlennek tartja a többi keresztény erényt is, különösen a hitet, majd a műfaj szokásának megfelelően az ún. fejedelmi erényeket sorolja és részletezi, így a becsületességet, a nagylelkúséget, a bőkezúséget, a könyörületességet stb. Összességében a fejedelemnek mintegy negyven erény kívánalmainak kell megfelelnie.²²

Virtù és fortuna Machiavelli műveiben

Ebbe a sokrétű és nagy múltra visszatekintő hagyományba, az antikvitás és a középkor, a reneszánsz humanizmus, és azon belül a republikánus polgár-erény, illetve a fejedelmi tükrök sorába lép be Machiavelli műve, hogy e tradícióhoz csatlakozva, a konvencionális műfaj és nyelvezetet fölhasználva, gyökeresen új értéktartalmat adjon. A szakítás kettős: a hagyományos középkori keresztény felfogással szemben az antik klasszikusokat követi, viszont ezek moralizáló virtusfogalmát sem fogadja el, vagyis nemcsak kortársaitól, hanem az ókori szerzőktől is eltér. A *virtù* és *fortuna* kapcsolatáról vallott nézetei egyébként nemcsak a korábbi tradícióba és a kortárs humanizmusba illeszkednek be, hanem kora Firenzéjének politikai gyakorlatában is tetten érhető ezen koncepciók folyamatos jelenléte. A politikai tanácskozó és tanácsadó testületek jegyzőkönyveinek (*Consulte, Pratiche*) földolgozása – melyet e vonatkozásban Felix Gilbert végzett el – azt igazolja, hogy a szükség (*necessità*) vagy a szerencse (*Fortuna*) fogalmát rendszeresen fölhívták a politikai viták érvelésében. Így idézik azt a régről ismert közmondást, hogy a szükség törvényt bont, vagy pl. 1509-ben elhangzik, hogy „ki a megfelelő alkalommal nem próbálja meg szerencséjét, azt a szerencse elhagyja”²³. E felszólalásokban keveredik a Szerencse hatalma és Isten gondviselő ereje, a morális-keresztény és a politikai egoista felfogás; középkori és modern elvek mosódnak össze.

Machiavelli *A fejedelem* egész 25. fejezetét annak a kérdésnek szenteli, hogy „Mit ér a szerencse az emberi dolgokban, s hogyan lehet vele szembeszállni?”.

²² Skinner, 1978, 127.; Skinner, Quentin: *Machiavelli*, Oxford, 1981, 36. (magyarul Budapest, 1996. A hivatkozások az angol kiadásra vonatkoznak.)

²³ Gilbert, Félix: *Florentine political assumptions in the period of Savonarola and Soderini*, *The Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 20, 1957, 206.

Elveti az általános felfogást: „sokan úgy gondolták vagy gondolják, a világ dolgait Isten és a szerencse igazgatja, s emberi ésszel ezen mit sem lehet változtatni, ellene nincsen orvosság”, és azt állítja ezzel szemben, hogy az ember szabad, és saját sorsának kovácsa: „Igaz, hogy a szerencse felerészben ura tetteinknek, hanem a másik felét, vagy majdnem annyit, önnön erőnk mozgatja.” Még az előző fejezetben ezt írja: „nem szabad úgy elesned, hogy majd csak akad, aki fölemel... a védekezés csak akkor biztos, megfelelő és tartós, ha rajtad áll, és képességeidtől függ”. A szerencse hasonlatos a pusztító folyóhoz: „ott mutatja meg hatalmát, ahol nem áll vele szemben átgondolt erő, s oda fordítja haragját, ahol gát és töltés nem állja útját.” Fölhasználja a Fortuna nőiességére célzó erotikus nyelvezetet is, mely szintén antik eredetű: „Amondó vagyok, hogy inkább legyen az ember szenvedélyes, mintsem óvatos, mert a szerencse olyan, mint az asszony, csak akkor tartod kordában, ha ütöd-vered...; s mint asszony, a fiatalokat kedveli, akik nincsenek rá tekintettel, vérmesek, és merészen parancsolgatnak neki.”²⁴

Abban is eltér a hagyományos, a világi hívságot elítélő keresztény szemlélettől, hogy az ember céljának „a dicsőséget és a gazdagságot” tartja. Mivel a szerencse lényegében az idők forgandóságával, változásával azonos (ezt Machiavelli erősen hangsúlyozza), ezért ellenszere, gyógy módja az alkalmazkodás: „az boldogul, aki eljárásában az idők változását követi, ellenben aki az idővel nem tud lépést tartani, szerencsétlen”. A sors forgandóságának, és annak, hogy ellenszere egyedül az alkalmazkodás, ami egyébként Machiavellinél szenvedélyes cselekvés (és nem a korábbi szerzők sztoikus beletörődése), következménye az a **viszonylagosság**, mely Machiavelli világlátásának egyik alapköve; ez egyik legradikálisabb újítása, hiszen a korábbi etikák az ókorban és a középkorban egyaránt épp arra építettek, hogy a bizonyos értékek melletti kitartás nyújt támaszt az élet változékonyságával szemben. Machiavelli viszont nem fogadja el az értékek ilyen abszolutizálását, sőt veszélyesnek ítéli azt, mondván, hogy akinek az eljárása nem változik a dolgokéval, az elpusztul; paradoxonnal fogalmazva azt mondhatni, hogy egyetlen szabályt ismer el minden időben érvényesnek: a változás és a viszonylagosság törvényét, s ehhez kapcsolódva az újítás fontosságát. Így viszonylagossá válnak a dolgok és az értékek, köztük az erkölcsi jó fogalma is („innen származik a jó fogalmának változékonysága,

²⁴ Machiavelli, 1978, 80–83. Lásd erre Pitkin, 1984, 109–169. érdekes monográfiájából különösen az V. fejezetet, amely részletesen elemzi miként kötötte össze Machiavelli a szerencse hatalmát a női nem tulajdonságaival. A „maszkulin” és a „feminin” szemlélet politikai alkalmazását illusztrálja szintén Saxonhouse, Arlene: *Women in the history of political thought: ancient Greece to Machiavelli*, New York, 1985.

mert ha valaki türelmesen és elővigyázatosan uralkodik, és az idő és a dolgok úgy fordulnak, hogy kormányzása jónak bizonyul, boldogulni fog; de ha az idő és a dolgok megváltoznak, el kell pusztulnia, mert eljárása nem változik²⁵).

A körülmények hatalmához, a szükséghez való alkalmazkodás, a morális rugalmasság, az idővel való változás („*variare coi tempi*”²⁶) a legfontosabb fejedelmi tulajdonság. Ezt *A fejedelem* 18. fejezete mutatja be a legszemléletesebben. Abból indul ki, hogy a valóság nem olyan, hogy az erkölcsi elvárásoknak megfelelő magatartás célszerű lenne – ez radikális elvetése annak az általános, az ókori és középkori tradíció által egyaránt osztott nézetnek, hogy erkölcsösen és erényesen élni ésszerű. „Ha az emberek jók lennének, ez az elv kárt okozna”²⁷ – írja, de tapasztalatai és alapvetően pesszimista emberképe szerint nem ez a helyzet. Ami a jó tulajdonságokat illeti, a fejedelemnek nem kell azok mindegyikével rendelkeznie, „sőt azt merészelem állítani, hogy ha mind meg is volnának benne, és hogyha mindig figyelembe is venné őket, az ártalmas volna”! Nem a morál tagadása Machiavelli célja: „kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek, őszintének, vallásosnak ... kell lenni”²⁸ – állítja, de észreveszi, hogy az önálló, autonóm, és ennek következtében nehezen összemérhető racionalitások összeütközésbe, konfliktusba kerülnek. Az erkölcs racionalitása kudarcot vall a politikában, a politikai racionalitás viszont sokszor nem tesz eleget a morális elvárásoknak („mindig akad olyasmi, ami erénynek látszik, de gyakorlása a fejedelem romlását okozhatja, míg más tulajdonság, ha kárhozatosnak látszik is, általa jólétbe és biztonságba kerül”²⁹). A korábbi egységes világkép megbomlásának első ilyen elméleti színvonalú és éles hangú kimondása érthetően váltott ki támadásokat, és vezetett az antimachiavellista irodalom virágzásához. Az európai modernizációt tényszerűen jellemezte, különösen majd a Machiavelli korát követő időszakban, a különböző társadalmi szférák (így a politika, a morál stb.) fokozódó differenciálódása. De Machiavelli elmélete nem pusztán tükrözte e folyamat megindulását, hanem eszméi is hatottak e valóságra, különösen Franciaország példáján figyelhető meg.

²⁵ Machiavelli, 1978, 82.

²⁶ Machiavelli, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio, seguiti dalle „Considerazioni intorno ai Discorsi del Machiavelli” di Francesco Guicciardini*. A cura di Antonio Vivanti, Torino, 1983, III, 9.

²⁷ Machiavelli, 1978, 58.

²⁸ Machiavelli, 1978, 59.

²⁹ Machiavelli, 1978, 52.

„Meg kell érteni, hogy a fejedelem, kiváltképp az új fejedelem, nem tudja mindig azt tenni, amiért az embereket jónak szokták tartani; részben az állam megtartásának szándékától vezetve, gyakorta kénytelen a hit, könyörületesség, emberiség és vallás ellen cselekedni. Aszerint kell tehát cselekednie, ahogy a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják, s amint már mondtam, nemcsak a jót kell szem előtt tartania, hanem a rosszat is meg kell tennie, ha szükség úgy kívánja”.³⁰ Vagy ahogy a 15. fejezetben summázza: „szükséges, hogy a fejedelem hatalmának megóvása érdekében megtanuljon rossznak lenni, és ezt a szükségnek megfelelően gyakorolja”.³¹

Az idő és a dolgok változásához alkalmazkodásnak és a viszonylagosság-
nak ilyen radikális következményekkel járó törvényét Machiavelli a gyakorlati tapasztalataiból szűrte le: diplomáciai tevékenysége során jutott erre, amint ez levelezéséből és követi jelentéseiből megállapítható, bizonyítható.³² Az általa személyesen megismert államférfiak, Cesare Borgia, Miksa császár, II. Gyula pápa közös hibáját épp abban látta, hogy nem elég rugalmasan alkalmazkodtak a körülményekhez. Rendkívüli hatással volt elméletére két kevésbé ismert politikussal való találkozása. 1503 őszén, II. Gyula megválasztásának napján, a volterrai bíboros, Francesco Soderini (egyébként a firenzei gonfaloniere testvére) azt fejtegette Machiavellinek, hogy a politikában a siker titka: „összhangban kell lenni az idővel”.³² Évekkel később Pandolfo Petruccival, Siena urával folytatott tárgyalásokat (akit többször említ A fejedelemben is). A sienai úr így foglalta össze kormányzati filozófiáját: „Mivel lehetőleg minél kevesebbet akarok hibáztatni, egyik napról a másikra kormányzok, és óráról órára intézem ügyeimet; merthogy az idő hatalma nagyobb, mint elménké.”³³ Ezeket a nézeteket Machiavelli magáévá tette, és A fejedelem lapjain általános elvvé emelte.

A racionalitások ütközésének feloldási módja a színlelés: a politikai racionalitást követő fejedelem a morális elvárásokat látszólag igyekszik kielégíteni („külsőleg úgy mutatkozzék, mintha rendelkezne velük”). Ez a véleménye az antik római moralistáktól való eltérés egyik jellegzetes példája. Cicero szerint kétféleképp lehet rosszat tenni, erőszakkal és csalárdsággal. Mindkettő emberhez méltatlan, állatias, az egyik az oroszlánra, a másik a rókára jellemző.³⁴ Machiavelli a hasonlatot

³⁰ Machiavelli, 1978, 59.

³¹ Machiavelli, 1978, 51.

³² Az esetet követi jelentéseiben is rögzítette: Machiavelli, Niccoló: *Opere complete* 3, (Legazioni), Milano, 1960–65, 593.

³³ *Uo.*, 912.

³⁴ *Vö. pl. A kötelességekről (De officiis) I. könyv 11.*

átveszi³⁵, de épp az ellenkezőt állítja normaként: „a fejedelemnek jól kell használnia az állati természetét, a rókát és az oroszlánt kell követnie; az oroszlán tehetetlen a hurokkal szemben, a róka a farkasok elől nem tud menekülni. Ezért hurkot ismerő rókának kell lennie, és farkast rémítő oroszlánnak.”³⁶

A csalárdság és színlelés kérdésén kívül számos más hagyományos témában szintén a korábbival ellentétes álláspontot foglal el. Újdonságával maga Machiavelli is tisztában van: „mások észjárásától különösen ebben a tárgyban eltérek”³⁷. Ennek oka a valóság és a róla alkotott elképzelések közti különbség: „helyesebbnek ítélem a dolog valódi igazságának kifürkészését, ahelyett, hogy megelégednék a róla alkotott elképzeléssel. Sokan képzelnek el olyan köztársaságokat vagy egyeduralkodókat, amelyek a valóságban soha nem voltak, amilyenekről nem is tudunk.” Realizmusa ebben a vonatkozásban tagadja az ókortól élő utópista tradíciót, az „eszményi” politikai berendezkedés képének értelmét. A következő mondatban pedig megismétli alapelvét a racionalitások dichotómiájáról: a valódi és az erkölcs szerinti életmód, a tényleges politikai magatartás és az erkölcsi normák között; s a két racionalitás összekeverése romláshoz vezet. „Nagy a távolság valódi és képzelt életmódunk, valóságos és feltételezett tetteink között; aki az utóbbiak alapján okoskodik, inkább saját romlásának okozója, mintsem sikeres előremenetelének.”

Az új szemlélet, a realizmus jegyében értekezik a következő fejezetben a bőkezűségről és a fősვნénységről, s megint csak Ciceróval ellentétben elítéli a fejedelem bőkezűségét. A könyörületességről pedig Seneca írt klasszikusnak tekintett művet, aki ezt az egyik leglényegesebb fejedelmi erénynek tekintette, a büntetés osztását csak nagy és ismétlődő kártevés esetén, kellő megfontolás után tartotta megengedhetőnek³⁸. Machiavelli szerint a kegyetlenség – a politikai racionalitás szempontjából – nélkülözhetetlen lehet, ha az egységet és a békességet szolgálja. „Mert alig pár példa statuálása árán még mindig irgalmasabb lesz a fejedelem, mint némelyek, akik merő könyörületből szabad folyást engednek a rendetlenségnek, ez pedig öldöklésre és rablásra ad alkalmat. A rendetlenség ugyanis általában az egész közösséget veszélyezteti...”³⁹

³⁵ Machiavelli révén válik majd a hasonlat rendkívül ismertté; a 20. században pl. Pareto az „elitek körforgásáról” szóló elméletében használja föl, vö. Paczolay Péter, Szabó Máté: *Elitelméletek a polgári politikatudományban*, Politikatudományi tanulmányok, Budapest, 1982, 89.

³⁶ Machiavelli, 1978, 58.

³⁷ Machiavelli, 1978, 51.

³⁸ Seneca: *A nagylelkűségről*. Helikon, Budapest, 1988.

³⁹ Machiavelli, 1978, 55.

Ugyanitt, a 17. fejezetben a továbbiakban ismét egy cicerói állásponttal vitatkozik abban a kérdésben, hogy „szeressék-e inkább az uralkodót, mint féljék, vagy ellenkezőleg”. Cicero szerint a félelem csak szánalmas őrzője a hatalomnak, míg a szeretet örökre biztossá teszi. Machiavelli viszont úgy véli, hogy biztonságosabb, ha tartanak az uralkodótól, mint ha szeretik. Indoklásként itt is kifejti emberképét, mely a politikai racionalitás antropológiai alapját alkotja filozófiájában. Ez az emberkép, mint már esett róla szó, mélységesen pesszimizista, naturalisztikus, és szekularizált szemléletű. Az emberek természetük-nél fogva önfenntartásra törekszenek, ami saját önös érdekük privilegizálását eredményezi. Ez a különféle rossz tulajdonságok hosszú sorában jelentkezik: „hálátlanok, ingatagok, színlelők; a veszélytől visszarettennek, harácsolásra hajlamosak; ha adakozó vagy velük, lábad elé vetik magukat, életüket és vérüket kínálják, amikor nincs rá szükség, ... de mihelyt szorult helyzetbe kerülsz, fellázadnak ellened.”⁴⁰ A politikai racionalitás az emberi természet rosszasságának tudomásul vételére épít, és – legalábbis Machiavelli – nem bízik a morális előírások hatékonyságában (mert azokra az emberek inkább csak hivatkoznak, semmint gyakorolnák őket), a vallásnak pedig inkább eszköz-szerepet szán a szilárd egység megőrzésében⁴¹.

Vagyis Machiavelli emberképe kettős: egyfelől adott az általában vett ember, aki rossz, sőt megromlott (ami a „bűnbeesés” egyfajta szekularizált, de meglehetősen homályos és misztikus párhuzama), másfelől a politikai ember, aki az emberek általános romlottságát tudomásul véve racionális magatartással, a *virtù* révén, az alkalmat (*occasione*) megragadva és a Szerencsét kordában tartva törekszik célja megvalósítására. Ha megnézzük, mi ez a cél, akkor világosan előttünk áll Machiavelli politikai filozófiájának lényege: a politikai hatalom, az állam megtartása (*mantenere lo stato*). Az ember végső célja általában a „dicsőség és a gazdagság”⁴², a politikai ember, a fejedelem célja azonban értelemszerűen nemcsak egyéni, hanem közösségi is: „önmagának dicsőséget, a köznek pedig jólétet hoz”⁴³. Ez már átvezet a *virtù*-fogalom politikai jelentőségének értékeléséhez, előbb azonban összefoglalom e fogalom általános filozófiai jelentését.

Szükségszerűség és szabadság kusza viszonyaiba helyezi Machiavelli a *virtù* gyakorlására hivatott új fejedelmet. A külső erők, folyamatok szükségszerűségét a *fortuna*, a szerencse, a sors fogalmában foglalja össze: a *fortuna* a hatalom

⁴⁰ Machiavelli, 1978, 56.

⁴¹ Machiavelli: *Discorsi... i.m.*, 11–12.

⁴² Machiavelli, 1978, 81.

⁴³ Machiavelli, 1978, 83.

megszerzésének, megtartásának külső feltétele, amely behatárolja az egyén választási mezőjét. A szerencse egyrészt alkalom, lehetőség (l. különösen a mű 7. fejezetét), másrészt pusztító folyóhoz hasonló, emberi ésszel felfoghatatlan jelenség (14. fejezet). A szükségszerűségek között cselekvő ember azonban nincs megfosztva szabad akaratától, tetteinek felét önnön ereje mozgatja. A sztoikus filozófia és a keresztény szabad akarat szintetizálása érett, nemcsak antropológiai, hanem elsősorban politikai-társadalmi vonatkozású szabadságfogalmat eredményez. „A történelem tanúsága szerint kétség nem fér annak igazságához, hogy az ember csak előmozdítja a sors akaratát, de nem szegülhet vele szembe, mozgathatja a gépezetét, de nem állíthatja meg működését. Az ember soha ne hagyja el magát: nem ismeri a sors célját, a sors pedig ismeretlen, kacsaringós utakon halad előre, ezért az ember mindig reméljen, aki pedig remél, az a legnagyobb szerencsében és a legnagyobb balsorsban sem hagyja el magát soha”.⁴⁴

A cselekvő ember belső tulajdonságait jelöli a *virtù* fogalma, melynek lényege a változó helyzet felismerése, az ahhoz igazított cselekvés, az idők változását követő eljárás. Machiavelli *virtù*-fogalma több elemből ötvöződik. Miért nevezi Valentinót olyan férfiúnak, akiben nagy *virtù* volt, és mért tartja szicíliai Agathocles uralomra jutását gyalázatosnak és istentelennek, mikor ez utóbbi szintén kiváló hadvezér, bátor, buzgó és fáradhatatlan volt, rendelkezett azzal a képességgel, mely a tényleges igazság felismeréséhez, és az ahhoz igazított cselekvéshez kellett. Ezt a minden erkölcsi kritériumtól mentes tulajdonságot Benedetto Croce nyomán Francesco Ercole **ökonomikus *virtù***-nak nevezi⁴⁵: ez annyit jelent, hogy a tevékenység, minden erkölcsi szabálytól függetlenül, ahhoz a helyzethez igazodik, amelyben az ember az adott pillanatban van, azaz pusztán a cselekvés eredményessége, hatékonysága számít. De ez önmagában kevés a *virtù*-hoz: „Mégsem lehet virtusnak nevezni polgártársai legyilkolását, barátai elárulását, szószegéseit, könyörtelenségét és istentelenségét, amellyel hatalmat igen, de dicsőséget nem szerzett.” A *virtù*-ba Machiavelli beépít egy relatív értéktartalmat: **a jó hatalomgyakorlást**, amely révén a fejedelem többet ér el, mint a hatalom pusztá megtartását: a dicsőséget is. Ez az értékelem ugyanakkor viszonylagos érvényű és tartalmú. Föltételez egy célra irányultságot,⁴⁶ a hatalom megszerzését és megtartását, de a **jól** gyakorolt hatalomét. A fogalom lényege ebben a jó hatalomgyakorlásban rejlik, és ez a jó

⁴⁴ Machiavelli, *Discorsi... i.m.*, 315.

⁴⁵ Croce, Benedetto, *Filosofia della Pratica*, Bari: Laterza, 1909, 217. és Ercole, Francesco, *La politica di Machiavelli*, Roma, Anonima Romana Editoriale, 1926, 40.

⁴⁶ Foster, John, *Plato to Machiavelli*, London, Harrap, 1942, 272.

mint érték relatív: nem lehet kategorikusan, állandó érvénnyel megállapítani, hogy egy kormányzat mikor jó, és mikor rossz.⁴⁷ Végül Machiavelli is ismeri a morális értelemben vett jó, a **jóság** fogalmát: ekkor az ember nem önérdekének engedelmessé, hanem mások érdekében cselekszik (erre példa D. I. Bevezetés, 16–18, II. Bevezetés). Tehát három réteget kell megkülönböztetni:

1. az ökonomikus, eredményes cselekvést,
2. a relatív jó értékelemével rendelkező *virtù* fogalmát,
3. és az erkölcsi értelemben vett jót.

Bár a hagyomány és a kortárs szóhasználat főleg az uralkodó személyes tulajdonságát jelölte vele, és a politikai hatalmat még nagy mértékben a konkrét személlyel azonosították, a *virtù* politikai értelmű alkalmazása Machiavellinél nem merül ki konkrét személyes tulajdonságokban, hanem fontos intézményi és intézményelméleti összefüggésekbe kerül.

A *virtù* és a szerencse hatalma a politikában

Napjaink egyik legismertebb amerikai eszmetörténésze, J.G.A. Pocock *The Machiavellian Moment* című ambiciózus munkájában azt a tételt állítja föl, hogy Machiavelli és kortársai adott „pillanatban” a következő, központivá hatalmasodott problémával találták magukat szembe: az itáliai reneszánsz újjáélesztette a klasszikus köztársasági eszményt, de ez a köztársaság szembe került saját időbeli végességének és bizonytalanságának fölismerésével. A probléma hátterét az a kettősség alkotja, mely az antik és a keresztény tradíció között feszült. A reneszánsz városállamoknak a polgári humanisták által újjáélesztett republikánus eszménye szerint ebben a politikai közösségben a maga teljességében megvalósulhatott az arisztotelészi „politikai lény”, viszont ez a társadalom a kereszténységben élt, melynek időképe tagadta az evilági beteljesedés lehetőségét. Az antik politikai lény evilági teljessége és ennek keresztény tagadása közti ellentmondás úgy fogalmazódott meg, hogy a köztársaságnak szembe kellett néznie saját időbeli végességével. Igyekezett erkölcsileg és politikailag megőrizni szilárdságát az evilági stabilitás rendszereire (társadalom, politika, hatalom) nézve pusztítónak tekintett, átfoghatatlan, irracionális események áradatában. Ezt a problémát Machiavelli és firenzei kortársai elsősorban a *virtù* és a *fortuna* fogalmaival közelítették meg. Pocock szerint Machiavelli és a firenzei elmélet paradigmátikus örökséget hagyott hátra az evilági politikai tudatosság és a történeti önmegértés

⁴⁷ vö. Machiavelli, 1978, 82.

későbbi nyugati fejlődésére: ennek elemei többek között a kiegyensúlyozott kormányzat, a dinamikus *virtù*, a tulajdon és a fegyverhasználat (saját haderő) szerepe a polgári személyiség alakításában.⁴⁸

Ebben az összefüggésben Machiavelli *virtù*-koncepciójának jelentősége elsősorban nem abban áll, hogy az egyes ember miként képes sorsát igazgatni, hanem annak kutatásában, hogy a politikai közösség – legyen akár fejedelemség, akár köztársaság – miként képes saját részlegességét, partikularitását az egyetemeshez kötni, a politikai cselekvést értelmessé és igazolhatóvá tenni, az időben és térben egyaránt véges politikai intézmények tartósságát biztosítani. S bár Machiavelli hatástörténete – különösen kezdetben – az értékek radikális újraértelmezése körüli vitákban teljesedett ki, rendkívül fontos a politikai intézmények szerepének felismeréséhez és elméleti tudatosításához való hozzájárulása is. A politikában az általános elvek döntően speciális intézményi struktúrákon keresztül érvényesülnek, ezek nélkül a pusztá magatartási szabályok vagy tanácsok terméketlenek. Ez a felismerés végigvonul a formailag a fejedelemtükrök műfajába sorolható, mert az uralkodó személyét tanácsokkal ellátó *Pricipé*-n is, melynek alaptémája az állam és a hatalom megóvása, és még világosabban megfigyelhető a *Discorsi*-ban, mely a városköztársaság szabadsága megőrzésének történeti lehetőségeit boncolgatja. Machiavelli elméletében a mai államelmélet számára is érvényes és érdekes annak vizsgálata, hogy miként jön létre egy politikai közösség, annak intézményi szervezete, milyen értékeket valósít meg, milyen külső körülmények befolyásolják, miért kerül válságba, hogyan menthető, újítható meg, milyen képességek szükségesek a politikai berendezkedés megváltoztatásához, hogyan szilárdítható meg az új politikai rend. Az e problémásor leírásában és elemzésében a Machiavelli által használt kategóriarendszer kulcsszavai: erény, szerencse, szükségszerűség, szabadság, állam (*virtù*, *fortuna*, *necessità*, *libertà*, *stato*).⁴⁹

A fejedelem főhőse egyetlen személy, a megújító, és az ő szükséges tulajdonságainak összessége, lényege a *virtù*. A *Discorsi* kevésbé szisztematikus gondolatfüzerei az egész problémásort végigjárják, viszont a szabad városköztársaság kontextusában: a városköztársaság a polgári erények kiteljesedése, a legjobb kormányzati berendezkedés, központi értéke a szabadság, lényeges vonása a közérdek elsőbbsége; itt az egész nép, az egész közösség *virtù*-járól van szó. Az államfogalom szempontjából ez a megkülönböztetés: a fejedelmi *virtù* és a nép *virtù*-ja közti eltérés a lényeges. Maga a probléma ugyanakkor

⁴⁸ Pocock, 1975, Bevezetés és 116.

⁴⁹ Hexter, J. H., *The Vision of Politics on the Eve of the Reformation. More, Machiavelli, and Seyssel*, New York: Basic Books, 1973, 151.

azonos: az egy ember (a fejedelem), illetve a politikai közösség (a városköztársaság) viszonya a körülményekhez, a feltételekhez, a *fortuná*-hoz. Mindketten kiszolgáltatottak az Időnek, a végességnek. Az egyén *virtù*-ja megfékezheti a *fortuna* hatalmát, lehetőségei azonban bármily nagyok is, mégsem végtelenek – ha más nem, akkor a halál jelenti a végső korlátot. Mindennel megbirkózhat a politikus, mindent számításba vehet, jól használhatja ki az alkalmat, rugalmasan alkalmazkodhat a körülményekhez, megvalósulhat benne a tökéletes *virtù*, a halál akkor is keresztülhúzhatja számításait. Ezt a tételt több helyen illusztrálja Machiavelli: így pl. Cesare Borgia „mindenre talált orvoslást, azzal az egyetlen kivétellel, hogy nem gondolt rá: ő maga is halálos beteg lesz apja halálakor”⁵⁰, és a halál akadályozta meg Castruccio Castracani céljainak beteljesedését is. A halál végső bizonyítéka minden ember, így az államférfi időbeli végességének. Azonban az államépítő, a politikai tevékenység áttörheti az emberre mért időbeli végesség korlátját, és ezt az intézmények teszik lehetővé, melyek túlélnek, túlélhetik az őket alkotó embereket.

Az intézményeknek az emberektől ilyen értelemben függetlenedett létezése a politikai gondolkodás régi felismerése, mely főleg az államforma-tanhoz kötődött. Már a görög klasszikusok, mindenekelőtt Plátón és Arisztotelész alaposan elemezték az egyeduralom és a széles körű részvételen nyugvó kormányzat különbségét. Az ókori államformatant örökölte a középkor, sőt, ekkor tudatosították azt a kettősséget, amely az intézmény és az azt betöltő ember életének időtartama között van. Legszembéltetesebben a Tudor- és az azt követő kor angol jogászai fogalmazták meg a Király Két Testének koncepcióját, ötvözve a teológiát és a politikai-jogi gondolkodást.⁵¹ Eszerint a királynak két teste van: a természetes és a politikai. A természetes teste halandó, s kiszolgáltatott bármely fogyatéknak, melyek a természetből vagy balesetből eredhetnek. A politikai test láthatatlan, a kormányzat alkotja, „egyszemélyes testület”, mely sem a természetnek, sem a szenvedélyeknek, sem a halálnak nincs kiszolgáltatva, leglényegesebb vonása épp a halhatatlanság, a királyi méltóság halhatatlansága (*dignitas non moritur*): ez az egymást követő királyok megszakítatlan sorából áll össze.⁵² Machiavelli a hatalmat és az azt gyakorló személyt azonosítja, a konkrét személyben testesíti meg az államot.⁵³

⁵⁰ Machiavelli, 1978, 29.

⁵¹ Ennek kitűnő és részletesen dokumentált bemutatása Kantorowicz, Ernst H., *The King's Two Bodies*, Princeton, (N.J.) University Press, 1957.

⁵² *Uo.*, 3–23, 316–437.

⁵³ Lagarde, Georges de: *Réflexions sur la cristallization de la notion d'État au XVIe siècle*, ed. Castelli, E: *Umanesimo e scienza politica*, Milano, 1951, 247–248; egy részletét

Továbbá az egyeduralkodók közül főként az újonnan szerzettekkel foglalkozott, ahol nem a kontinuitáson, hanem a változáson van a hangsúly.

Más a helyzet a nép, a köztársaság vizsgálatánál, ahol megjelenik az intézmények folyamatosságának eszméje, és az időbeli végességgel szemben nagy fontosságot tulajdonít az intézményeknek. A városköztársaság az antik polisz-eszmény beteljesítője kíván lenni: a polgári erény és az arisztotelészi „politikai lény” megvalósítása, a részvétel és a közjó elsőbbsége alkotják alappilléreit. A köztársasági rendszerek lehetőségei, sorsa a firenzei politikai gyakorlat és elmélet központi kérdése a 15–16. században. Machiavelli a köztársaság bukása után az Orti Oricellari körében vett részt az erről folytatott diskurzusokban, az elméleti következtetéseit, e viták hozadékát foglalta be a *Discorsi* és *A háború művészete* okfejtéseibe.⁵⁴ A köztársaság paradoxona, hogy – a biológiai lényekhez hasonlóan – természetében hordja saját pusztulásának lehetőségét. Helyzetét időbeli és térbeli korlátozottsága határozza meg. Valamely adott időpontra tehető a kezdete, és elméletileg végpontja is lesz, ezért megtartása nem kevésbé nehéz, mint megalapítása – ez adja időbeli dimenzióját, azt az állandó feladatot, hogy fenntartsa önmagát, meg tudjon újulni. Térbeli dimenziójából az következik, hogy olyan környezet, olyan szomszédok veszik körül, akikkel nem a polgári erényekre épülő közösséget alkot, hanem legitimálatlan, nyers hatalmi és erőszakviszonyokban áll. A köztársaságnak belső és külső viszonylatban egyaránt fenn kell magát tartania.⁵⁵

Machiavelli Athén, a római köztársaság és Firenze példáján egyaránt illusztrálja, hogy a szabadság (*libertá*) az a központi érték, melyre a köztár-

magyarul I. Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*, Budapest, 1983, 296.

⁵⁴ Az Orti Oricellari, a Rucellai család firenzei kertje, ahol jeles tudós baráti társaság működött (jelentőségéről I. Klaniczay Tibor: *A reneszánsz korszakolása és értelmezése*. In *Hagyományok ébresztése*, Budapest, 1976, 277–295., és Klaniczay Tibor: *Pallas magyar ivadéka*, Budapest, 1985, 12.), mely politikailag kb. 1502 és 1512 között a Soderini-féle kormányzat arisztokrata ellenzékének központja volt Bernardo Rucellai vezetésével (1448–1514). Unokája, Cosimo (megh. 1519) idején már Medici-ellenes a hangvétel: Machiavelli ez utóbbi kört látogatta, s *A háború művészete* című művének ez a színhelye (Lásd Gilbert, Felix: *Bernardo Rucellai and the Orti Oricellari: a study on the origin of the modern political thought*, The Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 12, 1949, 136–156.). Cosimo Rucellainak ajánlotta (Buondelmontival együtt) a *Discorsit*. Ennek háttéréről Dionisotti, Carlo: *Machiavellerie*, Torino, 1980, 146 skk. Vö. még Cantimori, Delio: *Rethoric and politics in Italian humanism*, The Journal of Warburg Institute, 1. évf. (1937), 87–89.

⁵⁵ Pocock, 1975, 185.

sasági rendszer épül. A szabadság teszi lehetővé a növekedést, a gazdagodást, a megújulást. Belsőleg a zsarnokság kizárását emeli ki, külső viszonylatban pedig a más elnyomásától való mentességet, vagyis a szabadságot az önkormányzattal azonosítja („saját törvényeik alatt élő városok”⁵⁶). Ezekben a szabad városokban alapvető jelentőségűek a törvények és az intézmények, az államberendezkedés (*ordini* = intézményes, alkotmányos rend – lásd uo.).

A politikai és morális megújulás elválaszthatatlanságának programja Machiavellinél természetesen nem szerepel, sőt a kor apokaliptikus hangulata ellenére az ennyire erőteljes összefonódás csak Savonarola tanítását jellemezte, de a megújulás, az innováció mint a köztársaság előtt álló halaszthatatlan, és a fönnyaradás, a túlélés egyetlen lehetőségét jelentő feladat Machiavelli számára is központi jelentőségű volt. A totális megújulás keretébe foglalt politikai reform, a nagy keresztény eszmék, a kegyelem és a prófécia jegyében történő politikai megújulás megbukott. Ez a firenzei politikai gondolkodást általában, Machiavellit pedig különösen abba az irányba indította, hogy ez a kísérlet téves volt, ezért más, mégpedig evilági módon kell a politikai reform kérdéséhez közeledni. Az eszkatologikus perspektívájú megújulás bukása a korabeli feljegyzések, írások szerint erősen sokkolta a firenzei közvéleményt, mely Savonarolától azt tanulta meg, hogy a társas élethez szükséges erényt csak a kegyelem adhatja meg. Fortuna megmutatta hatalmát, azt, hogy a belső és külső politikai viszonyokat érthetetlen és irracionális erők, kiszámíthatatlan változások mozgatják, a korábbi tudás és tapasztalat hamisnak bizonyulhat, a városköztársaság politikai szervezete pedig gyengének, korlátoltnak és ingagtagnak.

⁵⁶ Machiavelli, *Discorsi... i.m.*, 96.

Szociális biztonsági koordináció, bilaterális megállapodások és a Gottardo-elv érvényesülése

Bevezetés

Tág értelemben véve a szociális biztonsági rendszerek koordinációjára három típusú nemzetközi szabályozás létezik: 1) bilaterális egyezmények, 2) multilaterális egyezmények és 3) szupranacionális koordináció.¹

Ebben a cikkben elsősorban a bilaterális egyezményekkel történő koordinációt mutatjuk be. Ugyanakkor a Gottardo-elv szándékolt bemutatása miatt elkerülhetetlen, hogy legalább dióhéjban ne essék szó a szupranacionális vagy másképpen fogalmazva az európai uniók koordinációs szabályokról.²

1. A bilaterális szociális biztonsági megállapodások rendszere

A szociális biztonsági egyezmények olyan kétoldalú nemzetközi megállapodások, amelyek arról rendelkeznek, hogy miként lehet szociális ellátást biztosítani olyan személynek, aki az egyik szerződő állam polgára, de jogszerűen – ideiglenesen vagy véglegesen – egy másik szerződő állam területén tartózkodik.

Az Európai országok szociális jogában érvényesül az ún. területi elv (territorial principle).³ Ennek értelmében egy állam szociális ellátórendszerének területi hatálya – főszabályszerűen – megegyezik az állam földrajzi határaival.⁴

¹ Jorens, Y. and Hajdu, J.: *Tress European Report 2008*, November 2008, Ghent, http://www.tress-network.org/TRESSNEW/PUBLIC/EUROPEANREPORT/TRESS_EuropeanReport_2008.pdf

² Jorens, Yves – Spiegel, Bernhard – Fillon, Jean-Claude – Straban, Grega (ed.): *Key challenges for the social security coordination Regulations in the perspective of 2020, trESS Think Tank report 2013*. 15-16

³ Van Overmeiren, Filip: *General principles of coordination of social security: ruminating ad infinitum?* EUSA 2009 Biennial Conference, Los Angeles. 24.

⁴ Jaume, A.: *La territorialité des droits sociaux au regard du droit communautaire*, J.T.T. 2007. 69–78.

A területi elv gyakorlati alkalmazása⁵ a következő konkrét problémát veti fel: az a migráns személy, aki elhagyja a saját államának a területét, és átmegy egy másik államba, elveszíti a saját (eredeti) állama által biztosított szociális ellátásokat. Ezt nevezik állampolgárságon alapuló diszkriminációnak.⁶ A nemzetközi bilaterális és szupranacionális szociális normák azzal a céllal jöttek létre, hogy ezeket a helyzeteket megoldják, és a viszonyosság (reciprocitás) elve alapján egyenlő feltételeket teremtsenek a nemzetközi normákkal érintett személyek számára. Amennyiben az érintett személy extraterritoriális (a nemzetközi megállapodások/jogi normák által nem lefedett) országba megy, akkor rendszerint csak két megoldás marad a szociális ellátások valamilyen szintjének megszerzésére: 1) öngondoskodás, ezen belül is elsősorban az önkéntes magánbiztosítások valamilyen formája vagy 2) egészségügyi segítség (health assistance).⁷

Az első szociális biztonsági tárgyú bilaterális megállapodást Franciaország és Olaszország kötötte 1904-ben. A kétoldalú megállapodások száma a II. világháborút követően jelentősen megnövekedett. A bilaterális szerződések többsége a klasszikus szociális biztonsági kockázatok közül – pl. öregség, rokkantság, hozzátartozói nyugellátások, táppénz, munkanélküliség – csak egyre vagy mindössze néhányra terjed ki. A megállapodások alapján a mindkét szerződő államban szerzett biztosítási (szolgálati) időket figyelembe kell venni, ugyanakkor az ellátásokat az adott államban szerzett biztosítási idők arányában – időarányosság vagy a pro rata temporis elv alapján – viselik a szerződő államok.

A migráns személyek szociális biztonságát védő másik fontos rendező princípium az ellátások átvihetőségének az elve. Ezt nevezzük sokszor idegen szóval portabilitásnak. Az átvihetőségnek két kategóriáját különböztetjük meg:

1. Határon belüli átvihetőség. Egy adott államban működő különböző szociális rendszerek közötti átvihetőség (pl. állami biztosításból magánbiztosításba).

⁵ Martinsen D.: Social Security Regulation in the EU: The De-Territorialization of Welfare. In Burca, G. De (ed.): *EU Law and the Welfare State*, Oxford, 2005, 90 és Paskalia, V. *Free Movement, Social Security and Gender in the EU*, Oxford, 2007. 58.

⁶ Lenaerts, K.: Union Citizenship and the principle of non-discrimination on grounds of nationality. In Fenger, Nils, Hagel-Sørensen, Karsten, og Vesterdorf, Bo (red.), *Festschrift til Claus Gulmann – Liber Amicorum*, København, 2006. 289–309.

⁷ Jorens, Y., Couchier, M. and Van Overmeiren, F.: *Access to Health Care in an Internal Market: Impact for Statutory and Complementary Systems*, B.L.Q.S. 2005. 11–43.

2. Határon átnyúló átvihetőség. Nemzetközi átvihetőség, amikor az egyik államban megszerzett jogosultságo(ka)t és/vagy ellátás(oka)t egy másik állam szociális rendszere is figyelembe veszi és ez alapján ellátást állapít meg vagy folyósít.

Az átvihetőség (portabilitás) elvének értelmében az igénylő jogot szerez arra, hogy a szerződő állam(ok)ban megszerzett jogosultságát megtartsa, folyamatosan fenntartsa és átvigye egy másik államban működő magán (private), foglalkoztatói (occupational) vagy állami (public) szociális rendszerbe.

I. Elméletileg az ellátások határon belüli átvihetőségnek az alábbi eseteit különböztetjük meg: a) államiból államiba, b) államiból magánba, c) államiból foglalkoztatói, d) foglalkoztatóiból foglalkoztatói, és e) magánból magánba.

II. Teoretikusan az ellátások határon átnyúló átvihetőségnek az alábbi eseteit különböztetjük meg: a) állami–állami, b) állami–magán, c) állami–foglalkoztatói, d) foglalkoztatói–foglalkoztatói és e) magán–magán.

Az egyes ellátások és/vagy jogosultsági idők nemzetközi szintű portabilitása a migráns munkavállalók számára jelent megnyugtató megoldást. Ők azok a személyek, akik több államban váltak a szociális biztonsági rendszer alanyaivá, és érdekükben áll, hogy ezeket a különböző államokban megszerzett jogosultságokat megtarthassák, illetve átviessék egy másik államban működő rendszerbe, függetlenül állampolgárságuktól, illetve aktuális tartózkodási helyüktől.

A szociális ellátások és jogosultságok nemzetközi portabilitása multilaterális vagy bilaterális nemzetközi szociális biztonsági szerződések segítségével valósulhat meg. A szerződések garantálják a különböző államokban megszerzett jogok megtartását, átvihetőségét, illetve a megállapított ellátások átvihetőségét egy másik szerződő államba, vagy akár egy olyan államba is, ahol a jogosult személy nem szerzett jogosultságot, de ott akar letelepedni (extraterritoriális kifizetés). Becslések alapján a migráns személyek kb. 23%-át fedik le bilaterális szociális biztonsági egyezmények.

A bilaterális nemzetközi egyezmények rendszerében 1998-tól jelentek meg az új típusú – az Európai Unió irányelveknek is megfelelő – szociális biztonsági egyezmények.⁸ Az országok közötti szabad mozgás jogával élő állampolgárok szociális, egészségügyi jogainak biztosítása érdekében a kétoldalú szociális biztonsági egyezmények fontos jogi eszközökké váltak.⁹

⁸ Ide sorolhatók például a korábbi magyar–osztrák, magyar–német és magyar–svájci szociális biztonsági egyezmények.

⁹ Sepúlveda, Magdalena és Nyst, Carly: *The Human Rights Approach to Social Protection*, Erweko Oy, 2012. 7–8.

2. Bilaterális egyezmények hatálya

A bilaterális (kétoldalú) szociális biztonsági egyezmények – nevükből is adódóan – két állam között létrejött, egybehangzó, jogi hatásokat kiváltó megállapodások. A bilaterális megállapodások a legtöbb esetben hűen tükrözik a két állam között fennálló migrációs helyzetet.

Nagy előnyük, hogy miután a bilaterális egyezmények csak két szerződő állam között létrejövő megállapodások, jóval alkalmasabbak a két szerződő állam szociális biztonsági rendszerei közötti koordinációs kapcsolat megteremtésére, és hívebben tükrözik a két állam kölcsönös érdekeit, mint a több államot érintő, ún. többoldalú vagy multilaterális megállapodások.

A gyakorlatban az egyes államok között létrejött bilaterális egyezmények – személyi és tárgyi hatályukat stb. tekintve – jelentős eltéréseket mutatnak.

2.1. Személyi hatály

A bilaterális egyezmények *személyi hatályukat* tekintve több csoportra oszthatók. Az egyezmények egyik csoportjára az jellemző, hogy kizárólag csak a szerződő államok állampolgáira alkalmazható, tehát az állampolgársági kritérium teljesülését kívánja meg.

A bilaterális megállapodások másik csoportjánál a személyi hatály nem korlátozódik kizárólag a szerződő államok saját állampolgáira, hanem minden olyan személyre kiterjed, akik jogszerűen tartózkodnak az adott állam területén, és alanyai a szerződő államok szociális biztonsági rendszereinek, függetlenül az eredeti állampolgárságuktól.

2.2. Tárgyi hatálya

Tárgyi hatályukat tekintve a bilaterális egyezmények egyik csoportja csak meghatározott szociális kockázat(ok)ra, másik csoportja pedig csak járulékfizetésen alapuló (leginkább állami és kötelező biztosítási keretében nyújtott) ellátásokra terjed ki, míg a nem járulékfizetésen alapuló ellátásokra (non-contributory benefits) nem.

Annak ellenére található számottevő különbség a bilaterális egyezmények között, hogy az Európa Tanács (Strasbourg, 1949) elkészített egy, a bilaterális

egyezmények megalkotását segítő mintaegyezményt.¹⁰ Ez a mintaegyezmény szolgál iránymutatásul azoknak az országoknak, illetve a jogalkotással foglalkozó szakembereknek, akik szociális biztonsági ellátásokra vonatkozó koordinációs megállapodást kívánnak kötni egymással. A mintaegyezménynek nincs kötelező ereje, így nagyfokú rugalmasságot biztosít a szerződni készülő államoknak arra nézve, hogy a saját szükségleteiknek és lehetőségeiknek leginkább megfelelő bilaterális megállapodást kössenek. A mintaegyezmény célja, hogy az egyezményt létrehozó tárgyalás, és az elfogadást követő végrehajtás egyszerűbb és gyorsabb legyen. Ha két állam megegyezik a szociális biztonsági rendszereik koordinációjában, akkor egyaránt osztoznak a szövegezés esetleges bonyolultságából eredő problémákban, költségekben és kockázatokban. Az Európa Tanács által kiadott mintaegyezmény a szociális biztonsági rendszerek koordinációjának négy legfontosabb alapelvét rögzíti:

1. egyenlő bánásmód elve,
2. alkalmazandó jog meghatározásának elve (kizárólagosság elve),
3. szerzett jogok védelme és
4. az ellátások exportálhatóságának elve.

Érdemes megemlíteni, hogy Magyarország újabb keletű, szociális biztonságról rendelkező, bilaterális egyezményei (pl. Ausztriával, Bulgáriával, Kanadával, Dél-Koreával, Németországgal, Romániával vagy Svájjal) követik a fent említett mintaegyezményt.¹¹

3. Hatályos magyar egyezmények

Magyarország az elmúlt évtizedekben számos országgal kötött kétoldalú szociálpolitikai/szociális biztonsági egyezményt.

A korábban megkötött egyezmények egy részét (magyar–német, magyar–osztrák, magyar–lengyel, magyar–csehszlovák) a Magyarországnak az Európai Unióhoz (továbbiakban EU) történt csatlakozásával 2004. május 1-jétől az EU koordinációs rendeletei váltották fel. Ugyanakkor érvényesül az ECJ Rönfeldt

¹⁰ http://www.coe.int/t/e/social_cohesion/strategic_review/publications/social_protection_network/06_Model%20Provisions%20for%20a%20Bilateral%20Social%20Security%20Agreement%20and%20Explanatory%20Report.asp

¹¹ Hajdú József – Homicskó Árpád: *Társadalombiztosítási alapismeretek*, Budapest, 2012. 45–46.

precedense,¹² vagyis abban az esetben, ha az igénylőre a korábban hatályos bilaterális megállapodás alapján kedvezőbb szabályok vonatkoznának, akkor ezen kedvezőbb szabályok alapján kell elbírálni a kérelmét.

Magyarországon a kétoldalú szociális egyezményeknek alapvetően 3 fajtája van, és ezeken belül két működési elv különböztethető meg (ld. 1. sz. táblázat):

1. sz. táblázat
A bilaterális egyezmények rendszere Magyarországon

	Területi elv	Időarányos vagy pro-rata temporis elv
Szociálpolitikai egyezmény	+	+
Szociális biztonsági egyezmény	–	+
Egészségügyi együttműködési egyezmény	+	–

Forrás: Szerző saját készítése.

¹² A német állampolgárságú Rönfeldt úr öregségi nyugdíjának megállapításakor a német illetékes intézmény beszámította ugyan a Dániában szerzett biztosítási időt, nem vette viszont figyelembe a német–dán kétoldalú szociális biztonsági egyezmény szabályait a nyugdíj mértékének vonatkozásában. A német–dán egyezmény ugyanis nemcsak az összeszámítás kötelezettségét írta elő, hanem azt is, hogy a beszámított idő alapján német nyugdíjösszeget kell fizetni, tehát érvényesült a területi elv. A német hatóságok arra hivatkoztak, hogy az 1408/71/EGK rendelet felváltotta a kétoldalú egyezményt, ezért már csak a rendelet szabályait lehet alkalmazni. Ennek alkalmazásával azonban Rönfeldt úr kevesebb nyugdíjat kapott, mint amennyit a kétoldalú megállapodás alapján kapott volna. A bíróság szerint a közösségi jog kizárja, hogy egy közösségi munkavállaló szociális biztonsági előnyt veszítsen azáltal, hogy a rendelet hatálybalépése miatt a korábbi szociális biztonsági egyezmény már nem alkalmazható. Összeegyeztethetetlen ugyanis a szerződés 39. és 42. cikkével, hogy egy közösségi munkavállaló a rendelet miatt veszítse el szociális biztonsági kedvezményeit. A német hatóságok hivatkozásának alapja az a tény volt, hogy a Rendelet elsőbbséget élvez a nemzetközi szerződéssel szemben. Lásd 6. cikk „...e rendelet a személyi hatálya és az alkalmazási köre vonatkozásában felváltja azokat a szociális biztonsági egyezményeket, amelyek: a) kizárólag két vagy több tagállamot, vagy b) legalább két tagállamot és egy vagy több másik államot köteleznek, ha a felmerülő esetek rendezésében az utóbbi államok intézményei nem vesznek részt”. Ez az elsőbbség azonban kizárólag a rendelet személyi és tárgyi hatályának keretén belül érvényes, ezért a rendelet nem helyezi hatályon kívül a kétoldalú szerződések azon rendelkezéseit, amelyek nem tartoznak a tárgykörébe. Emellett nem érinti a kétoldalú szerződések azon szabályait sem, amelyek kedvezőbbek a jogosultak számára.

3.1. Szociálpolitikai egyezmények

A szociálpolitikai egyezményeknek alapvetően két fajtáját szokás megkülönböztetni: a) területi elven és b) időarányosság elvén működő egyezmények.

a) *Területi elven alapuló szociálpolitikai egyezmények*

A területi elven működő egyezmények lényege, hogy az ellátást a lakóhely szerinti állam illetékes intézménye állapítja meg – teljes mértékben – a mindkét államban szerzett szolgálati/biztosítási idő alapján. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy mindig az utolsó (letelepedés szerinti utolsó) állam viseli a bilaterális egyezményben rögzített szociális ellátás teljes terhet.

Ide jelenleg már csak egy egyezmény tartozik. Ez a magyar–szovjet (FÁK állami) egyezmény. A magyar–szovjet egyezmény hatálya kiterjed a volt szovjet utódállamokra, kivéve Lettországot, Észtországot, Litvániát, Üzbegisztánt és Moldáviát.

Egészen a közelmúltig területi elven működött még a magyar–román kétoldalú szociálpolitikai egyezmény is.¹³

b) *Időarányos szociálpolitikai egyezmények*

Az időarányos teherviselésen alapuló egyezmények lényege, hogy a két országban szerzett szolgálati idő minden esetben összeszámításra kerül, de mindkét állam illetékes szerve csak az adott országban szerzett szolgálati idő és az összes szolgálati idő arányának megfelelő nyugdíjrészt állapít meg és folyósít.

3.2. Szociális biztonsági egyezmények

A szociális biztonsági típusú egyezmények lényege, hogy ha a nemzeti jogosultság az adott országban fennáll, akkor a nemzeti ellátás kerül megállapításra. Ha az igénylő nem rendelkezik önálló nemzeti jogosultsággal, akkor a két országban szerzett szolgálati idő összeszámításra kerül, majd az adott országban szerzett és az összes szolgálati idő arányának megfelelő nyugdíjrész kerül megállapításra és folyósításra.

E körhöz sorolhatók az alábbi egyezmények: magyar–német, magyar–oszták, magyar–svájci, magyar–kanadai,¹⁴ magyar–horvát,¹⁵ magyar–monteneg-

¹³ 1961. november 25-étől 2006. október 31-ig volt hatályban.

¹⁴ 2003. évi LXIX. törvény.

¹⁵ 2005. évi CXXV. törvény.

rói,¹⁶ magyar–bosnyák,¹⁷ magyar–bolgár, magyar–román, magyar–koreai,¹⁸ magyar–indiai¹⁹ és a magyar–québeci egyezmények.²⁰

Fontos megjegyezni, hogy 2006. április 1-jétől a magyar–svájci szociális biztonsági egyezmény, illetőleg 2007. január 1-jétől a magyar–bolgár és magyar–román szociális biztonsági egyezmény helyett az EU rendelkezéseit (ld. szupranacionális koordináció) kell alkalmazni.

3.3. Egészségügyi együttműködési egyezmények

Ezek az egyezmények is hasonlóan a szociálpolitikai egyezményekhez – az egyéni, helyben szokásos önrészek kivételével – ingyenes ellátást biztosítanak a szerződő felek állampolgárainak heveny megbetegedés vagy halaszthatatlan orvosi beavatkozást igénylő esetekben. A jelenleg hatályos egészségügyi együttműködési egyezmények a következők: 1) Angola [17/1984. (III. 27.) MT rend.], 2) Észak-Korea [14/1975. (V. 14.) MT. rend.], 3) Irak [47/1978. (X. 4.) MT rend.], 4) Jordánia [15/1981. (V. 23.) MT rend.], 5) Kuba [1969. évi 16. tvr.], 6) Kuvait [33/1979. (X. 14.) MT rend.] és Mongólia [29/1974. (VII. 10.) MT rend.].

Az állampolgárok heveny megbetegedés és sürgős szükség esetén nyújtandó egészségügyi ellátást útlevelük bemutatása mellett vehetik igénybe az alábbi országokban: Kazahsztán, Kirgizisztán, Koszovó, Macedónia, Oroszország, Szerbia, Türkmenisztán, Ukrajna és Üzbegisztán.²¹

3.4. Az EU-csatlakozás hatása a bilaterális egyezményekre

A bilaterális szociális biztonsági egyezmények elsősorban a társadalombiztosítás alapvető ágazataira terjednek ki. Magyarországon a szociális biztonsági

¹⁶ A magyar–montenegrói szociális biztonsági egyezmény rendelkezéseit a 2009. március 31-ét követően megnyíló igények esetén kell alkalmazni. (2008. évi LXXII. törvény)

¹⁷ 2009. évi II. törvény.

¹⁸ A szociális biztonsági egyezmények sorában 2007. március 1-jétől kell alkalmazni a 2006. évi LXXIX. törvénnyel kihirdetett a Magyar Köztársaság és a Koreai Köztársaság közötti szociális biztonságról szóló egyezményt.

¹⁹ 2010. évi XXIX. törvény.

²⁰ 2006. évi XVII. törvény.

²¹ Megjegyzendő azonban, hogy a fent felsorolt államok esetében a gyakorlati tapasztalatok nem igazolják az útlevél alapján nyújtott térítésmentes ellátást.

koordináció európai uniós szabályait 2004. május 1-jét követően kell alkalmazni. Már az uniós tagságra való felkészülés folyamatában kiemelt szerepet kapott, hogy a közösségi elveknek és ajánlásoknak megfelelően újítsuk meg azon kétoldalú szociálpolitikai egyezményeinket, amelyeket az 1950-es és az 1960-as években írtunk alá az akkori európai szocialista országokkal. Ez a folyamat napjainkra le is zárult.²²

Az új szociális biztonsági egyezmények létrehozása során hangsúlyozottan tekintettel kell lenni az Európai Unió szociális biztonsági koordinációs szabályozására, különös tekintettel a szociális biztonsági rendszereknek a Közösségen belül mozgó munkavállalókra és családtagjaikra történő alkalmazásáról szóló 1408/71/EGK tanácsi rendeletre és az ezt felváltó, a szociális biztonsági koordinációról szóló **883/2004/EK rendeletre**). Ezeket nevezik koordinációs alaprendeleteknek, amelyekkel az Európai Unió tagállamai között szabályozzák a munkaerő szabad áramlásához kapcsolódó szociális jogosultságokat és eljárásokat. A szupranacionális koordinációs mechanizmus az alábbi főbb elveken nyugszik:

- a) az ellátásokhoz való jog biztosítása,
- b) a már megszerzett jogok fenntartása,
- c) a jogosultsági időtartamok egybeszámítása,
- d) az ellátások exportja,
- e) az arányos teherviselés és
- f) főszabályként, a munkavégzés helye szerinti jogszabályok (lex loci laboris elv) alkalmazása.

4. A szociális biztonsági rendszerek koordinációja az EU-ban

4.1. A szociális biztonsági rendszerek koordinációjának célja

Az EU-ban a kezdetektől fogva világos feladat volt, hogy amennyiben megvalósul a munkavállalók szabad mozgása, akkor a migráns személyek szociális biztonságát is garantálni kell.^{23, 24}

A koordinációs mechanizmus alapvető célja, hogy megvédje a migráns személyek – különböző EU-s és EGT-tagállamokban – megszerzett szociális jogait

²² Pennings, F.: *Introduction to European Social Security Law*, The Hague, 2001. 36.

²³ Martinsen, D.: *Social Security Regulation in the EU: The De-Territorialization of Welfare*. In De Burca, G. (ed.), *EU Law and the Welfare State*, Oxford, 2005. 89–111.

²⁴ Cousins, M.: *Citizenship, residence and social security*, E.L.Rev. 2007 (32). 386–395.

és jogosultságait.²⁵ A rendelet eredeti célkitűzésének megfelelően nem harmonizálja a tagállamok különböző szociális ellátórendszereit, hanem az egyes államok közötti koordináció megteremtésével védi a migráns személyek és hozzátartozóik szociális biztonságához fűződő jogait (például a más tagállamban szerzett biztosítási vagy szolgálati idők elismerése és összeszámítása stb.).²⁶

A szociális biztonsági rendszerek koordinációja elengedhetetlen feltétele a – Római Szerződés 39. cikkében rögzített – személyek szabad mozgásának. Ez lehetővé teszi a munkavállalók, önálló vállalkozók, nyugdíjasok, diákok és más kedvezményezettek számára, hogy élhessenek a szabad mozgáshoz és letelepedéshez való jogukkal az Európai Unióban, illetve még tágabban az Európai Gazdasági Térségen belül. Emiatt az EU koordinációs rendeleteinek a rendeltetése, hogy összehangolják minden tagállam szociális biztonsági rendszerét.²⁷

A koordinációs rendeletnek köszönhetően az uniós polgárok – és 2003-tól a jogszerűen az EU és az EGT területén tartózkodó harmadik állam polgárai is – az egyik tagállamból a másik tagállamba történő költözéskor (migráció) sem elméletben, sem gyakorlatban nem veszítenek el olyan szociális jogot, amelyet egy másik tagállamban szereztek.

Bár az EU- és EGT-tagállamok szociális biztonsági rendszereinek koordinációja elméletileg egyszerűnek tűnhet, az a tény, hogy az összes európai uniós tagállam szociális biztonsági rendszere kisebb-nagyobb eltéréseket mutat, nagyon megnehezíti a koordináció zökkenőmentes megvalósítását.²⁸

Az Európai Unióban a tagállami szociális biztonsági rendszerek koordinációjának kiemelten fontos – a másodlagos joghoz tartozó – jogforrása az 1408/71/EGK rendelet és az ezt felváltó²⁹ 883/2004 EK rendelet (továbbiakban: Rendelet), valamint a végrehajtására kiadott 574/72/EGK rendelet és az azt felváltó³⁰ 987/2009 EK rendelet (továbbiakban: Vh.R.).

²⁵ Hailbronner, K.: *Union Citizenship and Access to Social Benefits*, C.M.L. Rev. 2005. 42, 1245–1267.

²⁶ Verschuere, H.: *The relationship between Regulation (EEC) 1612/68 and Regulation (EEC) 1408/71 analysed through ECJ case law on frontier workers*, E.J.S.S. 2004, Vol. 6. 7–32.

²⁷ Guibboni, S.: *Free movement of Persons and European Solidarity*, E.L.J. 2007. 360–379.

²⁸ Pennings, F.: *Introduction to European Social Security Law*, Antwerp, 2003. 39.

²⁹ 2010. május 1-től.

³⁰ 2010. május 1-től.

4.2. A koordinációs rendeletek főbb jellemzői

A Rendelet *tárgyi hatálya* alapvetően megegyezik az ILO 102. sz. egyezményében felsorolt szociális ellátásokkal/kockázatokkal, de az évek során a folyamatosan jelentkező új kockázatok hatására bővül.³¹

Kezdetben a Rendelet *személyi hatálya* csak a tagállamok munkavállalóira és azok családtagjaikra terjedt ki. Az évek során a Rendelet személyi hatálya fokozatosan bővült, így hatálya alá kerültek az önálló vállalkozók, a nyugdíjasok, a diákok, a közszférában dolgozó alkalmazottak – feltéve, hogy tagállami szinten nem létezik számukra egy speciálisan az állami alkalmazottakat magában foglaló szociális biztonsági rendszer.

A koordinációs rendelet *területi hatálya* az EU tagállamain kívül kiterjed még a négy nem európai uniós EFTA-tagállamra (Izlandra, Norvégiára, Liechtensteinre, valamint Svájcra).

Az 1408/71 rendelet számos általános alapelven alapul, amelyeket az „illetékes államnak” figyelembe kell vennie, amikor a migráns munkavállaló vagy önálló vállalkozó szociális ellátás iránti igényéről döntenek. A koordinációs rendeletben négy meghatározó alapelv található. Ezek a következők:

- a) egyenlő bánásmód elve,
- b) alkalmazandó jog meghatározásának elve,
- c) szerzett jogok védelme és
- d) az ellátások exportálhatósága.³²

5. A *Gottardo-eset*³³

5.1. Tényállás

Elide Gottardo, aki olasz állampolgárként született, de lemondott olasz állampolgárságáról a francia javára, miután 1953. február 7-én francia állampolgárral kötött házasságot Franciaországban. Az akkor hatályos francia jogszabály értelmében E. Gottardo köteles volt házastársának állampolgárságát felvenni.

³¹ Például, apasági ellátások (paternity benefits), előnyugdíj (pre-retirement) és várható a közeljövőben a tartós ápolás (long-term care), stb.

³² Hajdú József – Homicskó Árpád: *Társadalombiztosítási alapismeretek*, Budapest, 2012. 65.

³³ ECJ C-55/00. sz. eset.

E. Gottardo felváltva dolgozott Olaszországban, Svájcban és Franciaországban, amely országokban társadalombiztosítási járulékot fizetett: Olaszországban 100 heti, Svájcban 252 heti, Franciaországban 429 heti járulékot. Svájci és francia öregségi nyugellátást kap, amelyeket anélkül folyósítanak számára, hogy a biztosítási időszakokat összesítették volna.

E. Gottardo a társadalombiztosításra vonatkozó olasz szabályozás alkalmazásával szeretne olasz öregségi nyugellátásban részesülni. Ugyanakkor – még ha az olasz hatóságok az 1408/71 rendelet³⁴ 45. cikkének megfelelően figyelembe vennék is a Franciaországban megszerzett biztosítási időt – az olasz és a francia időszakok összesítése révén sem érhető el esetében az olasz szabályozás által az olasz ellátásra való jogosultság megnyílásához szükséges leg-rövidebb járulékfizetési időtartam. E. Gottardo csak abban az esetben lenne jogosult az olasz öregségi nyugellátásra, amennyiben a Svájcban megszerzett biztosítási időket – az olasz–svájci bilaterális egyezmény 9. cikke (1) bekezdésében említett összesítés elvének alkalmazásával – számításba vennék.

Ennek érdekében E. Gottardo 1996. szeptember 3-án benyújtott, öregségi nyugellátásra vonatkozó kérelmét az olasz INPS³⁵ 1997. november 14-i határozatával elutasította, azzal az indokolással, hogy E. Gottardo francia állampolgár, és ebből kifolyólag az olasz–svájci egyezmény reá nem vonatkozik. Az e határozat ellen E. Gottardo által előterjesztett közigazgatási fellebbezést az INPS 1998. június 9-i határozatával ugyanezen indokok alapján utasította el.³⁶

5.2. Az Európai Bírósághoz intézett kérdés

E. Gottardo ezután a Tribunale ordinario di Romához fordult arra hivatkozva, hogy tagállami állampolgárként az INPS-nek a saját állampolgárokra alkalmazottakkal megegyező feltételek szerint kellett volna elismernie a nyugellátásra való jogosultságát.

A Tribunale ordinario di Roma annak érdekében, hogy megtudja, miszerint a kérelemnek az INPS által kizárólag E. Gottardo francia állampolgárságán alapuló elutasítása nem ütközik-e az EK 12., illetve az EK 39. cikkbe, felfüggesztette az eljárást, és előzetes döntéshozatal céljából a következő kérdést

³⁴ A kérelem elbírálásakor még kizárólagosan az 1408/71/EGK rendelet volt hatályban.

³⁵ Istituto nazionale della previdenza sociale.

³⁶ Vonk, Prof. Dr. Gijsbert: *Report on the relevance of EU legislation for the social security rights of persons from SISP countries who move between the Balkan region and the EU Member States*, Amstelveen, 2006. 18.

terjesztette a bíróság elé: „Az a tagállami állampolgárságú munkavállaló, aki egy másik tagállam hatáskörrel rendelkező intézményéhez társadalombiztosítási járulékot fizetett, azon egyezmény alapján, amelyet a fenti tagállam ez utóbbi országgal kötött, és amelyet a tagállam alkalmaz saját állampolgárai javára, egy Unión kívüli ország [...] intézményéhez befizetett járulékok összeítése révén öregségi nyugellátásra jogosult-e, vagy sem?”

5.3. A vonatkozó közösségi szabályozás

Az EK 12. cikk értelmében: „E szerződés alkalmazási körében és az abban foglalt különös rendelkezések sérelme nélkül tilos az állampolgárság alapján történő bármely megkülönböztetés. A Tanács a 251. cikkben megállapított eljárásnak megfelelően az ilyen megkülönböztetés tilalmára vonatkozó szabályokat fogadhat el.”

Az EK 39. cikk (1) és (2) bekezdése szerint: „A Közösségen belül biztosítani kell a munkavállalók szabad mozgását. A munkavállalók szabad mozgása magában foglalja az állampolgárság alapján történő minden megkülönböztetés megszüntetését a tagállamok munkavállalói között a foglalkoztatás, a javadalmazás, valamint az egyéb munka- és foglalkoztatási feltételek tekintetében.”

Az 1408/71 rendelet 3. cikke értelmében: E rendelet különös rendelkezéseire is figyelemmel az e rendelet hatálya alá tartozó olyan személyeket, akik egy tagállam területén lakóhellyel rendelkeznek, bármely tagállam jogszabályai szerint ugyanolyan kötelezettségek terhelik és ugyanolyan előnyök illetik, mint az adott tagállam állampolgárait.

Ha a III. melléklet másként nem rendelkezik, a 7. cikk (2) bekezdésének c) pontja értelmében továbbra is hatályos szociális biztonsági egyezmények³⁷ rendelkezései és a 8. cikk (1) bekezdése értelmében megkötött egyezmények rendelkezései vonatkoznak az e rendelet hatálya alá tartozó személyekre.”³⁸

³⁷ Az 1408/71 rendelet 1. cikke j) pontjának első albekezdése és k) pontja értelmében: k) „szociális biztonsági egyezmény» a szociális biztonság területén a 4. cikk (1) és (2) bekezdésében meghatározott szociális biztonsági rendszerek vagy ágak összességét vagy azok egy részét érintő, kizárólag két vagy több tagállamot jelenleg vagy a jövőben kötelező két- vagy többoldalú megállapodás, illetve legalább két tagállamot és egy vagy több más államot jelenleg vagy a jövőben kötelező két- vagy többoldalú megállapodás, valamint ezen egyezmények értelmében kötött egyéb megállapodás.”

³⁸ Martin, D.: *Comments on Gottardo (Case C-55/00 of 15 January 2002), Finalarte (Case C-49/98 of 25 October 2001) and Portugaia Construcoes (Case C-164/99 of 24 January 2002)* European Journal of Migration and Law 4 (2002). 369–375.

5.4. A bíróság álláspontja

Meg kell állapítani, hogy az EK 12. cikk szerint a hátrányos megkülönböztetés tilalmának elve a „szerződés alkalmazási körében” fejt ki hatását, „az abban foglalt különös rendelkezések sérelme nélkül”; ez utóbbi kifejezéssel az EK 12. cikk többek között a szerződés egyéb rendelkezéseire utal, amelyekben az általa kimondott általános elvnek a különös esetekre történő alkalmazását határozza meg. Egyebek mellett ilyenek a munkavállalók szabad mozgására vonatkozó rendelkezések (lásd e tekintetben a 186/87. sz. Cowan-ügyben 1989. február 2-án hozott ítélet [EBHT 1989., 195. o.] 14. pontját).

A szerződés által meghatározott egyenlő bánásmód elvéről

E. Gottardo – munkavállalóként két tagállamban és Svájcban is oktatót – a szabad mozgáshoz való jogát gyakorolta. Az általa megszerzett biztosítási idők összesítésén alapuló, az öregségi nyugellátás folyósítására vonatkozó kérelme a *ratione personae* és a *ratione materiae* alapján egyaránt az EK 39. cikk alkalmazási körébe tartozik.

A hatáskörrel rendelkező olasz hatóságok azon állampolgáraik számára, akik akár az olasz, akár a svájci társadalombiztosítási rendszerben társadalombiztosítási járulékot fizettek, és az E. Gottardóéval azonos helyzetben vannak, elismerik az öregségi nyugellátás folyósítására való jogosultságot az olasz és a svájci biztosítási időszakok összesítése alapján.

Miként az INPS az általa előterjesztett észrevételekben elismerte, ha E. Gottardo megtartotta volna olasz állampolgárságát, eleget tenne az olasz öregségi nyugellátásra való jogosultság megnyílásához szükséges feltételeknek. Az INPS nem vitatta, hogy a kérelem elutasításának egyedüli indoka E. Gottardo francia állampolgársága volt. Ebből világosan következik, hogy az eltérő elbánás kizárólag az állampolgárságon alapul.

Az olasz kormány és az INPS szerint azonban az INPS részéről annak elutasítása, hogy E. Gottardo számára az Olaszországban, Franciaországban, illetve Svájcban megszerzett biztosítási időszakok összesítése alapján öregségi nyugellátást folyósítson, igazolást nyer azon tény által, mely szerint az egyetlen tagállam (jelen esetben az Olasz Köztársaság) által egy harmadik országgal (jelen esetben a Svájci Államszövetséggel) megkötött kétoldalú nemzetközi egyezményre nem terjed ki a közösségi jog hatálya.

Az eddigi megállapításokból következően valamely tagállam, amennyiben egy harmadik országgal olyan kétoldalú társadalombiztosítási nemzetközi egyezményt köt, amely az e harmadik országban megszerzett biztosítási időknek

az öregségi nyugellátásra való jogosultság megszerzésénél történő figyelembevételéről rendelkezik, az egyenlő elbánás általános elvénél fogva köteles a többi tagállam állampolgárainak ugyanazon előnyöket biztosítani, mint amelyek az említett egyezmény értelmében a saját állampolgárait megilletik, feltéve hogy ennek megtagadásához nem tud objektív igazolást előterjeszteni.

Az objektív igazolás fennállásáról

Valamely tagállam és egy harmadik ország között létrejött kétoldalú nemzetközi egyezmény egyensúlyának és kölcsönösségének megzavarása minden bizonnyal olyan objektív igazolás lehet, amelyre a részes tagállam hivatkozhat, amikor a saját állampolgárait az egyezmény alapján megillető előnyöket megtagadja a többi tagállam állampolgáraitól (lásd ebben az értelemben a fent hivatkozott Saint-Gobain ZN ügyben hozott ítélet 60. pontját).

Az INPS és az olasz kormány azonban nem igazolta, hogy az alapügyben a közösségi jog által rájuk rótt kötelezettségek veszélyeztetnék azokat, amelyek az Olasz Köztársaságnak a Svájci Államszövetséggel szembeni kötelezettségvállalásából fakadnak. A Svájcban megszerzett biztosítási időknek az olasz öregségi nyugellátásra való jogosultság érdekében történő figyelembevétele kedvezményének a többi tagállam állampolgáira való kiterjesztésének az Olasz Köztársaság általi egyoldalú alkalmazása ugyanis egyáltalán nem veszélyeztetné a Svájci Államszövetséget az olasz–svájci egyezmény alapján megillető jogokat, illetve új kötelezettségeket sem állapítana meg számára.

Az INPS és az olasz kormány az E. Gottardo által megszerzett biztosítási idők összesítése megtagadásának igazolásául kizárólag a pénzügyi terhek esetleges növekedését, illetve a Svájci Államszövetség hatáskörrel rendelkező hatóságaival történő együttműködéssel kapcsolatos adminisztratív nehézségeket terjesztették elő ellenvetésként. Ez az indokolás a szerződésből eredő kötelezettségeknek az Olasz Köztársaság általi be nem tartását nem igazolhatja. A bíróság ítélete az alábbiakban foglalható össze: egy adott tagállam társadalombiztosítási ügyekben hatáskörrel rendelkező hatóságainak az őket az EK 39. cikk értelmében kötelező közösségi kötelezettségek alapján az öregségi nyugellátásra való jogosultság megszerzésének vonatkozásában figyelembe kell venniük egy másik tagállam állampolgára által harmadik országban megszerzett biztosítási időket, amennyiben a fenti hatóságok – azonos járulékfizetési körülmények mellett – az első tagállam és a harmadik ország között létrejött kétoldalú nemzetközi egyezmény alapján a saját állampolgáraik által megszerzett ilyen biztosítási időket figyelembe veszik.

6. A Gottardo-eset jelentősége

A *Gottardo*-ügy³⁹ jelentősége messze túlmutat a járulékfizetési kötelezettség kérdésén, mivel az igazi tét az, hogy miként kell a tagállamoknak a kétoldalú nemzetközi egyezményeikbe foglalt jogokat gyakorolniuk, különösen olyan helyzetben, amikor egy tagállam az Európai Közösségen kívüli állammal kötött egyezményt. A *Gottardo*-ügyben a bíróság az egyenlő elbánás közösségi jogi alapelveinek az érvényesítését olyan helyzetben mondta ki, amikor a kérdés egy tagállam Európai Közösségen kívüli állammal megkötött szerződésének az alkalmazása volt.⁴⁰

Ha az *ICI*-, a *Verkooijen*- (EB25.C-35/98) és a *Saint-Gobain*- (EB.C-307/97) ügyekben született döntéseket egymás mellé tesszük, majd a sor végére a *Gottardo*-döntést illesztjük, úgy látszik, hogy a kétoldalú egyezmények és a Római Szerződés viszonyában a *Gilly*- (C-336/96) ügyben kinyilvánított szkepticizmus ma már a múlté: nagyon is el lehet várni a tagállamoktól azt, hogy egyezményi politikájukban is tartsák szem előtt a közösségi érdekeket.⁴¹

³⁹ C-55/00 (2002) ECR I-0000.

⁴⁰ Isenbaert, Mathieu: *EC Law and the Sovereignty of the Member States in Direct Taxation*, Amsterdam 2010. 340.

⁴¹ Condinanzi, Massimo, Lang, Alessandra, Nascimbene, Bruno eds.: *Citizenship of the Union and Freedom of Movement of Persons*, Leiden, 2008. 11.

Új tendenciák a büntetőjogban

Búcsú a büntetőjog ultima ratio jellegétől

Elvben közismert és elfogadott az a tétel, hogy a büntetőjog csak kiegészítő jellegű, végső eszköz lehet, még pontosabban a legvégső esetben legutolsó eszköz,¹ amennyiben a jogsértések fokozatos jogsértési láncolatot alkotnak, amelynek védelmi körében ugyanaz a jogtárgy vagy jogtárgy-család van.²

A büntetőjog tényleges hatóköre azonban az utóbbi évtizedekben a társadalometikailag releváns területeken túlra is visszavonhatatlanul kiterjedt. Vagyis a büntetőjog nem korlátozódik az emberi alapjogok és a társadalom fennállása és működése számára nélkülözhetetlen elementáris jogi tárgyak védelmére.³ Ennek következtében a büntetőjogi normák elburjánzása és inflálódása figyelhető meg. Közismerten az állam a büntetőjogi büntetést nem csupán ultima ratióként alkalmazza, hanem mind gyakrabban pusztán szimbolikus irányító eszközként a különböző jellegű társadalmi konfliktus- és válságjelenségek remélt legyőzése érdekében. E tekintetben az „ötletelő” és részben diffúz, koherens kriminálpolitikai koncepció nélküli rendpolitikai igények dominálnak. Jelenleg a büntetőjognak szinte tetszés szerinti alkalmazása valósul meg tetszés szerinti célok érdekében.⁴

A közös nevezőt az egyén deviáns magatartásával szembeni csökkenő tolerancia jelenti, ez pedig egy erősen elbizonytalanodott társadalomban gyengülő önbizalommal jár együtt. A büntető államunk kényszerűen a szinte legyőzhetetlen Hüdra képét kelti, amelynek legyőzése Héraklést követel, de ilyen momentán nincs a láthatáron.⁵

¹ Vö. Nagy Ferenc: Bevezető tanok. A büntetőjog alapelvei. In Belovics Ervin – Gellér Balázs – Nagy Ferenc – Tóth Mihály: *Büntetőjog I*, Budapest, 2012. 78.

² Karsai Krisztina: Az ultima ratio elvéről – másképpen. In Juhász Zsuzsanna – Nagy Ferenc – Fantoly Zsanett (szerk.): *Sapientia sat. Ünnepi kötet dr. Cséka Ervin 90. születésnapjára*. Acta Jur. et Pol. Tomus LXXIV. Szeged, 2012. 253–260.

³ Vö. Welzel, Hans: *Das Deutsche Strafrecht*. 11, Berlin, 1969. 1–6.; Seelmann, Kurt: *Strafrecht Allgemeiner Teil*. 4. Basel, 2009. 3–5.

⁴ Vö. Albrecht, Peter: *Strafrecht ohne Recht?* Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht (131) 2013. 4. sz. 386–387.

⁵ Albrecht 2013, 386–387. A szerző idézett munkájában Herkulesre hivatkozik, de Hüdra a görög mitológia sokfejű vízi szörnyetege, akit Héraklész tudott „ártalmatlanítani”.

Az ultima ratio elv a tradicionális büntetőjogi garancia-háztartás (látszólag) biztos állományához számítódik. A valóság természetesen másként néz ki. Már hosszú évekkel ezelőtt – többek között – Naucke kritizálta, hogy a büntetőjog prima, talán akár sola ratióvá változhat. Szerinte a büntető területen működő jogászoknak azzal kell számolniuk, hogy a büntetés ultima ratióként két szélsőség között ingázik. Az egyik szélsőség: az ultima ratio szabályszerűséggé válik, sola ratióvá. A másik szélsőség szerint az ultima ratió csak teoretikus jelentősége van, mivel a szociális segítség a funkcióját fölöslegessé teszi. Az a hely/pont, amelyen a büntetés (és ezzel a büntetőjogász) e szélsőségek között áll, az az általános politikai és gazdasági fejlődés és fejlettség függvénye és mellékterméke.⁶

A büntetőjog expanziója, a növekvő punitivitás korszakában az a benyomásunk támadhat, hogy az ultima ratio elvre hivatkozás nem több, mint belső meggyőződésünk nem vált, csaknem üres tartalmú jelszó hangoztatása. A modern büntető törvényhozás ezzel az elvvel lényegében szakított, a büntetőjog nem csak mint ultima, hanem gyakran mint prima és nem ritkán mint sola ratio érvényesül.⁷

Az ultima ratióra vonatkozó felfogásokat illetően a többségi vélemény ezt a princípiumot a tágabban felfogott alkotmányjogi jogállamiságban gyökerező arányossági elv részeként értelmezi. Mindkét elv az alap- és az emberi jogok korlátozásait lehetőleg a legcsekélyebb szinten kívánja tartani.⁸ Vagyis mindkét elv azonos célt követ, ugyanis a polgárokkal szembeni arányosságot túllépő állami beavatkozások megakadályozását.

De vajon az ultima ratio (büntető)jogi vagy morális elv? A közép-európai kontinentális felfogás szerint az ultima ratio jogelv. Ha kifejezetten nem is kodifikált, de az alkotmányjogilag rögzített jogállamiság elve megköveteli, hogy a büntetőjog, s így a szabadságvesztés-büntetés mint a legsúlyosabb beavatkozási eszköz csak kisegítő jellegű, „végső eszköz” lehet.⁹

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint is a „büntetőjog a jogi felelősségi rendszerben az ultima ratio. Társadalmi rendeltetése, hogy a jogrendszer egészének szankciós zárköve legyen. A büntetőjogi szankció, a büntetés szerepe és rendeltetése a jogi és erkölcsi normák épségének fenntartása akkor,

⁶ Naucke, Wolfgang: *Strafrecht. Eine Einführung*. 10. neu bearb. Neuwied, 2002. 40.

⁷ Hilgendorf, Eric: Beobachtungen zur Entwicklung des deutschen Strafrechts 1975–2005. In Hilgendorf, Eric – Weitzel, Jürgen (Hrsg.): *Der Strafgedanke in seiner historischen Entwicklung*, Berlin 2007. 196.; 207.

⁸ Vö. Rengier, Rudolf: *Strafrecht Allgemeiner Teil*. 4. München 2012. 9.

⁹ Vö. Nagy 2012, 78.

amikor már más jogágak szankciói nem segítenek” [30/1992. (V. 26.) AB hat.]. Az Alkotmánybíróság továbbá egy későbbi határozatában leszögezte, hogy „A büntetőjognak nem feladata az alkotmányos értékek átfogó védelme, hanem csupán az, hogy ezen értékeket a különösen súlyos sérelmekkel szemben védje. A büntetőjogi eszközrendszer ultima ratio szerepe kétségtelenül azt jelenti, hogy akkor alkalmazandó, ha más jogági eszközök már nem elegendők [18/2000. (VI. 6.) AB hat.]¹⁰

Ezzel ellentétben az angol-amerikai térségben az ultima ratio elvet túlnyomórészt morális maximaként értik, amely bár a törvényhozásban figyelmet érdemel, mégsem kap „normaháttérrel” a kodifikált jogban.¹¹

A büntetőjog ultima ratio jellegétől eltérően tehát a válóságban épp egy ellenkező folyamat vált uralkodóvá, amelynek egyik lényegi jellemzője a büntetőjogi felelősség és határainak előbbre hozatala és kiterjesztése.

A büntetendőség/büntethetőség kiterjesztéséről

Az alcímben megjelölt – és különös figyelmet érdemlő újszerű nemzetközi és belső büntetőjogi tendenciára is utaló – kifejezés német megfelelője: „Vorverlagerung”, amely fogalom büntetőjogi kontextusban különösen népszerű a németeknél, jóllehet nem eredeti büntetőjog-dogmatikai kategória.¹² A kifejezés magyarra fordítása sem egyértelmű: a büntetendőség/büntethetőség¹³ előbbre hozatala/helyezése/telepítése, kiterjesztése. E megnevezéssel azt a jelenséget/módszert illetjük, amikor a jogalkotó új (büntető)jogi norma alkotása vagy jogszabály értelmezés útján a (klasszikus) bűncselekmények

¹⁰ Vö. Nagy 2012, 78.; Lévay Miklós: Az alkotmányos büntetőjogtól az alkotmányos kriminálpolitikáig. In Hajdú József (főszerk.): *90 éves a szegedi jogászképzés*. Szeged, 2013. 119.

¹¹ Haggemüller, Sarah – Jung, Heike – Stuckenberg, Carl-Friedrich: Ultima ratio – ein Prinzip in Gefahr? Ein Tagungsbericht. *Goldammer's Archiv für Strafrecht*, 2012. 10. sz. 636-641.

¹² A „Vorverlagerung” fogalma diffúz képet mutat. Már a német nyelvben a „szinonimája” egyrészt az „Ausdehnung” (kiterjesztés), illetve „Ausweitung” (kitágítás, kiszélesítés), amelyek nem egészen pontos megfelelői. Vö. Sinn, Arndt: Vorverlagerung der Strafbarkeit – Begriff, Ursachen und Regelungstechniken. In Sinn, Arndt – Gropp, Walter – Nagy, Ferenc (Hrsg.): *Grenzen der Vorverlagerung in einem Tatstrafrecht*. Osnabrück, 2011. 13.

¹³ A „büntetendőség” kifejezés a büntetendő *cselekmény(ek)re*, míg a „büntethetőség” fogalom a bűnelkövető *személyre* vonatkozik, de szokás a két kifejezést – a fogalmi tisztaság követelményének nem egészen megfelelően – szinonimaként is használni. Vö. Wiener A. Imre (szerk.): *Büntetendőség. Büntethetőség. Büntetőjogi Tanulmányok*. Budapest, 1997.

elkövetésének virtuális idősíkján előbbre helyezi/kiterjeszti a büntetendőséget, és ezzel egyúttal/egyben távolabb hozza azt a tényleges, materiális sérelem/eredmény okozásától.

A büntetendőség előre hozatalánál/kiterjesztésénél a büntetendőséget kiváltó momentum egyedül horizontális síkon az „előkészület” irányába tolódik el. Azonban a büntetendőség kiterjesztése a bűncselekményi tényálláson belül horizontális és vertikális síkon is egyaránt bekövetkezhet. Ezen esetekben a tág értelemben vett kiterjesztésről beszélhetünk.¹⁴

Szűkebb értelemben vett kiterjesztésről ellenben csak akkor van szó, ha a büntetendőség módosulása *egyedül* a vertikális *vagy* a horizontális síkon következik be. Így például egy bűncselekményi tényállás alkalmazási köre gondatlan elkövetés miatti büntetendőség bevezetésénél egyedül tárgyi tekintetben bővül ki. Időbeni tekintetben történő kiterjesztés (szűkebb értelemben) esetében a büntetendőség kiterjesztéséről van szó például egy tényállási elem/ismérv kiterjesztő értelmezésénél. A kiterjesztés fogalma az előkészület irányába történő időbeni ki-/eltolódásnál következik be.

A büntetendőség kiterjesztésénél két nagy kiterjesztő kategória különböztethető meg: büntetendőséget *megalapozó* és büntetendőséget *módosító* kiterjesztések. Ezen kategóriákon belül különböző módszerek alkalmazandók a kiterjesztést illetően.¹⁵

A büntetendőséget megalapozó kiterjesztés módszertanilag két eltérő úton érhető el. Egyrészt a fennálló normák alkalmazási köre ismérvének az értelmezése révén, másrészt az új tényállások alkotása által. Tehát a büntetendőséget megalapozó kiterjesztés egyaránt megvalósulhat tényállás-értelmezés és új tényállásalkotás révén.

A büntetendőséget megalapozó kiterjesztéstől a büntetendőséget módosító kiterjesztés között is lehet különbséget tenni. Mindkettőnél közös, hogy a büntetendőség időpontja módszerként a tényállás-értelmezés és az új tényállásalkotás útján tolódik ki.¹⁶

Rizikó/veszélyeztetési büntetőjog és kriminálpolitika

A (poszt)modern társadalom tagjainak egyéniesedésével, sőt atomizálódásával felbomlott, illetve felbomlik az ember tradicionális életformája és az egyes

¹⁴ Vö. Sinn 2011, 17.

¹⁵ Sinn 2011, 25.

¹⁶ Sinn 2011, 39.

embernek az elvileg döntésre nyitott és kész, individuálisan kialakított, technikailag is rendelkezésre álló életlehetőségei kibővültek.

Ugyanakkor prevenciós paradigma közepette élünk: a fenyegető és nehezen uralható kockázatoktól való aggodalomban és a kockázaton feltétlenül úrrálevés kényszerében.¹⁷

A kockázattal kapcsolatosan Ulrich Beck német szociológus 2007 májusában tartott előadásában azzal a kifejezéssel élt, hogy „A rizikó akkor lépett a világ színpadára, amikor isten azt elhagyta.” Egy másik megállapítása szerint – amely különös aktualitást kapott a 2011 márciusában a japán Fukushima-ban történtek után – „A szükség kirekeszthető, az atomkorszak veszélyei már nem.”¹⁸

A hazai szakirodalomban Irk Ferenc a rizikótársadalom legfontosabb ismervének a technika diktatúráját tekinti. Szerinte a műszaki fejlesztések új generációja igazi diktatúráját az ezredfordulótól kezdődően fokozatosan növekvő mértékben fejt ki. Ez a változás olykor nemhogy nem növeli, hanem kifejezetten csökkenti a biztonságot.¹⁹

A kriminálpolitikailag működőképes büntetőjognak ezért (is) könnyű az intézkedéseit a közvélemény előtt szükségesként és célszerűként igazolni és a politikai problémamegoldási eszközök tárába megfelelően beilleszteni. A 2001. szeptember 11-i támadás következményeként a „szervezett bűnözés” fenyegetési forгатókönyve a „nemzetközi terrorizmussal” egészült ki, amely a szervezett bűnözésre mintegy rárétegződött. Következésképpen azt kell feltételezni, hogy ezzel a büntetőjog hatókörének tartós kiterjesztése, a büntetőjog expanziója megmarad. Az ezt jelző ismérvek: új bűncselekményi tényállások és jogi tárgyak alkotása, a büntetőjogilag releváns kockázatok kiterjesztése, a felelősségi-beszámítási szabályok rugalmassá tétele, a kriminálpolitikai-jogállami garanciális elvek relativizálása.²⁰

A büntetőjog és a biztonság áldozatul esik a növekvő preventív hatékonysági gondolkodásnak. A preventív rizikókorlátozási cél igazol minden állami beavatkozási eszközt, a fedett nyomozótól a lakás (telefon)lehallgatásáig.

¹⁷ Nagy Ferenc: Kriminálpolitikai gondolatok magyar és nemzetközi megközelítéssel. In Csemáné Váradi Erika (szerk.): *Koncepciók és megvalósulásuk a rendszerváltozás utáni kriminálpolitikában*. Miskolc 2009. 37–38.

¹⁸ Beck kijelentéseit idézi Höffler, Katrin: *Risikokriminologie. Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 2012. 4. sz. 252.

¹⁹ Irk Ferenc: A büntetőjog lehetőségei és korlátai rizikótársadalomban. *Pro Futuro*, 2011. 1. sz. 109–110.

²⁰ Vö. Silva Sanchez, Jesús-María: *Die Expansion des Strafrechts*. Frankfurt a. M., 2003. 67.

A rizikó-büntetőjog jellemzője a nem alappal gyanúsítottaknak is az állami nyomozati/felderítési intézkedések alá vonása, kiváltképp bűncselekmény megállapítása nélkül. Nem (csak) a tettes, hanem társadalmi csoportok vagy élethelyzetek kerülnek gyanúba.²¹

A kockázat fogalma a büntetőjogban nem új ugyan, de a legutóbbi időszakban jutott növekvő jelentőséghez, például az indokolt (megengedett) kockázat mint jogellenességet kizáró ok, vagy az objektív beszámítás tana keretében. Így ha az elkövető cselekménye során nem fejt ki rizikó(kockázat)-csökkentő vagy megszüntető magatartást, vagy a megengedett kockázat kereteit túllépi, felelősséggel tartozik a jogilag releváns rizikó, illetve veszély fennmaradása vagy fokozása esetén, ha ez eredményben realizálódott. A fordított esetekben viszont (a rizikó csökkenése esetén) ezen ismérvek a felelősséget kizárják.²²

A büntetőjog területén a bűnelkövetéssel összefüggésben élesen különbséget kell tenni a már ténylegesen bekövetkezett rizikó és a még nem, de lehetséges vagy akár valószínűen bekövetkező rizikó között, a potenciális, absztrakt veszély értelmében.²³

A veszélyeztetési deliktumok részben a rizikó-büntetőjog fontos elemeinek tekinthetők, azonban az is megállapítható, hogy a rizikó-büntetőjog fogalmát nem pontos kontúrokkal, nem konzisztensen alkalmazzák.²⁴

Szimbolikus büntetőjog és kriminálpolitika

Gönczöl Katalin szerint világos határvonal húzható a hagyományos és az új típusú bűnözés között,²⁵ és ehhez hozzáteendő, hogy a polgár-büntetőjog és az ellenség-büntetőjog között is. A polgár-büntetőjog a hagyományos jogállami büntetőjognak és garanciarendszerének felel meg. Az ellenség-büntetőjog pedig az új típusú bűnelkövetés (pl. terrorista-cselekmények) formáira reagál.²⁶

²¹ Albrecht, Peter-Alexis: *Kriminologie*. 3. München, 2005. 2–3.

²² Nagy Ferenc: *A magyar büntetőjog általános része*. 2. kiadás. Budapest, 2010. 117.

²³ Dombrowsky, Wolf R.: Risiko und Risikoprävention. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform* 2013. 2/3. 235-236.

²⁴ Höffler 2012, 253.

²⁵ Gönczöl, Katalin: A nagypolitika rangjára emelkedett büntetőpolitika. *Jogtudományi Közlöny*, 2002. 5. sz. 201.

²⁶ Vö. Nagy Ferenc: Az ellenség-büntetőjogról, a jogállami büntetőjog eróziójáról. *Magyar Jog*, 2007. 2. sz. 65–75.; Nagy Ferenc: *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjog-tudományban*. Budapest 2013. 152–168.

Az ellenség-büntetőjogi fejlődéssel kapcsolatos, annak fontos jellemzője a szimbolikus büntetőjog megjelenése és térhódítása. Az emberi életre irányuló kockázatok – miként jelenleg például az erőszakos iszlámista csoportok fenyegetése és akciói – elhárítása mellett az egyre inkább terjedő (ellen-ség)-büntetőjogi normák, az új kriminalizálási folyamatok részben vagy akár kizárólag szimbolikus célokat szolgálnak. Szimbolikus büntetőjog esetén a törvényhozó (csak) azt a célkitűzést követi, hogy felhívja a figyelmet a közvéleményben a gondos és dönteni képes jogalkotásra. A szimbolikus hatású büntetőjog a büntetésnek is speciális kommunikatív jelentőséget tulajdonít. A különleges bűncselekmény mellett, a más, a különleges tettet típusra hívják fel a figyelmet, eszkalálódó punitivitás, szigor kíséretében. De a valódi problémát meg sem próbálja orvosolni, a problémakezelés kimerül a szimbolikus jellegű büntetőjogi szankció előírásában.

Hazai büntetőjogunkban ide vonatkozó „gyöngyszem”, ugyanakkor jogalkotási abszurdot jelentő „elrettető” példa az ún. három csapás megjelöléssel illetett törvény nyomán bevezetett és a 2012. évi új Btk.-ban (90. §) is megtalálható rendelkezés. Eszerint a törvény az erőszakos többszörös visszaesők esetében az e minősítést megalapozó, súlyosabban büntetendő személy elleni erőszakos bűncselekmény büntetési tételének felső határát a kétszeresére emeli. Az új büntető törvény szintén megtartja azt a krudélis szigorítást, hogy amennyiben a büntetési tétel így felemelt felső határa a húsz évet meghaladja, vagy a törvény szerint az újabb bűncselekmény életfogytig tartó szabadságvesztéssel is büntethető, az elkövetőre életfogytig tartó szabadságvesztést *kell* kiszabni.

Az Egyesült Államokban a törvényalkotók büntető területen mindenképp a helyi közvéleménynek próbálnak megfelelni. Ezt pedig David Garland, a New York University jog- és szociológiai professzora büntetőjogi populizmusnak nevezi. Szerinte a büntetőjogi populizmus példája a „három csapás” törvénye is.²⁷

Az ilyen jellegű szabályozás az elkövető individuális sajátosságait szinte kizárólag akkor tekinti a tetтарыnyos büntetést árnyalni képes tényezőnek, ha azok csak a további egyoldalú szigorítást alapozhatják meg a lehetséges következmények figyelembevételével.²⁸

²⁷ David Garland professzorral készített interjú eredeti változata a 2013. 09. 21.-i Népszabadságban olvasható, illetve Kőműves Anita: Amerika büntet. Népszabadság online, 2013. szeptember 22. (http://nol.hu/kulfold/20130921-amerika_buntet)

²⁸ Tóth Mihály: Gondolatok büntetőjogunk fejlődésének újabb dilemmáiról és távlatairól. *JURA* 2010. 2. sz. 102–104.

A szimbolikus büntetőjog mint a rendszer védelmét szolgáló büntetőjog elvet minden empirikus felülvizsgálatot. Irányítási képesség és hatások maradnak a remények semmisségében. Jónéhány büntetőjogász szemében a büntetőjog nemzetközi és állampolitikai beavatkozási eszközzé emelkedik vagy süllyed, az empirikus hatékonyság bizonyítását mellőzve. Egy ilyen szimbolikus és a rendszervédelemre orientált büntetőjog az egyoldalú (unilaterális) politika érvényesítési eszközeként kíván legitimálódni. A háború és a bűnüldözés közötti határ egy ilyen büntetőjog segítségével eltűnik (például USA – Guantánamo – a büntetőjog illegitim alkalmazása háborús eszközökkel).²⁹

A kérdéskörrel összefüggésben az egyik oldalon tehát a célra irányuló, a jogi tárgyak racionális védelmére hivatott büntetőjog áll, míg a másik oldalon az 1990-es évek óta rendszeresen a *szimbolikus büntetőjog* jelenik meg. A szimbolikus büntetőjog toposzával az ún. modern büntetőjogi rendszer típusa írható le, amely – egyebek mellett – azzal jellemezhető, hogy a büntetőjog kiterjesztése valósul meg az új életterületekre az ún. aktuális nagy problémák értelmében (például a nemzetközileg működő szervezett bűnözés, a terrorizmus ...), és a büntetőjog által elérhető magatartás-irányító hatás és eredmény túlértékelése. A két faktor együtthatása jelentős deficithez vezet a tényleges jogtárgyvédelem gyakorlása tekintetében, anélkül, hogy a jogalkotó ezt a végrehajtási deficitet tudomásul venné. Politikailag a törvényhozó azonban a jogtárgyvédelem tulajdonképpeni feladatának elmulasztása ellenére döntési és cselekvési képességét demonstrálja és kommunikálja.³⁰

A biztonság és a szabadság konfliktusa

Előjáróban leszögezhető, hogy paradigmaváltás történt ugyan, de nem abban az értelemben, hogy az egyik perspektívát (biztonság) egy másik (szabadság) váltja fel, hanem inkább az eredeti, az államelméleti biztonsági koncepciónak szabadságfilozófiaival történő kiegészítése és elmélyítése valósult meg. A polgári szabadság biztonságban alapozódik meg, a biztonság a szabadság lehetőségének feltétele. Míg a biztonság korábban magától értetődő volt, addig ma a biztonság és a szabadság garantálása az állam komplementer, azaz

²⁹ Nagy 2009, 40.; Albrecht, Peter-Alexis: *Kriminologie. Eine Grundlegung zum Strafrecht*. 4. München, 2010. 3–4.

³⁰ Radtke, Henning: Vor §§ 38. ff. Symbolisches Strafrecht. In Joecks, Wolfgang – Miebach, Klaus (Hrsg.): *Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch*. Band 1. München, 2003. 1466–1467.

egymást kiegészítő alapvető funkciójává vált. Ezen szemlélet szerint tehát nem elsődleges és mindenekelőtt nem az államtól független biztonságról van szó, hanem a biztonságnak állam általi biztosításáról. Az állami biztonság-biztosítás viszont a polgár szabadságjogaiba avatkozik/avatkozhat.

Valójában azonban 2001 szeptembere után már nem csak ennél a szimbolikánál lehet maradni, mert az emberi és polgári jogok igazából növekvően leépülnek e szimbolika védelme érdekében. A biztonság reális erősödése ugyanakkor nem következik be, sőt egyik legnagyobb probléma a folyamatos biztonságihiány.³¹ A közvéleményt reális válaszok híján a tehetetlennek tűnő politikának kell(ene) megnyugtatni a globális fenyegetettségi helyzetet illetően. A biztonság szimbólumát valóságos szabadsággá áldozzák.³²

A büntetőjogban olyan modern tendenciák figyelhetők meg, melyek egyre inkább elvonják a mindennapi joggyakorlat figyelmét a szabadság védelméről, a szabadság és biztonság közötti harc súlypontja pedig máshová kerül. Nagy jelentőségre tesz szert a kriminálpolitika, a bűncselekményt megalapozó jogtalanság materiális tartalma pedig – mely annak büntetendőségét hivatott megindokolni – egyre kevésbé jelentős a tényállásszerűség mellett. Hangsúlyozandó, hogy az individuális szabadságjogoknak mindig is jónak korlátot kell szabniuk az állam biztonságigénye számára, mert ilyen nehéz időkben *a kriminálpolitikának ilyen mértékben alárendelt büntetőjog gyakorlatilag hasznavehetetlen.*³³

A büntető bíróságok döntései nyomán az emberi szabadságjogokba történő beavatkozásoknak szimbolikus-kommunikatív jelentősége is van. A büntetőjog elsődlegesen a politikai választás közege, illetve médiaeszköz. Szigorú büntetőjogot propagáló kommunikáció nélkül választás nem nyerhető. A szigorúbb büntetés iránti elkötelezettség, a büntetőpolitikai populizmus iránti fogékonyság növekszik.³⁴ A büntetőjog a belpolitikának tisztán egy eszköze lett és 2001. szeptember 11-ét követően már a külpolitika eszközüvé, sőt a politikai hatalmi érdekek érvényesítésének katonai megoldásává is vált, illetve válik.

³¹ Gönczöl, Katalin: Pesszimista jelentés a posztmodern büntetőpolitika klimatikus viszonyairól. *Mozgó Világ*, 2010. 4. sz. <http://mozgovilag.com/?p=1190>

³² Albrecht 2010, 3–4.

³³ Vö. D'Avila, Fabio Roberto: Freiheit und Sicherheit im Strafrecht. In Karsai, Krisztina – Nagy, Ferenc – Szomora, Zsolt (Hrsg.): *Freiheit – Sicherheit – (Straf)Recht. Beiträge eines Humboldt Kollegs. Schriften des Zentrums für Europäische und Internationale Strafrechtsstudien* 2. Osnabrück, 2011. 47–55.; Némédi, Márk: Szabadság, biztonság, (büntető)jog – kötet egy szegedi Humboldt-konferencia anyagából. *Jogtudományi Közlöny*, 2012. 3. sz. 140–141.

³⁴ Gönczöl 2010.

Jelenleg mindenekelőtt az aktuálissá vált lakossági biztonsági igények befolyásolják a kriminálpolitikai diszkussziót és ennek következményeként a büntető törvényhozást. Az elítélt bűnelkövetők intenzív és komoly reszocializálását célzó társadalmi kötelezettség könnyen és gyorsan (el)felejtődik. Manapság sokkal inkább dominál az egyoldalú biztonsági szemlélet, amely instrumentális – mechanikai értelemben túlnyomórészt a bezárásra és az izolálásra irányul.³⁵ Ezt a szemléletet és bűnözési helyzetet a média jelentősen felnagyítja és torzítja.³⁶ E jelenségnek alapvetően két irányban van hatása a lakosságra. Egyrészt megnő a bűnözéstől való félelem, másrészt szintén megnő a biztonság (közbiztonság, rend) iránti igény, akár a szabadság-, emberi jogai korlátozásával is. Ez a helyzetet és állapotot használja ki a politika és ígéri, hirdeti a közbiztonságot, a rendet a nem ritkán aránytalan szigorítások alkalmazásával a büntetőjogban is, diszfunkcionális hatással.³⁷

Túlzás nélkül kijelenthető, hogy a hazai büntető-jogalkotás szinte védetlen az egymást váltó kormányok aktuális és teljesen esetleges kriminálpolitikai elképzeléseivel szemben. Az alkotmánybíróság és a hazai törvényhozás politikai kötöttsége, részben függősége mellett kérdés, hogy mi nyújt megbízható és tényleges garanciát az emberi szabadságjogok és a közjót szolgáló intézkedések érvényesítésére.

Következmények

Szociális téren Európa országai *lefelé* igazodnak egymáshoz. Ez annyit jelent, hogy a munkaerőpiac politikai szabályozása még tovább lazul, s a bérmunkásélet kockázatai (munkanélküliség, betegség, nyugdíj, elszegényedés) elleni kollektív védelmek ezután is folyamatosan gyengülnek. Ezért aztán a büntető Európa elkerülhetetlenül *felfelé* egyenlítődik ki, vagyis a bűn és büntetés területén az egyre szigorúbb politikák és doktrínák válnak mindenütt általánossá.³⁸

³⁵ Hefendehl, Roland: Sicherheit und Sicherheitsideologie. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform* 2013. 203. sz. 226–233.; Albrecht 2013, 390.

³⁶ Vö. Nagy 2009, 40.; Nagy Ferenc: Gondolatok az életfogytig tartó szabadságvesztésről. *Magyar Jog* 2013. 5. sz. 269.

³⁷ Nagy 2013 (Gondolatok ...), 269.

³⁸ Wacquant, Loic: *A nyomor börtönei. A „zéró tolerancia” világméretű kiterjedése*. Budapest, 2001. 139.

Korábban a büntetőpolitikát a szociálpolitikai megfontolások dominálták, újabban viszont a szociálpolitika a büntetőpolitika keretei közé szorult.³⁹ Az utóbbi időszak büntetőjogi/kriminálpolitikai irányai köréből egyértelmű pozitívumként kell kiemelni a sértetti érdekek hangsúlyosabb előtérbe állítását és ennek keretében a jóvátétel gondolatának az érvényesítését, így a tevékeny megbánás és a közvetítői eljárás bevezetését.⁴⁰

A jelenlegi helyzetben a diagnózis, a realitás a jogállami büntetőjog folyamatos eróziójával jellemezhető. A jogállami büntetőjog szétválasztása egyrészt polgár-, másrészt ellenség-büntetőjogra, visszatérő kísérő jelensége a büntetőjognak. Jakobs vázolt koncepciója valójában a jogállami büntetőjog eróziójának folyamatát írja le. A biztonságot fenyegető egyre kiélesedő veszélyhelyzeteket tekintve a büntetőjog alapelvei meginogni látszanak, és fennáll az a veszélyes lehetőség, hogy a jogállam helyébe a biztonsági állam és biztonsági büntetőjog lép.⁴¹

A kérdéskör másik aspektusa, hogy a biztonsági felfogás – olykor egyoldalú – dominanciája gondolatilag veszélyes módon összekapcsolódik a kizsákmányolás (kirekesztés) és a prevenció iránti társadalmi igénnyel.⁴² A társadalomból a „rosszat” mindenáron kiűzni, és a társadalomba nem integrálni akarni, ez nem felvilágosult kriminálpolitikára utal. Ahol a jó és a rossz vegytisztán egymástól elkülönülne, ahol a megértésre törekvés felfüggesztődne és a humanitás szétdarabolódna, nos, egy ilyen világból semmi jó nem származna.⁴³

Az új pönológiának nevezett büntetőpolitika a nagy közbiztonsági kockázatot jelentő, veszélyes embercsoportok kiszűrésére, a közbiztonsági viszonyok technikai értelemben vett karbantartására törekszik.⁴⁴

A jelenlegi kriminálpolitikai klímában a jogelvek egyre kevésbé hatnak attraktíve, sőt a (büntető)joggal, az igazságszolgáltatással szembeni respektus

³⁹ Gönczöl 2002, 201.

⁴⁰ A jóvátétel büntetőjogi érvényesülését, a jóvátételi formákat lásd Nagy 2013 (Régi és új ...), 132–151.

⁴¹ Sinn, Arndt: *Moderne Verbrechenverfolgung – auf dem Weg zu einem Feindstrafrecht? Zeitschrift für internationale Strafrechtsdogmatik*, 2006. 3. sz. 117. (<http://www.zis-online.com>); Nagy 2013 (Régi és új ...), 152–168.

⁴² Vö. Lévy, Miklós: A társadalmi kirekesztődés és a bűnözés Közép- és Kelet-Európában. *Jogtudományi Közlöny* 2006. 9. sz. 307–320.

⁴³ Vö. Nagy 2009, 41.; Gönczöl 2010.

⁴⁴ Gönczöl, Katalin: A büntetőpolitikák nemzetközi összehasonlítása címmel 2011. december 9-én Budapesten az ELTE-n tartott konferencia-előadás kézírata 5-6.; Kori nek László: *Kriminológia I.* Budapest 2010. 415–420.

egyre fogyatkozik. A középpontban manapság elsődlegesen a (kriminá)lpolitikai célok megvalósítása áll, míg a jogeszme, a jogállamiság, az igazságosság egyértelműen háttérbe szorul.⁴⁵

Korinek László a legújabb munkájában arra a következtetésre jut, hogy „a modern állam intézményrendszere annak eredeti formájában nem tartható fenn a XXI. században. Ez azonban nem ad felmentést az alapértékeket sértő magatartások (például célzott ölés, kínvallatás), illetve azok elkövetői számára. A társadalom és az egyén védelme között lehet feszültség, de lényegi ellentmondás nem. Ennek a gondolatnak kell áthatnia a változásokhoz való viszonyunkat.”⁴⁶

Ezzel összefüggésben arról a kérdéstről van szó, hogy a büntetőjog, a maga kötött, garanciákkal felvértezett jogállami-liberális eszköztárával mennyiben van abban a helyzetben, hogy a (poszt)modern társadalom különböző jellegű életkockázatait kivédje, vele szemben ellenkező irányba hasson. Ezzel kapcsolatban egyrészt tagadni szokás az előző kérdést, másrészt annak szükségességére utalnak, hogy az ilyen kockázatok társadalmi keletkezési okát kell kikapcsolni. Mivel ez minden esetben nem, vagy csak korlátozottan lehetséges, természetesen a büntetőjog alkalmazásáról ezen a területen egészében nem lehet lemondani. De a kockázatokkal szembeni büntetőjogi küzdelemben a jogállami felelősségi, beszámítási elveket mindenképpen óvni kell(ene).

A (büntető)jog és az igazságosság eszméjét a hatásos biztonsági- és megtorló szemléletet képviselő (kriminá)lpolitika peremhelyzetbe szorította. Ezért is nagyon fontos, hogy legalább az egyetemeken jogi fakultásain oktatók aktívan és szakadatlanul törődjenek a hallgatókkal és számukra a (büntető)jog szabadság- és igazságtartalmának erősítésén fáradozzanak.

⁴⁵ Albrecht 2013, 386, 396.

⁴⁶ Korinek, László: Újabb tendenciák. *Belügyi Szemle*, 2013. 1. sz. 32.

Alkotmányos identitás és európai integráció

Bevezetés – Nemzeti alkotmányos identitás kontra európai integráció?

„Az alkotmány drága, megbecsült örökség, ezért nem lehet annak identitását szétrombolni” – ez a mondat az indiai Legfelsőbb Bíróság egyik alaphatározatában került megfogalmazásra, amely kijelentette, hogy az alkotmány maga korlátozza a parlamentet abban, hogy az alkotmányt módosítsa, és ezzel megállapította két alkotmánymódosító rendelkezés alkotmányellenességét. A mottóként alkalmazott gondolatot a jelen írásban azonban nem az alkotmány stabilitásával kapcsolatos vizsgálat részeként alkalmazom, hanem azon problémakör felvezetésére, hogy mit jelent az alkotmány identitása a mai Európában, az európai integráció egyre erősödő sodrában, és hol húzódnak meg azok a határok, amelyek az integráció nemzeti alkotmányjogokba és nemzeti alkotmányokba való behatolásának végét jelenthetik.

Az alkotmány mint a nemzeti szuverenitást megtestesítő fogalom mindig egy adott államhoz kötődik, ezzel szemben az Európai Uniónak nincs formális alkotmánya, a tagállamok szerződésekkel rögzítik együttműködésük kereteit. Az 1980-as évek óta azonban folyamatosan jelen volt az uniós politikai és jogi nyelvzetben az európai szintű alkotmányozás ügye. Az európai szerződéseket maga az Európai Bíróság alkotmányos kartának minősítette. Később az alapjogok megjelentek az Unió alkotmányos elvei között. Ezt követte az európai alkotmányozási kísérlet, amely végül is a francia és a holland népszavazás eredményeként megbukott. A tagállamok az európai identitást megerősítő alkotmányozási kísérlettel kapcsolatosan egyébként is fenntartással viseltettek, ezért az európai szintű alkotmányozás ügye lekerült a napirendről.

Az Európai Unió és a tagállamok viszonylatára elviekben a konfliktuskerülés (volt) jellemző. Sem az Európai Unió intézményei, sem a tagállamok nem kívánnak olyan helyzetet előidézni, amelyben a Szerződések és a nemzeti alkotmányok között konfliktus alakulhatna ki; mindazonáltal mindkét oldal igyekezett az irányokat mutató cölöpök kitűzésére. Az Európai Bíróság *Internationale Handelsgesellschaft* döntésében leszögezte, hogy a tagállamok nem hivatkozhatnak alkotmányos berendezkedésükre annak érdekében, hogy az uniós jogot szelektíven vagy diszkriminatívan alkalmazzák. Az Európai Unióról szóló szerződés 4.2. cikke értelmében az Unió tiszteletben tartja

a tagállamoknak a Szerződések szerinti egyenlőségét, valamint *nemzeti identitását*, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és *alkotmányos berendezkedésének*, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is. A tagállamok közös alkotmányos hagyományai kifejezés (6.3. cikk) pedig azt jelzi, hogy az Európai Unió az alapjogok védelme kapcsán azokat figyelembe veszi, az uniós jog és a közös alkotmányos hagyományok között harmónia áll fenn.

Az Európai Unió részéről az üzenet tehát kettős: egyrészt, hogy a nemzeti alkotmány is csak egy dokumentum a sok nemzeti norma között, illetve hogy a tagállamok nemzeti identitásának, másrészt a közös alkotmányos hagyományoknak a tiszteletben tartása nélkülözhetetlen eleme a tagállamok európai szintű együttműködésének. A nemzeti identitás fogalma azonban tág, inkább politikai tartalmú, mintsem jogi. Ezt mi sem mutatja jobban, mint hogy az egyes tagállamokban a nemzeti identitásról szóló vitáknak inkább politikai karaktere van (pl. Franciaországban Sarkozy elnökségének időszakájában a nemzeti identitásról szóló vita).

A tagállamok kitartása a nemzeti szuverenitás mellett: a (nemzeti) alkotmányos identitás születése

A tagállamok – az integrációs klauzulákban foglalt hatáskör-átengedés ellenére – nem mondtak le nemzeti szuverenitásukról, sőt aggodalommal tekintenek arra, hogy az Európai Unió – sokszor vitatható felhatalmazás alapján – egyre több területre rá kívánja tenni a kezét. A nyílt konfrontáció azonban a tagállamoknak sem érdekük, így meg kellett találniuk azt a *modus vivendit*, amely megfelelő védelmi bástyát biztosít az Unióval szemben. A többszintű alkotmányosság korában a nemzeti szuverenitásra való hivatkozás akár anakronisztikusnak is tűnhet, ezért a tagállamok „szótárában” megjelent a szuverenitást helyettesítő – a fülnek kellemesebben hangzó – alkotmányos identitás kifejezés. E fogalom azonban legalább olyan bizonytalan, mint a nemzeti identitásé. Mégis, a nemzeti alkotmányjogban az alkotmányos identitásra való hivatkozást egyfajta az európai integrációs törekvések határainak kijelölésekor alkalmazott fenntartásként értékelhetjük.

Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Kreger, Karolewski és Munke szerint az EU integráció a kelet-közép európai államok számára erősen összekötődik a szuverenitás féltésének kérdésével, mivel a csatlakozás a nemzeti államok szuverenitásából eredő hatáskörök széles körének átadásával járt együtt. Ezen államok „szuverenitás-érzékenysége” tehát azért is nagyobb, mert a csatlakozás előtt nem régen nyerték vissza szuverenitásukat, és történelmi körülmények

miatt korábban azt egyébként is csak részben gyakorolhatták. Ezért a szerzők a csatlakozás évében Halász Ivánt idézve már arra hívták fel a figyelmet, hogy az integrációs idea csak „átmeneti jelenség” lesz Magyarországon.

A nemzeti identitás, illetve alkotmányos identitás fogalmak alkotmányjogi értelemben ma még tisztázatlanok. Az alkotmányos identitásnak nincs általános fogalma, minden ország maga határozza meg, hogy mit tekint e körbe tartozónak. Az alkotmányos identításra utaló rendelkezéseket általában az alkotmányok preambulumaiban, illetve az azokat követő bevezető rendelkezésekben lehet fellelni. Ezekben a bevezető rendelkezésekben, illetve a preambulumban a nyelvezet is lényeges, hiszen ezeken a helyeken nem szükséges a tételes normaszövegtől elvárt pontossággal fogalmazni, és helye lehet annak, hogy az itt alkalmazott nyelvezeten keresztül az alkotmányozó hatalom kifejezze egy adott (nemzeti) alkotmányos identitás megalkotása melletti elkötelezettségét úgy, hogy az alkalmazott terminológiával valamilyen szinten az alkotmányértelmezést végző szervek tevékenységét is meghatározhatja. Ezzel kapcsolatban Jacobsohn megjegyzi, Sajó Andrásra utalással, hogy a nyelvezet fontos, és lehetőség van arra, hogy az alkotmány „négy sarka között” keressük az alkotmányos identitást, amelynek pontos értelmezésére azonban kivetülhetnek az alkotmányos politika folyamatai.

Damian Chalmers (LSE) – a német alkotmánybíróság Lisszaboni Szerződéssel kapcsolatos határozatát elemezve – a nemzeti alkotmányos identitás (*national constitutional identity*) főbb alkotórészeit az alábbiakban összegzi: a) *fiskális politika* alapelemei, b) *szociális állam* kérdései, c) fontos *kultúrpolitikai* területek (család, oktatás, vallási szabályozás). Chalmers szerint az alkotmányos identitás nem zárt kör, mert ezek az elemek továbbhatnak, pl. a migráció vagy a diszkrimináció területére is.

Az alkotmánynak arra kell választ adnia, hogy mi az a közös értékrend, amit az ország polgárai magukénak vallanak. A német Alkotmánybíróság már az első Solange döntésében az alapjogok garanciájaként jelenti meg az Alkotmány identitását (*Identität der Verfassung*). A Lisszaboni Szerződés ratifikációjával kapcsolatosan a karlsruhei bírák meghatározták az európai integráció alkotmányos korlátait, kifejezése juttatván, hogy Németország önálló állami kvalitását az integráció nem csorbíthatja. A német Alaptörvényben lévő örökérvényűségi klauzulában [79. cikk (3) bek.] érintett *alapjogok, jogállamiság, szociális állam, föderatív berendezkedés* mindenképp felett állnak.

A francia alkotmányjogászok a „szabadság, egyenlőség, testvériség” elveinek triászánál mellett alkotmányos identitás részeként tartják számon a *laicitás elvét, a szolidaritást*, de az ország *oszthatatlanságát*, valamint a *francia nyelv* védelmét is. A francia Alkotmánytanács korábbi elnöke *Pierre Mazeaud* szerint

az alkotmányi rendelkezések, sőt a Köztársaság lényege (*l'essentiel de la République*) tartoznak az alkotmányos identitás (*identité constitutionnelle*) körébe.

A francia és a német alkotmánybíróságon túlmenően a lengyel, a cseh alkotmánybíróságok is hivatkoztak döntéseikben az alkotmányos identitásra, sőt a cseh alkotmánybíróság szerint az Európai Bíróság a Csehszlovákia kettéválása folytán egyes nyugdíjügyekben hozott diszkriminációs tartalmú döntése szemben áll a cseh alkotmányos identitással.

A nemzeti (alkotmányos) identitás mint a nemzeti alkotmányjogok kitérés pontja

Az Európai Unió joga és a tagállamok alkotmányjoga egymáshoz való viszonyát szabályozó elsődleges közösségi jogi norma hosszú ideig hiányzott. Erre a helyzetre az Európai Unió Bírósága (továbbiakban: Bíróság, EUB) gyakorlata által kialakított, a közösségi (később uniós) jog elsőbbségének elve mutatkozott hosszú ideig egyfajta megoldásnak. Az uniós jog elsőbbségének abszolút elvként való értelmezését a Bíróság nem zárta ki, amelynek következménye az lett, hogy a közösségi jognak a tagállamokkal szembeni érvényesíthetőségének oltárán a tagállami alkotmányjogok feláldozásra kerültek. Az uniós jog abszolút elsőbbsége ugyanis nem tűrheti el semmiféle tagállami szabálynak az uniós jogszabályokkal való tényleges kollíziója esetén a tagállami jogszabálynak az uniós normával szembeni érvényesülését. Mindez független egyrészt a tagállami normának a jogszabályi hierarchiában elfoglalt helyétől, másrészt pedig attól is, hogy a közösségi jognak elsődleges vagy másodlagos szabálya-e az, amely a kollízióban érintett.

A tagállami alkotmányjogoknak az európai szintéren történt ilyen trónfosztásából – logikusan – következő lépésként alakult ki az a küldetés tudat, amelynek elsődleges prioritása a nemzeti alkotmányos rendszerek uniós joggal szembeni megóvása. A közösségi jog elsőbbségének abszolút értelmezése ugyanis a tagállami alkotmányok jogi „eljelentéktelenedéséhez”, marginalizálódásához vezethet el azzal, hogy az alkotmányjog kizárólagosan a tagállami szintre száműzetik, s az európai szintre vetített értelmezési tartomány megszűnik. (NB Az Európai Közösség pragmatikus alapokon, a gazdasági érdekek mentén szerveződő állami együttműködésből elsősorban éppen amiatt válhatott egyfajta sajátos és eddig egyedülálló jogközösséggé, mert a Bíróság a Római Szerződést a közösség érdekei szerint értelmezte a tagállamokkal szemben. Ebben a folyamatban kiemelkedő jelentőségű volt a Bíróság – később számos döntésben felhívott és megerősített – *Costa v. E.N.E.L.* ügyben meghozott

határozata, amelynek üzenete egyértelműen tükrözte, hogy a közösségi jog alkalmazása során a tagállami jogalkalmazó nem teheti félre a közösségi jogot a tagállami jog semmiféle szabályára hivatkozva.)

Az uniós jog elsőbbségének elve jól szolgálta tehát az uniós jog *sui generis* jogrendszerként való elismerését valamennyi tagállamban, és azt is, hogy az uniós jog a tagállami joggal szemben ténylegesen tudjon érvényesülni egy olyan rendszerben, ahol a tagállam a döntés végrehajtója. Az elsőbbségi elv abszolútként való felfogása azonban elsősorban azért bizonyul egyre tarthatatlanabbnak, mert lehetetlenné teszi a tagállamok alkotmányos rendje egyes alapvető elemeinek az uniós kontextusban való érvényesülését. Ezen elemek lehetnek a nemzeti (tagállami) (alkotmányos) identitásból fakadó olyan alkotmányos elvek, szabályok, amelyeket az adott tagállam nem adott fel az Unióba történt belépésével, s amelyek olyan sajátosságok, hogy az Unió más tagállamaiban egyáltalán nem, vagy csak egyes tagállamokban érvényesülnek. Ha ezek az alkotmányos rendelkezések nem képezhetik az uniós jog korlátját, akkor az a helyzet állhat elő az adott tagállamban, hogy a saját alkotmányos berendezkedése egyes elemeinek az uniós joggal szembeni érvényesülésének kizárásával a tagállami alkotmánynak a tagállam területén való érvényesülése is korlátozás alá kerül.

Az alkotmány *erga omnes* hatályának az uniós jog által az elsőbbségi elv abszolút értelmezése útján felállított korlátja a tagállami alkotmányjogokat „kutyaszorítóba” fogja. Ebből a helyzetből egyszerűen nem lehet jól kijönni: vagy a közösségi jog egyik alapelvét kellene kétségbe vonni, vagy le kellene mondani a tagállami alkotmánynak a tagállam területén érvényesülő *erga omnes* hatályáról. Ráadásul a kialakult jogi helyzetért az elsődleges jogot nem is lehet igazán hibáztatni, hiszen az elsőbbségi elv kizárólag a Bíróság eset-jogában került kimunkálásra.

Az uniós jog és a tagállami alkotmányjogok közötti kapcsolatot létrehozó elsődleges jogi norma megjelenésével a tagállami alkotmányjogok és az uniós jog legalábbis jogilag szabályozott kapcsolatba kerültek egymással. Ez a norma az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése, amely szerint:

„Az Unió tiszteletben tartja a tagállamoknak a Szerződések előtti egyenlőségét, valamint nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is. Tiszteletben tartja az alapvető állami funkciókat, köztük az állam területi integritásának biztosítását, a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét. Így különösen a nemzeti biztonság az egyes tagállamok kizárólagos feladata marad.”

Armin Von Bogdandy és Stephan Schill értelmezésében az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése ebben a formában az ún. „kompozit alkotmányosság” (*composite constitutionalism, Verfassungsverbund*) kifejeződése, amelynek keretében

az EU jog és a nemzeti alkotmánybíróságok szorosan együttműködve alakítják ki a nemzeti identitás klauzula értelmét. Ehelyett azonban ezen a ponton most elsősorban arra szeretnénk rávilágítani, hogy a fenti szabály miként értelmezhető a már-már az Unió süllyesztőjében eltűnedező tagállami alkotmányjogok (és alkotmánybíróságok) kitörési pontjaként. Chronowski Nóra szerint a nemzeti és nemzetközi rendszerek között háromirányú kölcsönhatás van, amelynek rendező elvei az alábbiak:

- nemzetköziesedés;
- európaizálódás – értsd: a nemzetközi és a belső jog tekintetében az a tendencia, amely az EU hatását érezteti a nemzeti alkotmányos rendben;
- alkotmányosodás – értsd: az EU jogának alkotmányos rendként való felfogása, illetve magának az alkotmányfogalomnak az adaptálása.

A nemzeti identitás és a (nemzeti) alkotmányos identitás fogalmait – és egyáltalán létjogosultságukat – a fent említett „kompozit alkotmányosság” ezen koordináta-rendszerében kell értelmeznünk.

A *nemzeti identitás* az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése szerint a tagállamok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének elválaszthatatlan részét, illetve alapvető állami funkciókat, így pl. a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét jelenti.

A magyar nemzetfogalom körében gondolkodva helyesebb lett volna nemzeti identitás helyett *tagállami identitás*-ként fordítani az előzőekben írt norma szövegét, hiszen a fogalom tartalmát meghatározó elemek egy EU-tagállam államként történő önmeghatározására utalnak. A nemzeti (valójában: tagállami identitás) fogalmánál figyelemre méltó, hogy az EUSZ normaszövege kerüli a *szuverenitás* szó használatát, s ezért kérdés, hogy a nemzeti (tagállami) identitás fogalmának része-e a tagállami szuverenitás? Az EUSZ szövege a tagállamok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének elválaszthatatlan részeként, alapvető állami funkciókként definiálja a nemzeti identitást.

A szuverenitás az állam olyan alapvető ismérve, ha tetszik *differencia specifica*-ja, amely azt minden más társadalmi képződménytől megkülönbözteti. Szuverenitás nélkül a (tagállam alapvető állami funkciói értelmezhetetlenek. Ebből következően a nemzeti (tagállami) identitásnak az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése szerint meghatározott értelmében tehát a szuverenitás – mintegy evidenciaként – *benne foglaltatik*, anélkül, hogy erre a norma szövegének utalnia kellene. Amikor tehát az uniós kontextusban nemzeti identitást emlegetünk, annak minden esetben része az adott tagállam szuverenitása, melyet az EUSZ szerint részben más tagállamokkal, illetve az Unióval közösen, részben azonban teljesen önállóan gyakorol.

Az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése éppen ezt az *önállóan gyakorolt* tagállami szuverenitást állítja fel az uniós jog egyfajta korlátjaként. A tagállam ezen

önállóan gyakorolt szuverenitása teljesen kívül esik az uniós jog hatókörén, és az Unió ezen szuverenitás bizonyos alapvető jelentőségű megnyilvánulásait (ti. az identitás kifejeződését, a tagállami önmegvalósítás leképeződését) köteles tiszteletben tartani. A tagállam ezen önállóan gyakorolt szuverenitása viszont a *tagállami alkotmány által korlátoztatik*. Azt, hogy a tagállamok a jogállamiság követelményeinek (EUSZ 2. cikk) megfeleljenek, a tagállami alkotmányok vannak hivatva garantálni az általuk felállított intézményrendszeren keresztül. Ez utóbbiban kiemelkedő szerepet játszanak az alkotmánybíróságok vagy az alkotmányos kontroll funkcióját ellátó más fórumok. A tagállam önállóan gyakorolt szuverenitását a jogállamiság fenntartása érdekében korlátozó *alkotmányok* tehát az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése értelmében egy meghatározott körben az *uniós jog korlátaivá válhatnak*.

Egyrészt a 4. cikk (2) bekezdésébe ütköző uniós norma sértheti a nemzeti identitást, s ekkor semmisnek tekintendő. Másrészt az Uniónak a 4. cikk (2) bekezdésébe ütköző intézkedését az adott tagállam, amelynek ez az intézkedés nemzeti identitását sérti, nem köteles végrehajtani. Az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése szerinti, a nemzeti identitás Unió általi tiszteletben tartása alapelvek megjelenése az elsődleges jogban az *elsőbbségi elv tételes jogi korlátjává vált*. Az Unió jog elsőbbsége az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése értelmében csak akkor érvényesülhet, ha az elsőbbségi elv érvényesítése *nem ütközik az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésébe*, azaz a nemzeti identitás korlátjába.

További kérdés az, hogy e korlátba való ütközés esetén az *arányossági elv* alkalmazásával a nemzeti identitás uniós jog általi korlátozása lehet-e arányossági alapon jogszerű. Az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése a nemzeti identitás korlátját nem feltétlen korlátként látszik felállítani. Az alapvető állami funkciókra, illetve alapvető, a tagállam politikai és alkotmányos berendezkedésétől elválaszthatatlan elemekre történő megszorítás egyértelműen arra utalhat, hogy létezhet a nemzeti identitásnak olyan nem alapvető elemeket érintő korlátozása, amely arányos, és ezért az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésébe nem ütközik.

Az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése szerinti nemzeti identitás tehát az *önállóan gyakorolt tagállami szuverenitás védelme érdekében az Unióval szemben felállított korlát*, amely jogi értelemben azonban csak egy viszonylag szűk körben érvényesülhet. Az érvényesülés *tartalmi feltételei*:

- alapvető állami funkciókra, illetve alapvető, a tagállam politikai és alkotmányos berendezkedésétől elválaszthatatlan elemekre vonatkozó tagállami intézményeket, illetve intézkedéseket az uniós jog nem vonhat kétségbe, vagy
- nem hozhat olyan intézkedést, amely sérti vagy hátrányosan érinti ezen intézmények vagy intézkedések tagállamon belüli érvényesülését.

(NB Az alapvető állami funkcióknak illetve alapvető, a tagállam politikai és alkotmányos berendezkedésétől elválaszthatatlan elemek általában a tagállam alkotmányában szabályozott kérdések.)

Az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése alapján tehát nem mindenféle tagállami jogszabály, hanem elsősorban a tagállami alkotmányok bizonyos rendelkezései azok, amelyek az uniós jog korlátait képezhetik. Az előzőekből következően az uniós jog elsőbbsége elvének *abszolút értelmezése az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésének fényében aligha tartható*, hiszen éppen e normára alapozva vizsgálhatók felül – a tagállami alkotmányok egyes rendelkezései alapján – az Unió bizonyos intézkedései. A tagállami alkotmányok korlátai lehetnek tehát az uniós jognak, de ez a korlátozás az adott uniós jogi aktust kizárólag az adott tagállam területén teszi alkalmazhatatlanná.

Az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésének pozitív hozadéka az is, hogy megszünteti az elsőbbségi elv abszolút értelmezéséből fakadóan létrejövő azon helyzetet, hogy kollízió esetén a tagállami alkotmányi norma *erga omnes* hatálya a tagállam területén az elsőbbséget élvező uniós jogi aktus erejével megszűnhetett. Az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése alapján az elsőbbségi elvnek kizárólag a – fentiek szerint leírt és megalapozott – *relatív értelmezése* látszik tarthatónak, hiszen:

„Az EUSZ 4. cikkének újragondolt identitási klauzulája nemcsak a nemzeti alkotmányos identitás tiszteletét írja elő, hanem úgy is értelmezhető, hogy megengedi a tagállami alkotmánybíróságok számára, hogy – bizonyos korlátozott körben – az EU jog elsőbbségének alkotmányos korlátaira hivatkozhassanak.”

Konklúzió: A magyar Alaptörvény alkotmányos identitása

Összegzésként, építve a fenti alkotmányelméleti gondolatokra, a magyar tagállami (alkotmányos) identitás létjogosultságát és elemeit kívánom röviden bemutatni. A magyar (nemzeti) alkotmányos identitás alakításának letéteményese, a magyar alkotmányozó hatalom céljai közé tartozott 2010-ben egy olyan alkotmány elfogadása, amely – szemben az 1989-ben módosított 1949. évi XX. törvénnyel – „európaizálódásán” kívül – képes egyfajta *nemzeti összetartozást* is kifejezésre juttatni.

„A Magyar Nemzet ezer éves alkotmányával él és harcol Európában. Hosszú évszázadokon keresztül Magyarország ellenállt a keletről érkező barbarizmusnak. Amíg Magyarországon az invázió megállítása volt a cél, addig határainkon kívül Magyarországnak köszönhetően fejlődött a civilizáció, az ipar és a kereskedelem.

A külső és belső háborúk között csak egy dolog maradt változatlan Magyarországon: az Alkotmány”.

Egy 1910-ben francia nyelven megjelent Magyarországról szóló könyvben fogalmazódik meg a fenti gondolat. Ez véleményem szerint önmagában bizonyítja, hogy az alkotmány értékeinek állandósága és értékállandósága, illetve az alkotmány fejlesztésének szándéka nem idegen a magyar alkotmányjogi hagyományoktól.

A fenti idézet romantikusan hangzik ma, de jól érzékelteti, hogy a magyar alkotmány milyen *szimbolikus, nemzetmegtartó* szerepet kapott a történelem folyamán.

Az alkotmányozó hasonló, a *nemzetet egyesítő és nemzeti önbecsülést* kifejezésre juttató szerepet szánt az Alaptörvény *ideológiai* elemeket is tartalmazó rendelkezéseinek. Kérdés, hogy az Alaptörvény önmagában alkalmas és elegendő eszköz-e ahhoz, hogy Magyarország polgárai az abban kifejezett magasztos eszméket magukénak vallják? Ahhoz, hogy az alkotmányban foglalt értékeket a nemzet tagjai fontosnak tartsák és magukénak vallják, társadalmi kohézióra van szükség. Ehhez pedig közmegegyezésre; olyan egyezésre, mint amilyen Franciaországban a szabadság, egyenlőség és testvériség „szent” elvei vagy a laicitás iránti konszenzus vonatkozásában alakult ki.

Egy újból erős nemzeti (vagy inkább tagállami) alkotmányos identitás iránti vágy felkeltette az európai nemzetközi fórumok érdeklődését, miután Magyarország volt az első olyan térségbeli ország, amely az Európai Unióhoz történő csatlakozását követően új alkotmányt fogadott el. A nemzet szellemi és lelki egysége, a keresztény hagyományok megjelenítése, a család, a házasság védelme, a magyar nyelv és a kultúra jelentőségének kiemelése, a történeti alkotmány vívmányainak elismerése, a totalitárius múlt elítélése mind-mind olyan faktorok, amelyek önmagukban is feltűnést keltenek.

Az, hogy az Alaptörvényben foglalt értékek és alapelvek mennyiben tudnak „fenntartást” jelenteni az európai integrációban való részvételünket illetően, még nem állapítható meg pontosan. A nemzeti kultúra és a család védelme, a házasság fogalma, az állam és egyház viszonya terén álláspontunk szerint az Alaptörvény letette alkotmányos identitásunk alapköveit, és ez alapvetően igaz mindazokra a más területekre is, amelyekre a korábban már idézett Chalmers a német Alkotmánybíróság „Lisszabon-határozata” kapcsán már konkrét példákon keresztül is utalt (ld. *fiskális politika, a szociális jogok, kultúrpolitika* – család, oktatás, vallási szabályozás). A német Alkotmánybíróságnak ezen határozata egyébként rámutat, hogy a német kontextusban az örökkévalósági klauzulák tartalma mindenképpen az alkotmányos identitás részét képezi,

illetve az alábbi tartalmi meghatározást adja „az integráció materiális határai” vonatkozásában, nevesítve a Chalmers által írtakat:

- a büntetőjogi és büntető eljárásjogi hatáskörök,
- a hadsereg bevetéséről való döntés,
- a költségvetésért viselt közös felelősség,
- a szociálpolitikai prioritások meghatározása, és
- a kulturálisan különösen fontos döntések, így pl. az iskolai és képzési rendszerre vonatkozó szabályok meghatározása, és ennek családügyi vonatkozásai, a médiaszabályozás egyes részterületei, nyelvi kérdések, a vallási közösségek státuszának meghatározása, felekezeti kérdései

mind a nemzeti jogalkotó kezében kell, hogy maradjanak.

Ebből is látható tehát, hogy az Alkotmánybíróság feladata, hogy az uniós jogot érintő döntéseiben az Alaptörvényben foglalt alkotmányos identitás és a közösségi jog kapcsolatát vizsgálja, illetve tovább pontosítsa azon területek körét, amelyek az alkotmányos identitás szűk, de nyitott mezsgyéjét teljessé teszik az EU-joggal szembeállítva.

Az alkotmányos identitás jelentőségére alkotmánybírói minőségében egy, a Lisszaboni Szerződés ratifikációjával kapcsolatos ügyben a jelen sorok írója már felhívta a figyelmet – Von Bogdandy és Schill megállapításaival összhangban – a határozathoz fűzött párhuzamos indokolásában:

„[A]mikor a tagállamok a szuverenitásukból fakadó hatáskörök egy részét vagy annak gyakorlását átruházták a közösségi (uniós) szervekre, nem mondtak le államiségük, szuverenitásuk és függetlenségük lényegéről, államrendjük alapjainak szabad meghatározásáról. A tagállamok megtartották alkotmányuk azon alapelvei feletti szabad rendelkezési jogukat, amelyek nélkülözhetetlenek az államiség, az alkotmányos identitás fenntartásához”.

Együtthatásreprezentációk szociológiai megközelítésének vázlata

A címben a „megközelítés” jelző arra a bizonytalanságra utal, amely mindig akkor merül fel, amikor a kutató olyan területre téved, ahol az ösvény ugyan látható, de nem kitaposott. Így nem véletlen, hogy az alábbiakban szóba hozandó néhány kérdés egy nagyobb vállalkozás előmunkálatai során felmerülő gondok ad hoc jegyzete, helyenként inkább esszészerű, tehát nem végleges, letisztult kifejtése a kutatás eredményeinek. Az *antropogén* (embereredetű, ember okozta) és *természeti-biológiai* (klíma, járványok) események vonatkozás, illetve fogalmi-elméleti kereteinek kijelölése, s a lehetséges hatásösszefüggések lokális, regionális stb. következményeinek elemzése számos nehézséggel jár. Kettőt emelünk ki ezek közül, melyek a kutató teherbíró képességét próbára teszik. Az egyik a téma adatbázisának laza, szétszórt sokszínűségéből és mennyiségéből adódik. A másik nehézséget a szakirodalma támasztja, ugyanis külön-külön, az egyes tényezőkre összpontosítva – tehát nem az általunk „együtthatások” fogalma értelemben –, több tucatnyi alapos dolgozat, elméleti reflexió született a tudomány különböző szakterületein, amelyek visszafogottabb szelektív hasznosítása is sorozatos tudományközi határátlépéseket igényel. A megoldandó feladat nem a különböző szakterületek európai léptékű ismerethalmazainak egymás mellé szerkesztés módjában rejlik, hanem kísérleteznünk kell a téma tartalmi sokszínűségét egységesbe fogó, az irányító fogalmi-elméleti séma megalapozásával. Az ilyen irányú konceptuális, pozícionkat kijelölő törekvés azonban nem teheti zárójelbe azokat a diszkussziókat, sőt diskurzusokat, amelyek napjaink klímaváltozása körül fogalmazódtak meg, ha kiterjesztettebb keretek között is, vállalkozásunkat alapvetően ez tette/teszi időszerűvé.

1. A klímaváltozás tudatosodásával párhuzamosan több oldalról is bírálat éri a szociológia klasszikusainak nyomdokain haladó azon vonulatát, amely a korai ipari forradalom ideológiája mentén, továbbra is a természeti környezet meghódítását, leigázását tekinti a társadalmiasulás kritériumának. Nem véletlen, hogy Niklas Luhmann a társadalmi rendszer és környezet között összefüggéseket illetően a „*szociológiai absztinenciájáról*” beszél, mivel a szociológia nem volt „teoretikusan felkészülve”, a témát „szinte kezdettől fogva természettudományoknak adta át, igyekezett is megszabadulni tőle, a társadalom és annak részeit, illetve a társadalmon belüli perspektívákat részesí-

tette előnyben.²¹ Így a szociológia helyett, jórészt a társadalmi kommunikáció tematizálja az ökológiai problémákat.

Az utóbbi évtized kockázat-diskurzusaiban s a reflexív szociológia modernizációs elméleteiben (Beck, Lash, Giddens), az ökológia, a klímaváltozás fogalma, definíciója körüli viták a politika, a gazdaság „új” munkamegosztására, a kulturális beágyazottságra és a témában zajló diskurzusok „inszenárió” értelmében vett konstruált jellemzőire hívják fel a figyelmet. A reflexív szociológia belátásában, az a természet, amire a különböző „kulturális mintákból” kiindulva hivatkoznak, „már nem létezik.”²² S „ami van, (...) az különböző társadalmiasult formái a természetnek”, amelyet tudományos világszemlélet alakított ki, és amelyben a „klímakutatók absztrakt modelljei határozzák meg a mindennapi cselekvéseket” (Beck 2008, 108, 109). Az összehasonlító antropológia (*Science studies*) radikálisabban fogalmaz: „Nem fárasztják Önöket egy kissé azok a szociológiák, amelyek csak a társadalmi köré épülnek, amelyek talán csak azáltal maradnak fenn, hogy a 'hatalom' és a 'legitimitás' szavakat ismételtetik, mert a szociológusok sem a tárgyak tartalmával, sem a nyelvek világával nem tudnak megbirkózni, pedig mégiscsak ezek hozzák

¹ N. Luhmann megjegyzéseivel (lásd: Luhmann 2010, 9, 10–17) összhangban U. Beck szerint is: „Ezzel véget ér a szociológiatörténet egy hosszú korszaka, amelyben a szociológus szigorúan a természettudományokkal szembeni kezdeti munkamegosztás keretei között el tudott vonatkoztatni a 'természettől', a másik oldaltól, a környezettől, az adott világtól. A természet figyelmen kívül hagyása éppen megfelelt az ahhoz fűződő bizonyos viszonyoknak. Ez Comte-nál leplezetlenül felszínre kerül. (...) Az elvonatkoztatás a természettől tehát előfeltételezi a természet feletti uralmat. Így ment végbe a természet (javainak) 'fogyasztási folyamata', ahogy Marx a munka- és termelési folyamatot értelmezte.” (lásd: U. Beck 2008, 108/3.lbj.). A társadalom és természet dualizmusának provokatív beállítódású „elbúcsúztatását” az új antropológia (*Science studies*) alapítójának B. Latournak tulajdonítják (lásd: Latour, Bruno 1999, 2002). Hasonlóan a természet és társadalom egysége mellett érvelnek: Adam, Barbara – Beck, Ulrich – van Loon, Joost, (eds.) 2000. Ugyanakkor különböző perspektívákból, napjainkban a klímaváltozás kapcsán egyre több szociológiai, antropológiai könyv, tanulmány, konferenciaanyag témája az ökoszisztéma komplexitása (lásd: Susan A. and Mark Nuttall 2009., Giddens, A. 1990., Giddens, A. 2000., Giddens, A. 2008. www.policy-network.net., Beck, U. 2003., 2008., Castells, M. 2006. II. kötet.)

² Mary Douglas – Aaron Wildavsky: *Risk and Culture* (1982) című könyvükben azt állítják, hogy „nem volt lényeges különbség az őskor és a fejlett civilizációk veszélyei között.” A kérdés illetően megközelítése Beck szerint „rávilágít egy szociológiára (annak hibájára), amely mindent társadalmi kérdésre redukál, és figyelmen kívül hagyja a kockázatok immaterialitását (társadalmi inszenárió) és a materiális jellegét (fizikai változás, pusztítás) is-is jellegét” (lásd: Beck 2008, 109–110).

létre a társadalmat” (Latour 1999, 155 – kiemelés P.I.). A tárgyak tartalma és a nyelvek világa ebben a megközelítésben a duális világlátás meghaladását sürgeti, vagyis azt, hogy a természet és társadalom nem két ellentétes transzcendencia, hanem egy és ugyanaz, a kettő között a közvetítések gyakorlata által a „társadalom minden egyes állapotának megfelel a természet egy-egy állapota” (Latour 1999, 151).

Joggal merül fel a kérdés, mennyiben tartható továbbra is az a szociológiai beállítódás, amely „*mindent társadalmi kérdéssé redukál*”, és figyelmen kívül hagyja a természet-társadalom kölcsönhatásának „is-is jellegét” (Beck 2008, 110). Az ilyen és hasonló belátás aktuális perspektívából vetődik fel, amely az emberi világot most már nem csupán kulturális hatásösszefüggéseiben próbálja értelmezni. A társadalom és természet kölcsönhatásának „is-is” jellegadó belátás láthatóan egy újabb általánosító sémát szerkeszt, amely hatások kiegyenlítődéését hangsúlyozza, miközben elrejtja a folyamatos és az epizodikus közötti különbséget. A hatás/következmény kiegyenlítődéseire irányuló ilyen és hasonló törekvések viszont megtörnek azokon a fővonalhoz tartozó irányultságokon, amelyek kizárólag a „természetre” és a „természetrombolásra” vonatkozó jelentéstartalmakra helyezik a hangsúlyt. U. Beck észrevételei az angolszász – diskurzus – és kultúraelméletek valóság-konstrukcióját bírálják, amelyek a laikusok ismereteit hangsúlyozva, az aktor- és intézményi tényezőknek tulajdonítanak elsőbbséget. Ezekben ugyanis, a ’természetrombolás’ materiális és szimbolikus tartalma „cselekvés-centrikus” irányt vett, ami „diszkurzív szerkezetátalakításban” nyilvánul meg: létrehozna, formálnak és megváltoztatna ’kognitív struktúrákat’, ’elbeszélésmodelleket’, ’tabukat’, így a „valóság a cselekvés célja és produktuma lesz”, miáltal a „valóság” felépítésében egy „kétértelműség” válik dominánssá. Egyfelől a „világ átalakítása” mint a cselekvés célja (aktor- és intézményelmélet), másfelől pedig a „valóság létrehozása” (kognitív tudáskonstrukció). Mindkettő kérdésfelvetése azonos: hogyan „(re)produkáljuk diskurzív” eszközökkel a ’valóságot’ önmagában. A válaszok aszerint különböznek, hogy „több vagy kevesebb ’valóság’ van birtokukban.” Minél inkább kapcsolódnak a döntéshozó, cselekvésorientáló intézményekhez annál „valóságosabbak”, illetve annak tűnnek. (Beck 2008, 116). Láthatóan ökológiai diskurzus konstruktivista vonulata, a természetrombolás mentén kibontakozó „világmegváltó” tudáskonstrukciókban lehorgonyzott. Valóságképe konstruált, így a duális világkép meghaladását célzó „is-is” relációt Beck a „valóság” egy újabb fogalmával semlegesíti: a valóság „önmaga”, mint megjegyzi, ember(ek) cselekvése, cselekvési struktúrák, cselekvési rutinok, észlelési minták stb. összövődéseiben valósul meg, illetve alakul át. Következésképpen az emberi cselekvésen kívül eső valóságot, materiális

és szimbolikus értelemben egyaránt, nehéz elképzelni. Ha ez így van, akkor a valóság „önmagában” nem létezik, csak azáltal, hogy az ember létrehozza, megalkotja, valamilyen materiális és immateriális formában megjeleníti. Más szóval a diszkurzív szerkezetátalakításnak is a valóságot valamiből, valamierért létre kell hoznia. Beck is a valóságot a társas világgal azonosítja, s a valóság „önmaga” ebből felépített, megalkotott. Valóságfogalmában a természet, a társas valóság létének fizikai-tárgyi feltételei csupán mint (természet)rombolás objektuma van jelen. A nehézség ott kezdődik, hogyha ragaszkodunk a valóság egy olyan megközelítéséhez, ahol a valóság önmagában a cselekvés értelmében vett valóság, társadalmilag felépített és a természet csak az adottság értelmében vett valóság, akkor eltávolodunk annak beismerésétől, hogy a természet, akárcsak az ember, cselekvésorientált szerveződése az ökoszisztéma cselekvő része. Kérdés tehát az, hogyha felszámoljuk a természet és társadalom dualizmusát, s elismerjük a kettő kölcsönhatását, akkor továbbra is a társas-cselekvés, a társas-interakció, a cél-racionális cselekvés stb. fogalmi alkalmasak-e az emberi és nem emberi viszonyok megértő-értelmezésében?

Láthatóan elsikkad az a tény, hogy van egy valóság, amit nem az ember konstruált meg, a természet, amely az ember számára *in situ nascendi* készen kapott, adottság. A természet, az adottság, azonban nem passzív, hanem dinamikus, változó, története van, ami nem biztos, hogy összhangban van a diszkurzív cselekvésorientációk vízióival. Az emberi cselekvés általánosabb és konkrét értelemben egyaránt alkalmazkodás, ami egyben azt is feltételezi, hogy amihez alkalmazkodni kényszerülünk, az változó. Ugyanakkor az élővilág, benne az ember is, nem egyszerűen alkalmazkodik a természet adta változó környezethez, hanem a változó természeti környezet bizonyos értelemben szabályozza is az alkalmazkodás módját azzal, hogy az általunk ismert – és nem más – élőformák (fizikai alakzatok, földrajzi eloszlás, táplálkozás stb.) létrejötte, fennmaradása számára biztosítja az élet keretének azokat a változatos feltételeit, melyek viszonylagos kontinuitása, illetve diszkontinuitása történetileg megismerhető. Mindez arra a közismert tényre utal, hogy a geológiai, az éghajlati változások cselekvő módon beavatkoznak, formálják, kihívások elé állítják, alkalmazkodásra kényszerítik az élővilágot. Nemcsak az ember társas világa formálja a természeti környezetét, hanem a természeti környezet határt is szab annak, hogy az ember bebútorozó cselekvése milyen léptékeket, alakzatokat ölthet még akkor is, ha jövőképe határtalan. Maga az tény, hogy az élővilágban a ma ismert beszélő-cselekvő ember fizikai felépítése olyan amilyen (négy végtag, törzs plusz fej), megszabta/megszabja a fizikai környezetéhez való alkalmazkodásának technikai-kognitív módzatait. Tehát az ember olyan fizikai-mentális adottságokkal és képességekkel

rendelkezik, amelyeket a létének keretfeltételeit biztosító természeti környezetével kell összhangba hoznia, vagyis alkalmazkodnia kell egy olyan változó, életfeltételeit befolyásoló aktív természeti környezethez, amely nem az ő társas világában kiépített szabályszerűségek szerint működik. Noha a modernitás stratégái számára határtalan önbizalmunkban a lét környezeti feltételeinek emberszabásúvá alakítása volt cél, s ennek a programnak szellemében munkálkodtak a tudományok, mégis törést szenvedett, ugyanis a természet szabályozása, a természet ember alkotta világ szabályainak való alávetésének korlátai vannak. Mindez napjaink ökológiai krízis diskurzusaiban, a töretlen haladásba vetett hit megtorpanásával egyenes arányban úgy jelenik meg, mint ember okozta természetrombolás. S ebben nem tévednek, és mindaddig fenn fog állni, amíg a mai civilizáció modellje marad a követendő minta. Az ökológiai diskurzusokban részt vevők, ha nem is tudják, de érzékelik, hogy a természethez való viszony egy újabb modellje maga után vonhatja a létező társadalom szervezeti-intézményi kereteinek a megváltoztatását is. Többé kevésbé felismerték, hogy az ember által alkotott társas világok képződésének különböző, az evolúció sémája mentén megvont elképzelései, úgy tűnik a természetre nem alkalmazhatók. A természetben a változás (geológiai, éghajlati értelemben) ciklikus szabályokat követ, amit nem lehet evolúciós irreverzibilitás, teologikus történet, neo-neoevolúciós nem-szándékolt következmények történeti-kulturális sémába illeszteni. Azok a próbálkozások, amelyek az ember technikai, technológiai bebútorozó, természetet kihasználó eszközkészletének tökéletesedését elméletileg és empirikusan is újabban megindokolják, szintén az imént említett sémába vonhatók. A különböző evoluzionizmusok tovább gondolása, majd a bio-kibernetikai modellek (genetikai algoritmusok) átvételével való próbálkozás az alkalmazkodás szelekciós magyarázatára tett kísérlet, miközben kétségbe vonják a természet, a társadalom, a kultúra megkülönböztetésének jogosságát (lásd: neoevolucionisták). S a kibernetikai-biológiai modellek átvételével az emberi döntések nem-szándékolt következményeire került a hangsúly (lásd: neo-neoevolucionisták). S ez utóbbi elvezetett a luhmanni rendszerelmélet növekvő kontingenciákat előtérbe állító hipotéziséhez, amely az evolúciót, magát az emberiség történelmét „valószínűtlenség növekedéseként” értelmezte. (Sárkány-Somlai 2012, Luhmann 1992, 283). A differenciálódás és komplexitás, amit korábban az evolúció/haladás minőségi képletként írtak le, végül is a kontingencia, az esetlegességek birodalmában kötött ki, mintegy tovább relativizálva és egyben diszkreditálva a társas világban az evolúció, s ezzel a haladás fogalmát és a hozzá kapcsolódó elméleteket. Innen már csak egy lépés volt napjaink ökológiai érzékenységének naiv (mozgalmi,

csoportképző) és tudományos ösztönzései hatására, hogy a társadalomtudományokban is teret nyerjen a természet és társadalom dualizmusának felszámolása. S mindez valami olyasmit sejtet, hogy létezik valami összefüggés a természet szabta korlátok és a haladás-hit megtörése között. Paradox módon a természettudományok mintájára felépített társadalomtudományok, hosszú tévelygés után, ismét a természet ölébe borulnak, hogy újabb erőt merítsenek a társadalmi változás újabb víziói számára.

A napjaink klímaváltozása sem új jelenség, mindig is volt, van és lesz. Lényegében egy nagyon is triviális tényről van szó, ez pedig nem más, mint annak felismerése, hogy a természet aktív cselekvő. Ennek valóságosságát az sem kérdőjelezheti meg, hogy a természet fogalmának, meghatározásának „kulturális mintái” (norma, utópia, ellenterv) közül melyiket részesítik előnyben. A múlt század elején már voltak irányadó elképzelések a szociológia fenomenológiai vonulatában (A. Schütz), amely a mindennapi élet relációinak kibontásában fokozott érzékenységet tanúsított, s a természetet és a társadalmat együtt mint életvilágot, adottságként fogta fel, ezért zárójelbe tette, egységüket nem kérdőjelezte meg. Ezzel viszont semlegesítette, egyfajta passzivitásra ítélte viszonyukat, mintegy álcázta kölcsönhatásukat. Az életvilág egysége csak azáltal alkothat egységet, ha az alkotóelemek között kölcsönös hatásösszefüggési relációt feltételezünk, amelynek az alkotóelemek viszonyából adódóan, a természetre-társadalomra egyaránt következményei vannak. Nem tekinthető olyasféle adottságnak, amit zárójelbe tehetnénk, ugyanis a közösségi szerveződési formák, egyéni életgyakorlatok, tágabb és szűkebb értelemben egyaránt az élet reprodukciójának és folytonosságának keretfeltételeit a természet mint fizikai környezet biztosítja, e nélkül közösség- és társadalomképződés nem valóság. A bibliai hagyomány szerint is az Isten az utolsó, hatodik napon teremtette az embert, tehát azt követően, hogy kialakította az emberi lét feltételeinek kereteit, a természetet. Az evolucionista tudományok is valami hasonlót állítanak, vagyis az antropozociogenezis ideje nem azonos a természet genézisének idejével. Ez pedig arra utal, hogy működési szabályszerűségeik is különböznek. Az ember kénytelen/kelletlen folyamatosan alkalmazkodik az adottság (a természet) nyújtotta erőforrásokhoz, hogy stabilizálni tudja létét, létének folyamatos reprodukcióját. Az alkalmazkodás egyben a természet-társadalom hatásösszefüggése milyenségének/minőségének szintjeire is utal. Ezért is az egymást alakító, formáló interakciójának rövid és hosszú távú következményei nem vonhatók csupán a naturalista narratívák vagy az ökológiai válság diskurzusainak kereteibe, mivel elsikkad számukra az előtte/utána perspektíva együttese, s az inszenáriók is a jelen utáni jövőt vizionálják, holott a jelennek múltja is van, a ter-

mészetnek is története van, amely térben-időben rendkívül variábilis. Némi optikai csalódás is gyanítható, amikor napjaink antropogén jellegű globalizációs folyamatait rávetítik a természetre, s globális klímaváltozásról beszélnek. A paradox ebben az, hogy maga a gazdasági globalizáció nemcsak hogy nem új, de nem is törésmentes. A múltban is voltak felfelé ívelő szakaszai és megtorpanásai. A késő-modernitás és/vagy a posztmodern ökológiai érzékenysége nem felejtetheti el, hogy *nemcsak az emberi szerveződési formák vannak romboló hatással a környezetre, a természetre, hanem a természet okozta fizikai változások, pusztítások hasonló romboló erővel hatnak, melyek egyéni, közösségi életgyakorlatokat törnek meg, újrakezdsre kényszerítenek vagy éppen lehetetlenné teszik az újrakezds környezeti feltételeit.* Az életvilág, a természet és társadalom egységének világa nem általánosítható az „is-is jelleg” által sejtetett kiegyensúlyozottsággal, nem az utópikus harmónia világa, de nem is az egyik vagy a másik komponens túlsúlya jellemezi. Mégis a később érkező emberrel szemben joggal merülhet fel napjaink kételkedése: szándékos, illetve következményeiben nem szándékolt ténykedését tekintik a domináns romboló erőnek. Ez a fentebb említett társadalom-centrikus perspektíva mellett abból is adódik, hogy az ember környezetalakító, bebútorozó működése kihatással, fogyasztó, látványos, időben gyorsnak tűnik, szemben a természettel, amelynek változása lassú, hosszú időfolyamatot ölel fel, azonban lehetnek nem várt, hirtelen, pusztítással járó kitörései, amely(ek) az idő egy pillanatában s az adott térben a felhalmozott artefactumokat, az adott ökológiai közösség intézményi kereteit, s mindennek alkotóit, az emberi populációt, s ezzel a társas világ folyamatosságát szakíthatja meg, vagy éppen teheti lehetetlenné. Tehát a természeti tényezőben egyaránt jelen vannak a hosszú folyamatokat kísérő/megtörő epizodikus és ciklikus jelenségek. Az ember világa sem mentes ettől. Napjaink sebességpercepciójának bővületében elsikkad az a tény, hogy a gazdaság olyan szegmense, mint például a kapitalizmus vagy a modern társadalom szervezeti-intézményi kereteinek kialakulása, stabilizálódása, a 14. századi kezdeteket követően, különböző lokális áttételeken keresztül, mai alakzatát némileg a 19. század második felében éri el. S ez a folyamat ma sem lezárt, nem beszélve arról, hogy törések/megszakítások kísérték/kísérik alkalmazását, ami különböző helyi változatokat eredményezett. A történelemből számos példát ismerünk az antropogén és természeti tényezők együtthatásai következményeinek elbeszéléséről is. Esetenként, a tudományos ismereteink birtokában is, nehéz eldönteni, hogy a világ különböző régióiban a történelem folyamán az emberi társasszerveződések némelyikének eltűnését mi okozta, maga az ember, vagy a környezet változása, vagy pedig a kettő együtt. Tény viszont, hogy a ma ismert komplex társas világunk, az, amely kisebb

nagyobb megszakításokkal folyamatosan kapaszkodott fel a kultúra-civilizáció lépcsőfokain, függetlenül a kedvező vagy mostoha környezeti tényezőktől, nagyjából ugyanabban a fizikai térben található ahol a történelem kezdetén volt, annak ellenére, hogy időközben látványos népesség- és kultúracserék, szinkretizmusok is történtek. Az életvilágokat (a természet és társadalom világait) kölcsönhatásaiban, egységében vizsgáló újabb szociológiai belátások nem vonatkoztathatnak el attól a történelmileg is tapasztalt tényőtől sem, hogy nemcsak az emberi társas szerveződések hatnak károsan a természetre, hanem a természet is, kiszámíthatatlan romboló ereje a fizikai tér változását idézheti elő. S ezzel a társas világ létfeltételeinek kereteit is módosíthatja.

Az ember védekező, létfeltételeinek folytonosságát biztosító magatartását motiváló cselekedetei kétségtelennül egy sor nem szándékolt következmény-nyel jártak, járnak és járhatnak a természeti környezetre. Beavatkozásaival viszont módosíthatja, csökkentheti vagy éppen növelheti károkozásait, ezzel szemben a természetet, fizikai értelemben egyaránt – legalább is mai tudásunk szerint – ilyen megfontolások nem vezérlik. Tudományos eszköztárunk ma már képes előre jelezni a természet több lehetséges „szándékát”, féken tartani a biológiai és közbiztonsági veszélyforrásokat, azonban az ember továbbra sem tud kilépni védekező, létfeltételeinek kereteit állandóan módosító, megújító állásaiból. Miközben a társas világban a konfrontáció különböző formái folyamatosan jelen vannak, szándékolt vagy nem szándékolt következményeikkel, mindeközben ott lappang állandóan a kiszámíthatatlan természeti környezet a maga meglepetéseivel. A kettő együtt, vagyis az antropogén és a természeti, ha nem is azonos mértékben, következményeiben hatással van egyaránt a természet és a társadalom világára. Ezek a hatások mindmáig időben és térben szétszórta, regionálisak, lokálisak voltak, ma is azok, viszont hatásaikban túlléphetik helyi kereteiket, kvázi-globális kihatással lehetnek. A korábbi évszázadokban is számos lokális, regionális anomáliák (időjárás, járványok, háborúk) sújtották az ember alkotta világot, térbeli hatásuk kontinentális és interkontinentális méreteket öltött, aminek többé-kevésbé tudatában is voltak a kortársak: a szóbeli vagy írásbeli hagyomány emlékezete intő tanulságként örököltette ránk. Anélkül, hogy rájuk is jellemző lett volna az inszcenárió jelensége, ami napjainkban az emberi és természeti tényező nem valós, hanem várható, lehetséges hatásainak következményeit vetíti előre. Nem jelenti tehát azt, hogy a korábbi korszakokban a megtörténtet nem dramatizálták, s az esetleges, jövőben megtörténhetőt nem övezték apokaliptikus látomások. Ma annyiban változott a helyzet, hogy a megtörtént és megtörténhet mediatisált kommunikációs terei összesűrűsödnek, a pillanat ideje alatt átjárják földrészünk összes eresztékeit.

2. Napjaink ökológiai diskurzusai – mint utaltunk rá – a jelen gondjainak perspektívájából fogalmazódnak meg, ennek következménye a duális világvég meghaladásra tett kísérletek is. Azonban továbbra is a korábbi univerzalista ortodoxiak sémáinak van inspiráló erejük, melyek a globálisnak vélt/valós klímaváltozás kapcsán globális társadalomváltozás felépítésén munkálkodnak. A diszkurzív valóságkonstrukciók egyetemes sémái a globalizálódó gazdaság ideológiai mintáját követve nem számolnak a sokszínű lokális társadalmakkal, a gazdaság társadalomba ágyazottságával, a társadalmi változás, az integráció-dezintegráció alternatív természetével. Az aggodás oka az, hogy a klímaváltozás társadalmi változást is feltételez vagy sem. Kétségtelennül van összefüggés a kettő között, a klímaváltozás életmódváltozást generálhat, ami kihatással lehet a társadalom szervezeti-intézményi struktúrájára. A természet rejtélyeit laboratóriumi körülmények között firtató tudomány kettős, ellentmondásos törekvése, az ember és a természet védelme sem kockázatmentes, ennek ellenére látteleiteiből konstruált eszközkészletei tompíthatják az antropogén hatások következményeit. A törekvések hasonló vonulata számára is tanulságos lehet: *ha a klíma társadalmi hatásainak következményeit történetiségében vizsgáljuk – ami vállalkozásunk célkitűzése –, akkor a közvetett/közvetlen implikációk egész sorával számolhatunk, melyek ugyan múltunkhoz tartoznak, de nem veszítettek aktualitásukból.* A klímaváltozás jelenvalóságának körülményei között jobban látjuk az azzal járó multbeli implikációkat. A múltban is látták a klíma konkrét megnyilvánulásának, mint például a meteorológiai, hidrometeorológiai eseményeknek a hatásösszefüggéseit az ember alkotta világra. A különbség a múlt és jelen között nem a klímaesemények hiányában van, hanem a tapasztalatok értelmezésének transzcendentális és tudományos módozataiban, amely befolyásolja a védekezési stratégiákban alkalmazható tudáskészletet. Van viszont néhány közös vonás a múlt és jelen között, ami úgy tűnik, antropológiai konstansok (állandók) körébe vonható, ez pedig a krízishelyzetek kiváltotta emberi cselekvés-viselkedés magatartásformákban érhető tetten.

Az adott társadalom strukturális változását a klíma ugyan befolyásolhatja, azonban esetenként látens, a jelenben alig észlelhető, sokszínű lokális folyamataiban gyakran a klímától nem független biológiai (epidemikus/pan-demikus) és közbiztonság hatótényezők kényszer szülte adaptációs változásokat indíthatnak be a társadalom szerkezetében. Jó példa erre a Fekete Halál (1347–1350), amely Európa lakosságának mintegy felét pusztította el, Angliában pedig a járvány követően a gazdaságban szerkezetváltást történt, a földművelésről munkaerő hiányt miatt áttértek a juhtenyésztésre, amelynek hosszú távú következményei voltak az angol társadalomra. Többnyire elsikkad, hogy a társadalomtudományok, a szociológia is, a múltban és jelenben megtörténtet

tudja dokumentálni, az esetleges megtörténhetőről csupán sejtései lehetnek, így jogosan adódik a kérdés, hogy térben-időben a közösségek/társadalmak változatos formai-tartalmi szerveződése a természeti-biológiai és antropogén események kihívásaira egyetemes érvényű válaszokat tudtak-e adni, vagy pedig természeti-történeti környezetükhöz adaptált kultúrájuk tudáskészlete behatárolja védekező stratégiájukat. Bármely tudományos kutatásnak az időjárás, járvány, közbiztonság múltbeli szenvedés narratíváit kétségtelenen konceptualizálnia kell, előfeltevéseit, s az adatbázis ismeretében fogalmi-elméleti keretekbe kell illesztenie, mely kijelöli a téma feldolgozásának szándékolt menetét. Azonban mindez nem jelentheti azt, hogy az ismert, elfogadott konvencionális paradigmák egyetemes sémáiba kényszerítjük a tényanyagot. Nem állítjuk azt, hogy az említett sémák használhatatlanok, csupán arra utalunk, amikor a hatásösszefüggés fogalmába néhány térben-időben változó tényezőt bevonunk, akkor a tényezők variabilitása dönti el, mi az, ami konvencionális sémákat követ, általánosításokra nyit rést, és mi az, ami ökológiailag-kulturálisan lokális, partikuláris, egyedi, illetve nem általánosítható. Az életvilág, a természet és társadalom világának egysége, amint arra a fentebbiek során is utaltunk, egyetemes, mert minden létező emberi szerveződés létfeltételének az alapja/kerete. Az emberi lét cselekvésorientációja alapvetően alkalmazkodás, a szerveződési formái és annak tartalmi tágabb és szűkebb értelemben is az adaptáció módozatait jelenítik meg. Nem véletlen, hogy a jelentől eltérően a múltban a környezet kihívásaira adott válaszok is különbözőek voltak. Maga a természeti környezet is változatos/változékony, melyek térben-időben különböző módon befolyásolják egy adott emberi szerveződés ökológiai létfeltételeit: a változó/változékony ökológiai feltételekhez való alkalmazkodást. A klíma meteorológiai és hidrometeorológiai eseményei az ökológiai tér-idő változásának/változékonyságának kiváltó elemei, amelyeknek tapasztalható megoszlása/hatása napjainkban is egyenlőtlen, epizodikus és lokális, regionális eseményekben érhető tetten. Történelmileg a klímaváltozást kiváltó természeti-antropogén tényezők hatása koronként/korszakonként is változó, noha a klímaváltozást kiváltó folyamatokat természeti tényezők határozták/határozzák meg. Napjaink klímaváltozási folyamatai tehát nem azonosíthatók a korábbi történelmi korszakokban is előforduló hasonló, illetve a jövőben is előforduló lehetséges következményeivel, ugyanis az adott társas szerveződés tudáskészlete dönti el a hatások-következmények milyenségét. A múltban, a műszeres mérések előtt időszakból származó és különböző csatornákon közvetített információk leíró jellegűek, a látta/hallotta perspektívában megfogalmazottak, másrészt pedig az emberi szerveződési formák alkalmazkodása az ökológiai környezet klímaviszonyait jóval kisebb mértékben befolyásolta,

mint napjainkban. Annak ellenére, hogy például az erdőirtások, folyók szabályozásai, öntözőrendszerek kiépítése stb., melyek az adott közösségek/társadalmak fennmaradását, folytonosságát biztosító alkalmazkodási módok, a lokális környezetben klímaváltozást idéztek/idézhettek elő. Nem véletlen, hogy az éghajlat-történeti aspektusra helyezzük a hangsúlyt: *a klíma mint döntően természeti folyamat befolyása meghatározóbb az antropogén, biológiai események tér-időbeli intenzitásának mértékére, léptékére, ami fordítva nem állítható.* Témánk adatbázisában sem találunk a korábbi emberi szerveződések alkalmazkodástörténetében olyan példákat, amikor a járványok, a fenológiai, parafenológiai, közbiztonsági, háborús stb. események kihatással lennének a klíma meteorológiai, hidrometeorológiai viszonyainak alakulására. Ezzel szemben viszont azok hatalmas folyószabályozó, öntözőrendszereket létrehozó földmunkák, melyeket már az ókorban az egyes keleti államok (Kína) megvalósítottak, kétségtelen befolyással voltak a mikroklima alakulására, ugyanakkor ennek léptékarányos kontinentális hatásait egészében nem ismerjük. A Kárpát-medence, Európa klímakutatói (E. Le Roy Ladurie, C. Pfister, Rác L.) is földrészünk klímaváltozásait vizsgálva az Alpok gleccsereinek mozgására, az Atlanti-óceán áramlatainak hatására hívják fel a figyelmet, és nem az antropogén események okozta következményekre. Ez pedig arra utal, hogy a múltban olyan méretű emberi beavatkozásokkal nem számolnak, melyek radikális klímaváltozást idéztek volna elő szűkebb és tágabb ökológiai térségünkben. Ennek ellenére az ökológia viszonyait alakító klímatörténet-szociológiai vizsgálatnak számolnia kell az olyan alkalmazkodást biztosító, kényszerítő antropogén típusú gazdasági-demográfiai kényszerekkel, mint az erdőirtások, folyók szabályozásai (pl. Tisza), melyek meteorológiai, hidrometeorológiai következményei mind a mai napig megtapasztalhatók. Ellenében napjainkkal, a Kárpát-medencében, de Európában sem tapasztalhatók az ipari forradalmat megelőző időszakban, a gazdasági életben, az életmódban, a szokásokban, a szervezeti-intézményi mechanizmusok működésében olyan hatótényezők, amelyek következményeikben jelentősebb klímaváltozást eredményeztek volna. Nem beszélve arról, hogy a Kárpát-medence térségét szinte a 19. század végéig a szénalapú nyugati ipari forradalom esetleges klimatikai hatásai csak közvetett módon érintették. Az európai kis jégkorszak (1300–1860) során az Alpok gleccserei, valamint az atlanti, a mediterrán, s az északi ún. szibériai hideg áramlatai inkább befolyásolták a Kárpát-medence időjárásának alakulását, amelyeknek ciklusai kihatással voltak térségünk ökológiai közösségeinek földművelésére, az élelemgazdálkodásának biztonságára, a humán- és állat-egészségügyi, illetve a lokális társadalmak demográfiai viszonyainak alakulására, és nem utolsósorban mindennek mint-

egy párlataként a lakosság világszemléletére. Ad hoc felsorolás is viszonylag érzékelteti kutatói oldalról a kérdés összetettségét, amely a lokális, regionális különbségekre, a megközelítésmódok sajátos jellegére, az egyes témakötegek ellentmondásaira, s az új megoldások keresésére hívják fel a figyelmet. Első látásra, ha témánk, vagyis az antropogén-természeti tényezők együtthatását emeljük ki, adódik a kérdés, hogy mennyiben alkot rendszert. Utaltunk rá, hogy a klíma egyaránt hatással van a biológiai és antropogén tényezők tér-időbeli intenzitásának alakulására. Ha ez így van, akkor a klíma mint az ökoszisztéma komplex rendszerének cselekvő tényezője nem alkot szigorú értelemben vett rendszert azzal, hogy hozzárendeltük az antropogén-biológiai tényezőket. A rendszerszemléletnek ellentmond a tér-időbeli megoszlás, a vizsgálatba vont tényezők variabilitása, a közöttük lévő kapcsolatok lokális, regionális sokfélesége, átmeneti, epizodikus volta, az érintett státusok, csoportok, a védekezési stratégiák tudáskészletének strukturálatlansága.

Az említett nehézségekből származó bonyodalmakat némileg egyszerűsítve, nem véletlen, hogy napjaink klímaváltozása körül kibontakozó társadalomtudományi belátásoknak adtunk tágabb teret, ugyanis ezáltal nyílt lehetőség témánk kereteit behatároló tézisünk megfogalmazására: *eszerint az együtthatások reprezentációjában közrejátszó tényezők közül a klíma meteorológiai és hidrometeorológiai eseményei a meghatározók*. A klíma variabilitása az a tényező, amelynek következményekkel járó hatása egyaránt jelen van az antropogén természetű események/történések milyenségének, intenzitásának tér-időbeli léptékeinek befolyásolásában/szabályozásában. Következésképpen: *az együtthatás fogalmának bevezetése, a természeti (időjárás, éghajlat), biológiai tényezők s az antropogén, emberi eredetű cselekvés-viselkedés térben-időben egymást követő, átfedő hatásainak társadalmi következményeit teheti láthatóvá*.

Lehetséges egy szűkebb, klasszikusnak mondható belátás is, amely a *járvány – éhínség – háború* együttesének következményeit emeli ki, ezzel viszont rejtve maradna a klíma meteorológiai, hidrometeorológiai dimenziója, a hatás/következmény együttes intenzitásának milyensége, kiterjedésének tér-idő léptéke.

Adatbázisunk alapját képező levéltári iratanyagok³ többségükben narratív jellegűek, amelyek az emberektől függő és tőlük független látott/hallott

³ Az erdélyi levéltári kutatásomat (Csíkszereda, Marosvásárhely Sepsiszentgyörgy, – Állami Levéltárak, Gyergyószentmiklós, Székelyudvarhely – egyházi gyűjtőlevéltárak, valamint falusi és községi parókiák irattárai) 2013. május–július időszakban a Campus Hungary kilenches oktatói ösztöndíj tette lehetővé. A külföldi szakirodalom beszerzését pedig az SZTE kutatóegyetemi tanároknak nyújtott támogatási kerete biztosította,

környezeti eseményeket történetekbe ágyazva beszélnek el. Az ilyen és hasonló típusú dokumentumok sajátosságairól korábban hosszabban értekeztünk,⁴ itt csupán ismételten arra utalhatunk, hogy minden ember által írásban és szóban elbeszélte eseménytörténet (Webernél cselekvés) szubjektív szándékolt, motivált, vagyis a valóság reflektált artikulációja, és nem maga a nyers valóság, hanem az a valóság, amelyről képet alkot a megfigyelő, ahogyan látta/látja/lát-tatja. A kvantumelméletből is közismert, hogy a megfigyelő és megfigyelt tárgy viszonya nem semleges. Heisenberg és Born előtt jóval Dilthey már értekezett arról a hermeneutikai problémáról, hogy mi minden befolyásolja a megfigyelő és megfigyelt viszonyát, újabban Luhmann aktualizálta Mannheim Károly tudásszociológiai láttelejét, és megfontolandónak vélte a megfigyelő megfigyelését is. Ezek az észrevételek láthatóan a tudományos kutatásokra utalnak, de jellemzője a hétköznapi, „laikus” megfigyelőnek is. Élesebb megvilágításban, s nem általában a tudományban –, azok sem mentesek –, főleg a társadalomtudományokban érhetők tetten. Kétségtelenül a probléma nem egyszerű, tény viszont, emberi ügyekről lévén szó, nem árt, ha tudatosan bennünk az ún. objektivitások körüli nehézségek egyik-másik aspektusának körültekintőbb megfontolása. Kutatási témánk, az antropogén-természeti tényezők együtthatalma, szintén az említett emberi dolgok relatív érvényességének körébe vonható. Aminek több oka is van: levéltári adatbázisunk nagyrészt a klíma esetében a műszeres mérés előtti időkből származik. A modern medicina, egészségügy, bürokrácia, közbiztonság, élelemgazdálkodás stb. kiépülése némi kezdetek ellenére továbbra is tradicionális, így a mai megfigyelő a tisztán empirikus tudást közvetítő múltbeli leírásokat használhatja. A beszámolók az írástudó elittől származnak. A vizsgált időszakban (16–19. század) napkelettől napnyugatig terjedő térségben a lakosság túlnyomó többsége a hallottakat/látottakat/tapasztaltakat szóbeli infokommunikációs csatornákon közvetítette. Az időben azonos antropogén-természeti események térben eltérő hatással és következménnyel jártak, tehát a variabilitások párhuzamba állítást igényelnek, ez pedig feltételezi a hatótényezők tér-idő változásainak, valamint a korabeli információáramlás térbeli tartama intenzitásának mérését. A tényezők konkretizálása és rangsorolása, vagyis az együtthatalmak tényezői közül melyik a meghatározó, a természeti vagy az antropogén. A természeti tényezők közül az ökoszisztémában melyik az, amely az ökológiai közösség életfeltételeit cselekvő módon befolyásolja. Az általában vett természet mint összetett és bonyolult rendszer,

amiért ezúton mondok köszönetet egyetemünknek. Hasonlóan köszönettel tartozom Algyő Nagyközség önkormányzatának a nyújtott támogatásért.

⁴ Pászka, I., 2007, 2009., vö. I. Pászka, 2010.

egy szóval az ökoszisztéma, az emberi szerveződések számára csak abban az értelemben releváns, ha hatása megnyilvánulási módozataiban konkretizálható, működésének relacionális összetevői megismerhetők. A múltbeli és mai tapasztalataink/tudásunk következetesen az ökoszisztéma cselekvő tényezőjeként a klímát jelölik meg. Napjaink klímaváltozása körüli pro és kontra vélemények, a társadalomtudományokban, a szociológiában, az általában vett természet-társadalom viszony episztemológiai kérdései mentén bontakoztak ki. Ha pedig klímaváltozásról van szó, akkor vizsgálatának oksági relációjában elsődlegesen az antropogén tényezőt jelölik meg, ami annak tulajdonítható, hogy mindenféle változást a társadalmi környezetből kiindulva próbálnak magyarázni. Főleg az utóbbi vonatkozásban merülnek fel kétségek, ugyanis a szociológiai szakirodalomban a természeti-biológiai tényező társadalmi hatásai következményeinek vizsgálata iránt, szemben az antropogén tényezővel, az érdeklődés elenyésző, ami nem ezt jelenti, hogy előzmény nélküli.⁵ A hazai és nemzetközi szakirodalomban a meteorológiai, hidrometeorológiai, geológiai, biológiai és antropogén eseményeket külön-külön az egyes tényezők tér-időbeli megnyilvánulásait diakronikusan rögzítik, s az adott szaktudomány paradigmáiba illesztve leíró/magyarázó reprezentációikban közlik. Magyarán a tényezők közötti lehetséges hatásösszefüggések kérdéskötege, az események szinkronizált vizsgálata, ha jelzik is, nem áll érdeklődésük előterében. Az episztemológiai felismerések, mint az elmondottakból is kiderült, noha a természet-társadalom dichotómia meghaladására hívják fel a figyelmet, általában vett természet és társadalom viszonyát érintik, az egy klímán kívül nem konkretizálják az egyéb hatótényezők közötti lehetséges relációkat.

3. Az elmondottakat konkretizálva próbálkozhatunk egy longitudinális vizsgálódás megalapozását szolgáló általánosító séma felvázolásával, amely a klimatikus és biológiai hatótényezők tér-idő eseti következményeit állítja szinkronba az emberi eredetű szándékolt és nem szándékolt cselekvésekkel. Az elgondolásunk kivitelezése egy sor tudományközi határátlépést igényel ahhoz, hogy kijelölhessük egy ilyen típusú történet- és tudásszociológiai kutatásnak lehetséges dokumentációs kereteit, és rendező elveit. A kutatásorientációs szándékkal szerkesztett alábbi táblázat a kutatói belátás és célok az adatbázis alapján állt össze, elsődlegesen a törekvéseinkhez szabott, viszont nem zárja ki a menet közben felmerülő, előre nem látott tematikus implikációk esetlegessége miatt a szűkítés és/vagy kiterjesztés lehetőségét.

⁵ Az ázsiaiság (*Chinoiserie*), a *hidraulikus társadalom* terminusok például, a természeti-földrajzi környezet és uralmi rendszer korrelációját hangsúlyozták (lásd: Pászka 1984, 27–47., Wittfogel 1964., vö. Pászka 1984.)

A kutatás forrásai és típusai

Természeti	Régészeti	Levéltári- könyvtári	Narratív típusú	Szakirodalmi
Meteorológiai	ásatási- naplók	térképek	naplók, krónikák	szociológiai
hidrometeo- rológiai		adótabellák	históriák	demográfiai
fenológiai		népesség	élettörtének	klímatörténeti
parafenológiai		statisztikák	önéletírások	járványtörténeti
geológiai		hatósági	amuletumok	antropológiai
járványtani		iratok	historia domusok	gyógyszerészeti
		orvosi jelentések		orvoslástörténeti
		testamentu- mok		hadtörténeti
		oklevéltárak		történeti- földrajzi
				tudomány- történet
				migrációtörténet
				néprajzi
				jogtörténeti
				történeti ökológia
				stb.

A modern műszeres eszköztárat és eljárásokat megelőző időszak kutatásai, a hazai és nemzetközi gyakorlatban főleg az időjárás és a járványok tér-idő rögzítésére összpontosítanak.⁶ A régészet középkori és kora újkori templom- és temetőfeltárásai, a pestistemetők epidemológiai elemzése újabb fejlemény (pl.: a székelyföldi Maksa-Csernáton, franciaországi Bouches-du-Rhône). Az időjárás-járványku-

⁶ Az éghajlat-történeti kutatások forrásainak csoportosítását (lásd: M. J. Ingram – D. J. Underhill, G. F. Farmer 1981, Rácz, L. 2001, 19./2.1.1, 27./2.2.3), amit *narratív típusú* forrásokkal bővítettünk.

tatások figyelmét azonban továbbra is szinte egészében elkerülik a járványok és közbiztonságra vonatkozó orvosi jelentések, egészségügyi adminisztrációs védekezési intézkedések levéltári anyagai, amelyek láthatóvá teszik a korszak tudáskészletének színvonalát, a bürokrácia, az egészségügy, közbiztonság közpolitikai szférába vonásának kezdeteit. A narratív visszaemlékezés típusú történeti dokumentumok, mint például a naplók, memoárok, önéletírások, históriák, oklevelek, historia domusok elbeszéléseinek teljesebb kibontása az együttthatások vizsgálatában több szempontból is jelentős: az adott kor megfigyelője az esetek többségében aprólékosan elbeszéli a szűkebb és tágabb környezetében történeteket, ezekről alkotott közvetlen és/vagy közvetett tapasztalatait, élményeit, így láthatóvá teszik a történetekről alkotott szubjektív nézőpontját, tudáskészletét, a szokások, a szertartások válsághelyzetekben való alkalmazásait stb. Ezzel nemcsak tovább bővíthető az éghajlat-történeti, geológiai, biológiai, antropogén források vizsgálódásainak lehetséges köre, hanem betekintést nyerhetünk az adott korszak emberének az élethelyzetek értelmezését irányító világ- és jövőképebe. Ugyanakkor a korszak közbiztonságának állandó veszélyforrása, a sorozatos hadakozás, a zsoldos intézmény térnyerése, a beszállásolás, s az azt kísérő rablás, fosztogatás, járványok széthurcolása, növekvő adóztatás stb. személyre, közösségre nevesített eseteit a levéltári iratok mellett a narratív történeti források tárják elénk.

Tágabb társadalomtudományi és szűkebb szociológiai értelemben egyaránt, láthatóan nem csupán a történelmet befolyásoló, nagyléptékű klímaingadozások, változások longitudinális vizsgálata képezhetik az érdeklődés témáját, hanem egyéni és csoportos–nemzedéki–élettörténetek időjárásai, biológiai, antropogén események tapasztalat- és élménykészlete, amelyeket emlékezetre méltó dolgok között jegyzetek fel elődeink, mivel azok kihatással voltak bevett életgyakorlatukra, jövőbeni életterveik alakulására. Az élet- és természettudományok, s a társadalomtudományok újabb eredményeinek bevonása az együttthatások vizsgálatában, a primér levéltári adatok megbízhatósági ellenőrzése mellett a lokális, regionális adatbázis egyetemesebb tudástérbe való integrálását, az értelmezési kereteinek lehetséges interdiszciplináris kereteinek kiterjesztését szolgálja.

A jelzett belátások nem jelentik azt, hogy az időjárásai, biológiai anomáliák, emberi károkozások konvencionálisan ismert körének forrástípusait és szekundér szakirodalmának egészét átfogná.⁷ Az együttthatások kutatásának perspektívájából

⁷ C. Pfister (1984) az éghajlat-történet forrásai és információk típusai táblázatában a levéltári források típusai: krónikák és évkönyvek, közigazgatási feljegyzések, uradalmi gazdasági feljegyzések, személyes feljegyzések, korai újságok, korai műszeres mérések szerepelnek. Az információ típusai: időjárás-leírások, műszeres megfigyelések, biológiai információk: fenológiai, parafenológiai (idézi: Rác, L. 2001, 27./2.2.3).

a szociológia, illetve a társadalomtudományok feladata az adott keretek között és a vizsgálat tárgyát/témáját képező dokumentumok alapján abban jelölhető meg, hogy egy szűkebb vagy tágabb földrajzi térben, hosszabb idősorokban, tematikus csoportosításokban próbálkozzon az időjárás anomáliák, az antropogén-biológiai események (háborúk, adminisztráció, járványok) a megfigyelők által írásban rögzített vélt/valós történéseinek társadalmi következményeit összetettségében megismerni.⁸

A primér és szekundér adatbázisból feltáruló múlt képe egyetemes jeleniséget tár elénk, tér-idő megoszlása viszont rendkívül fragmentált nemcsak az adott földrészen, hanem az adott országon belül is a regionális, lokális mikroklimatikus, vízrajzi, demográfiai, településszerkezeti, hadászati felvonulási, gazdasági-kereskedelmi stb. partikularitások szerint. A biológiai jellegű események (pl. járványok, sáskajárás) diffúziós jelenségek, nem ismernek határokat, ezzel szemben az időjárás szélsőségei (árvizek, szárazság, fagyok) intenzitása, a kontinentális jellemzők (pl. kis jégkorszak 1300–1860) ellenére, lokális, táji megoszlású. Hasonlóan a háborúk is, amelyek többnyire a történelmileg kitaposott színtereken zajlanak, viszont kísérőjelenségeik (pestis, szifilisz, kolera, iszákosság, rablás stb.) hatósugara jóval túllépi a felvonulási területeket. A levéltári iratkötegek panasznarratíváinak egyik állandóan visszatérő témája hadfiak garázdálkodása. Mindennek és az élet hétköznapijait tucatjával terhelő jelenségeknek a részletezésére itt nincs terünk, tény viszont, hogy a természeti-antropogén együtthatások többnyire lokálisak, ezért is fontos a tematikus blokk kialakítása során pontosítani múltbeli adatközlő/megfigyelő tér-időbeli pozícióját, hogy láthatóvá tehesük: az információ közlője közvetlen, elsődleges (tanú, elszenvedő) vagy közvetett, másodlagos (hallomás) megfigyelője az eseményeknek. Ugyanis a korabeli adatközlő/megfigyelő a természeti, biológiai s ezekkel egyidejű/átfedő antropogén történések kiváltotta hatások következményeit transzcendens erőknek tulajdonítja, ami nem jelenti azt, hogy bizonyos összefüggéseket az események között, az ismétlődések miatt is, ne érzélelné. Az együtthatások szociológiai reprezentációja viszont egyaránt feltételezi a természeti, biológiai és antropogén tényezők összevont, egymást kiegészítő vizsgálatát mindazon esetekben, ahol jelzett tényezők összeadódnak, illetve az együtthatásuk következményeinek egyidejűsége, illetve egymást követő/átfedő volta kimutathatók vagy sem.

⁸ Az európai klímaváltozás történeti anyagának szintézisbe foglalása tekintetében a kiemelkedő munkák látóköréből Közép-Kelet-Európa kiesik (lásd Le Roy Ladurie, E. 2008. *Histoire humaine et comparée du climat*. I–III. Paris. Fayard).

Az információik típusai és az analitikus rendezés elvei

Térbeli	Időbeli	Tematikus	Együtthatás természeti- antropogén	Következmények szocio- demográfia
lokális	év	fagyok	szárazság – éhínség – járvány	népességfogyás
tájjellegű	évszak	szárazság	áradás – szárazság – háború	drágaság
országos	hónap	áradás	pénzhiány – áradás	elvándorlás
kontinentális	dekád	fenológiai	földrengés – tűzvész	elszegényedés
	nap	parafeonológiai	áradás – adók – háború	adósság/ szolgaság
		földrengés	fagy – áradás – szárazság	közbiztonság
		járvány, éhínség		traumatizáció
		háború, rablás		társadalmi tér szétzilálása
		bürokrácia		(dezorganizáció diszkontinuitás)

Eljárásunk célja hangsúlyossá tenni az adatközlők/megfigyelők által közölt térbeli-időbeli-tematikus információk együtthatásának a demográfiai-társadalmi következményeit. Ugyanakkor a természeti, időjárás és antropogén tényezők együtthatásának előtérbe helyezésével az elbeszélők eseményről-történetről szóló reprezentációinak nézőpontját is próbáljuk tetten érni, vagyis azt, hogy az elbeszélők megfigyeléseiknek/információiknak milyen jelentést tulajdonítottak, illetve hogyan értelmezték-magyarították az események-történetek vélt/valós összefüggéseit.

A szociológiai belátásnak, eltérően például a klíma- és járványtörténetitől, egyfelől figyelnie kell az időjárás normális ciklusaira is, a pandémia/epidémia ismétlődésének térbeli sűrűségére, mivel ezáltal mérhető fel az adott

időszegmensben a normális és az extrém események közötti különbség: az előtte-utána perspektíva teheti láthatóvá az életgyakorlatok fenntartásához szükséges emberi erőforrásokban, eszközkészletekben történt változások párhuzamba állítását. Másfelől a történeti narratívákban a különböző ember (háborúk, járványok) és természet (földrengés, árvíz, fagy) okozta események láncszerű kapcsolódását, amit elbeszélőink epizodikus és/vagy lineáris sémákba illeszthető eseménysorokban vagy pedig az eseményekből szerkesztett történetekben beszélnek el, amit szintén az együtthatásuk fogalmába vonhatunk. Az előtte-utána perspektíva itt is láthatóvá teheti a különbségeket az antropogén-természeti események együtthatásának demográfiai, közösség/társadalmi következményeit megelőző és azt követő állapotok között, valamint a következmények fontossági sorrendjét, ahogyan azt az elbeszélő látta/láttatja. A korszak megfigyelője számára az ember és természeti környezet okozta különböző negatív/pozitív következményekkel járó események térben és időben nem együtthatásként értelmezettek. *Az együtthatás fogalmának bevezetésével tehát tág értelemben a természeti, időjárás, biológiai tényezők (árvíz, fagy, földrengés, fenológia) térben és időben egymást követő hatásainak és az antropogén, emberi eredetű cselekvés, viselkedés (háború, rablás, tűzvész, járvány, adózás) okozta szándékolt vagy nem szándékolt károk együttes hatásának demográfiai, társadalmi következményeit próbáljuk láthatóvá tenni (népszétségfogyás elvándorlás, elszegényedés stb.).* A tér földrajzi konkretizálása, alapvető, mert az időjárás hatása és következményei időben és térben tagoltak, vagyis a mikroklíma változékonysága, a meteorológiai, hidrometeorológiai események a lokális, regionális domborzattól sem függetlenek. Ugyanakkor, fentebb is jeleztük, a klíma meghatározóbb hatással van a biológiai, antropogén folyamatokra, mint fordítva. Az antropogén természetű tényezők hatásai és következményei térben és időben viszont már kiszámíthatóbbak, bizonyos fenntartásokkal a biológiai események is, ami a 18. századtól a centralizációs, uniformizálódási, bürokratizálódási törekvések térnyerésével hozható összefüggésbe (közegészségügy kiépülése, pl. vesztegzárak stb.). A korábbi történeti korokban is megfigyelhető bizonyos szervezettség, ami a társadalom rendi megoszlásából, a rendek, a falu- és városközösségek szervezési-igazgatási (érdekérvényesítés, erőviszonyok alakulása, védekezés) gyakorlatának hatékonyságával arányos.

A szövegben forgó tényezők együtthatásának és következményeinek elkülönítését analitikus megfontolások is indokolják, ugyanis hatótényezők és implikációik az esetek többségben különböző térbeli (táji, regionális) megoszlásban, rövidebb-hosszabb időbeni távolság ellenére egymást követik, vagy egyik a másikat megelőzi, vagy egymást keresztezik, átfedik. A következményeikben

együtthatással előidéző tényezők, ha nagyságrendileg különböző mértékben is, szétzilálták a lokális, regionális vagy országos közösségi/társadalmi tereket, illetve nagyban korlátozták az egyének, csoportok életvitelének normális mederbe való visszatérését, a regenerálódás igényelte hosszabb időszakok állandósulását. Az együtthatások lehetséges tipológiája a vázoltak alapján tehát tér-idő kiterjedés/intenzitás és hatás/következmény variabilitásai mentén vonhatók meg. E szerint beszélhetünk országos és lokális, erős, közepes, gyenge együtthatásokról.

Az ismertetett adatbázis alapján nagyjából felvázolható a természeti, időjárás-antropogén események és következményeik közötti, fentebb kiemelt reláció. Mindez a források tartalmának függvénye: a levéltári iratok közlései szikárok, tényközlők. Ezzel szemben a narratív dokumentumok (emlékiratok, históriák, önéletírások) értékét az adja, hogy az elbeszélő láthatóvá teszi az eseményekről alkotott tapasztalatait, élményeit, az esemény megértésére törekszik, magyarázatokat kapcsol hozzá. Általában kettős célt követnek, egyrészt aktualizálnak és párhuzamot vonnak a korábbi, az emlékezetben tovább élő hasonló és/vagy azonos tapasztalatok között, másrészt, főleg ha antropogén események is kereszteznek az időjárás, epidemikus anomáliákat, az „égi jelek” alapján figyelmeztetnek a jövőt illetően, lehetséges előrejelzéseket fogalmaznak meg arról, hogy mi várható még. Érzékelnek bizonyos összefüggéseket is például a járványok, háborúk között. Összevetik azokat a normális időszakokkal, noha a normálisnak mondható időszakok az életgyakorlataik stabilitását illetően viszonylagosak. A levéltári és narratív forrásbázisban az irat/elbeszélés megfogalmazójának státuszazonosítása nem jelent problémát, hiszen aláírásával (pecsétjével) hitelesíti szerzőségét, a renditársadalom hierarchiájában való pozícióját, a felekezeti hovatartozását. A korszak védekezési eszköztárának színvonaláról, a megszokott és új cselekvési formákról, nem utolsó sorban a csoportszolidaritás bevett vagy kikényszerített mintáiról, a különböző deviáns megnyilvánulásokról azonban a formálódó bürokrácia egyre sűrűbb levélváltásai, utasításai stb. adnak képet.

A vázolt tartalmi-formai jellemezői mellett látnunk kell, hogy korszakra az általános érvényesség gyanánt ráhúzott zárt, korlátozott érintkezés és kommunikáció bevett sztereotípiáikat fölülírják forrásaink reprezentációi. A 17–18. századi erdélyi rendi társadalomban a „contagio” (fertőzés) okozója, mint a kortárs Cserei Mihály megjegyzi, a „kommunikáció”, vagyis az emberek s a javak forgalmának csomópontjai, a vásárok, városok. Az ember okozta szándékolt vagy nem szándékolt következményekkel járó károkat az emlék- és történetíróink – esetenként – kapcsolatba hozták, illetve kapcsolatot véltek felfedezni az időjárás okozta felfordulással: az időjárás szélsőségeiben, járványokban,

a háborúban mintegy előjelét látták a bekövetkezett vagy eljövendő társadalmi válságoknak. Nem véletlen, hogy esetenként a negatív kimenetelű események torlódása, halmozódása világvége képzettársítással párosult. Többnyire azokat az eseményeket jegyzik fel, amelyeknek közvetlen megfigyelői voltak, de sok olyan eseményről is tudósítanak, amiről közvetve, hallomásból értesültek. Az utóbbi csoportba tartozó időjárás-információik, közvetlen környezetükön túlmutató, azt alig vagy egyáltalán nem érintő országos, s esetenként tágabb kontinentális híreket tartalmaznak, amelyekről – érthetően – jóval az esemény megtörténte után értesültek, külföldet megjárt peregrinusok, katonák, követségjárások, postaszolgálat stb. útján-módján. Volt tehát információ-áramlás, láthatóan nagy érdeklődést mutattak mindenféle külföldi hír iránt függetlenül attól, hogy az Erdély közvetlen szomszédságából vagy attól távolabbi országokból származott. Viszont amikor Erdély időjárási viszonyainak lehetséges antropogén hatásait és annak együttthatásreprezentációit vizsgálat tárgyává/témájává tesszük, nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy maga Erdély földrajzi-domborzati-vízrajzi viszonyai nem egységesek, rendkívül fragmentáltak. Következésképpen az időjárás, s az általa befolyásolt antropogén állapotok is, még egyazon történeti tájegységen (pl. Székelyföld) belül is nagy változatosságot mutatnak, ami normális időszakokban is nem jelentéktelen különbségeket mutat a népesség gazdasági és szociális életgyakorlatának kulturális alapjai tekintetében. A társadalmi közösségi terek szerveződési formái, az ökológiai közösség eszközkészlete, háztartások élelembázisának minősége, az interiorizált kulturális minták, az életmód, a szokások, a közösségi szer-tartások, a háztartások, a családstruktúra, a falusi, városi házak szilárdsága, beosztása, térbeli elrendeződése, a település rendtartása stb. nagy mértékben befolyásolta extrém helyzetekben a védekezés hatékonyságát. Ennek ellenére a több évszázados öngazgatással rendelkező székely falvak, a szász városok közösségi/társadalmi terei, különösen extrém helyzetekben, szétzilálódnak. Ez napjainkra is érvényes. A megfajlásra váró probléma a regenerálódás módozataiban van, ugyanis az „Isteni csapásokat” követő időszakban az esetleges népesség-szaporulat mérése nem ad választ az elszenvedett traumák rövid és hosszú távú következményeire, minderről jórészt a források is hallgatnak. A tudásátadás médiumai a család, a közösségi terek (vásárok, templomok, hadsereg), hatósági hirdetések, az egyéb különböző *face-to-face* helyzetek. Az ezekről szóló feljegyzések, beszámolók, melyek a köznép hétköznapjainak panasz-narratíváit rögzítették, sem tartalmaznak a traumákat feloldó büntudattól eltérő „megoldásokat”. Az egyházaknak, sőt a teret nyerő racionális teológiának sincs válasza az extrém helyzetek okozta traumák „kezelésére.” A lélek és test ápolásterébe bürokrácia nyomul be, térnyerése láthatóan korrelációba állít-

ható az időjárás, a járványok, közbiztonság politizálásával, a megszapornak felülről jövő védekezési technikákat aprólékosan leíró sablonszerű rendeletek. Ezek Horvátországtól Székelyföldre azonos recepteket írnak elő, holott nemcsak a Habsburg gyarmatokon, hanem Európa-szerte is, többnyire az időjárási szélsőségek, az epidémia, a háborúk okozta károk lokálisak, regionálisak. Jellemző például a járványok archetípusának tartott pestis, mely a 18. század végére Nyugat-Európában szinte eltűnik, ahhoz hasonló védekezési utasításokat ad a bécsi bürokrácia a kis- és nagy kolera (1831, 1872) idején is. Mentségére szolgálhat a bürokráciának, hogy a kor medicinája és a népi gyógyászata között alig van különbség. Ismerjük az elitnek ajánlott különböző amulétumokat, melyek gyógyfüvek, zöldegek, pálinka-bor, sőt fémek keverékeiből előállított italokkal traktálták pácienseiket. Az empirikus medicina szakemberei a physikus és a chyrgus, társadalmi státusa különbözött, hatékonyságuk Isten ostorának gyakori látogatása idején szinte a nullával volt egyenlő. A physikus az egyetemet végzett orvosdoktor, mai szóval belgyógyász volt, recepteket írt fel, a tévé képernyőjéről ismert távgyógyító elődje, rendszerint gazdagabb városok és az elit szolgálatában állt, életmódja fényűző. Járvány esetén pedig rendszerint megszökött. A chyrgus, a borbély, de sok esetben hóhér is, a piszkos munkát végezte, mint a végtagok amputációját, sebek gyógyítását stb. Mindkettőjük „tudománya” jórészt az antik görög orvosláson alapult, s az esetek többségében több kárt okoztak, mint a járványok, háborúk. Erdélyben, s főleg Székelyföldön a határőrezredek felállítását követően rendszeresítik a katonaoorvosokat, akinek köszönhetően számos feljegyzés maradt ránk a járványok tüneteiről, annál kevesebb viszont a gyógyítás eredményességéről. A vázoltak viszonylag érthetővé teszik, hogy a korszak embere számára az extremitások okozta krízishelyzetek apokaliptikus, világvége-látomásokat gerjesztettek. Amit még inkább erősített a tapasztalat, ugyanis átlagban tízéves ciklusokban ismétlődtek a természeti, biológiai csapások, nem is beszélve a közbiztonság labilitásáról, amit csak fokoztak a szinte permanens háborús csetepaték. Az együttthatások vizsgálata mentén ugyanakkor láthatóvá tehető, hogy a hatótényezők, együttesen, de külön - külön is, milyen egyéb, más következményekkel jártak, amit a szociológiában általában a társadalmi egyenlőtlenségeknek tulajdonítanak. Így például az extrém helyzetek túlélői vagy teljesen elszegényedtek, vagy a vagyoni örökségnek köszönhetően meggazdagodtak, vagy pedig elvándoroltak, illetve szolgásra adták magukat. Mindezek a társadalmi szerkezet átrendeződését eredményezték, ami nem erdélyi sajátosság, hanem, mint utaltunk rá, kontinentális jelenség. Ez pedig azt is jelenti, hogy a társadalomszerkezet átrendeződésében, de a dezintegrációs és integrációs folyamatok vizsgálatában számolnunk kell az ún. társadalmon kívüli hatótényezőkkel is. Másfelől

napjaink szenvedésnarratívái is jobban megérthetőek, ha megismerjük az előző korok hasonló fejleményeit.

Utaltunk arra, hogy az adatbázis – levéltári források, narratív történetek – szerzői bizonyos szándékok mentén vetették papírra szövegeiket, ami mögött állhatott egyéni szubjektív motiváció vagy hatásági intenció végrehajtása. Közös jellemzőjük, hogy utólagosan, és emlékezetből lejegyzettek, ami megbízhatóságuk kérdését érinti.

A klímátörténeti kutatásokban Clim-Hist által összeállított adatbank forrásfeldolgozó eljárását használják.⁹ Javaslatuk a műszeres mérés előtti és utáni adatok szelekciós műveleteknek alávetett és a megbízható adatok tér – idő – tematikus rendezését követően a kvantitatív és kvalitatív eljárások eszközletének igénybevételét írja elő. A megbízhatóságot láthatóan az adatok szelekciója, más forrásokból származó hasonló adatokkal való analógiába állítása, megfigyelések sűrűsége stb. biztosítják, amelyekből kiderül, hogy a lejegyzett időjárás megfigyelés „időhatárait legalább havi pontossággal meghatározták” (Rácz 2001, 36).

A megbízhatóság ellenőrzésének lehetséges egy másik eljárása is, főleg a mi esetünkben, ahol nem csupán a klíma, hanem több tényező együtthatásának demográfia-társadalmi következményeire helyeztük a hangsúlyt. Sajátosan szociológiai eljáráshoz is folyamodtunk, megvizsgáltuk azokat az adó- és népesség-összeírásokat, amelyeket az erdélyi fejedelemség létrejötte után (1541) a Habsburg gyarmatosításig és azt követően tucatnyi alkalommal megejtettek.¹⁰ Látnunk kell, hogy az adó- és népesség-összeírások számsorai másodlagos, értelmezett források, nem mindig megnyugtatóak, időben/térben sem mindig esnek egybe a természeti-antropogén anomáliákkal, viszont hosszabb idősorok vizsgálatai (népességfogyás, adózók számának csökkenése stb.) jelzésértékűek lehetnek. Másfelől anélkül, hogy a tudományos érvényesség próbatételét relativizálnánk, beláthatjuk, hogy a különböző számszerűsítési, súlyozási, indexálási technikák által alátámasztott megbízhatóságérvek sem mentesek a bizonytalanságtól, hiszen olyan elsődleges és/vagy másodlagos megfigyelők adatait használjuk, szelektáljuk és vetjük össze

⁹ A Clim-Hist féle módszerrel illetően lásd: C. Pfister 1984, idézi: Rácz L. 2001, 37. 2.3.2.2. ábra.

¹⁰ A székelységgel kapcsolatos adatbázisok (lásd: Szádeczky Lajos (szerk.), 1896. V. kötet., (1296–1603), 177–321, 1029, 1030, 1031, 1032, 1033) Seps, Kézdi, Orbai, Csík, Gyergyó, Kász, Udvarhely, Maros, Aranyos széki nemesek, lófők, szabad székelyek listája, akiket Basta György főgenerális a császár-király hűségére összeíratott és felesketett. A Habsburgok által Erdélyben végzett adó- és népesség összeírásokat közli: Pál-Antal Sándor 2007 (Maros-szék), 2009 (Udvarhelyszék), 2009 (Csík-, Gyergyó- és Kászonszék), 2011 (Háromszék).

más azonos vagy ahhoz hasonló adatokkal, amelyekről ma már nem tudjuk, hogy a rögzítés idején ténylegesen valóságok voltak-e vagy sem. Az intencionalitás nemcsak a letűnt korok statisztikai és narratív adataiban érhető tetten, hanem napjainkban is, gondoljunk csak különböző szándékok mentén előállított és célokat szolgáló adatdömpingre. Mindezzel azokat a nehézségeket próbáltuk jelezni, amelyekkel számolnunk kell, amikor dokumentumjellegű, adótabellákkal, levéltári iratokkal és történeti narratív szövegekkel stb. van dolgunk. Fokozottan igaz akkor is, ha csupán az elbeszélők eseménybeszámolóinak reprezentációi (jelentésadásai) állnának érdeklődésünk előterébe, melyek megbízhatóságát több más kortárs adatforrással történt összevetés és szakmunka is megerősíti.¹¹

Az együttthatásba vont tényezők párhuzamba állításának bemutatott vázlata tulajdonképpen próbaköve a monografikus feldolgozás. Az adott területi keretek között célunk csupán az volt, hogy jelezzük a kutatás során felmerülő kérdéseket, nehézségeket, és megközelítőleg kijelöljük témánk lehetséges fogalmi-elméleti kereteit. Remélem, arra sikerült felhívnom a figyelmet, hogy a régebbi korszakokban akárcsak napjainkban, a közösségek, társadalmak élet-világa többdimenziós hatásösszefüggésekbe ágyazott, noha a szociológia a társadalmon belül keresi a társadalmat alkotó egyének és csoportjaik szerveződési, működési formáinak megértését, mégis látni kell, hogy vannak olyan társadalom kívüli tényezők is, amelyek korlátozhatják, megnehezíthetik az adott társadalom potenciális erőforrásainak kibontakozását. Következésképpen, a változások, az integrációs-dezintegrációs folyamatok megértésének számolnia kell a folyamatban közreműködő többdimenziós tényezők bonyolult összjátékával. A modern, tudomány előtti világ tudáskészletének megismerése, az ismeretek aktualizálása nem haszontalan dolog, egy rendkívül összetett, szofisztikált tudományos- tudás alapjain felépített, éppen ezért törékeny civilizáció számára sem.

¹¹ A kérdéssel kapcsolatosan a hazai szakirodalomból, különböző nézőpontokból: történetelméleti (lásd: Gyáni G. 2000, 128–145.), antropológiai (lásd: Niedermüller, P. In: *Etnographia*. 1988/3–4.), szociálpszichológiai (Pataki F. 2001.), szociológiai (Pászka I. 2007., 2009., 2010.)

Irodalom:

- Adam, Barbara – Beck, Ulrich – van Loon, Joost (Eds): *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. London. 2000.
- Beck, U.: *A kockázat-társadalom*. Budapest. 2003.
- Beck, U.: *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Szeged. 2008.
- Bethlen Miklós: *Önéletírása*. I. kötet. Budapest. 1955.
- Birtalan Győző: *Évszázadok orvosai*. Budapest. 1995.
- Caracciolo, A.: *L'ambiente come storia*. Bologna. 1988.
- Castells, M.: *Az identitás hatalma. Az információ kora*. II. kötet. Budapest. 2006.
- Crate, Susan A. and Mark Nuttall (eds.): *Anthropology and climate change: from encounters to actions*. USA., *Workshop on Sociological Perspectives on Global Climate Change*. May 30–31, 2008. Report prepared by: Joane Nagel University of Kansas, Thomas Dietz Michigan State University, Jeffrey Broadbent University of Minnesota. Sociology Program Directorate for Social, Behavioral and Economic Sciences National Science Foundation. 2009.
- Magyary-Kossa Gyula: *Magyarországi orvosi emlékek*. I. kötet. Budapest. 1929.
- Sticker, Georg: *Seuchengänge in Ungarn*. 1931.
- Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. Budapest. 1983.
- Felsőcsernátoni Bod Péter, *Önéletírása*. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. VIII. kötet. A másik magyar haza. 1750–1790. Budapest. (é.n.) Bevezette: Jancsó Elemér.
- Khon, G. Ch. (ed.): *Encyclopedia of plague and pestilence. From Ancient Times to the Present*. Third Edition New York. 2008.
- Giddens, A.: *The Consequencies of Modernity*. Cambridge. 1990.
- Giddens, A.: *Elszabadult világ*. Budapest. 2000.
- Giddens, A.: *The Politics of Climate Change*. Policy Network Paper. 2008. <http://www.policy-network.net>.
- Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és történelem elbeszélés*. Budapest. 2000.
- Halmágyi István: *Naplója 1752–63, és Írásai 1669–1745*. Negyedik kötet. Közli: Dr. Szádeczky Lajos. In: *Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek*. Második Osztály. Írók. 38. kötet Budapest. 1906.
- Herman, B. – Budde, A.: *Natur und Geschichte*. Hannover. 1988.

- Hermányi Dienes István: *Önéletírása*. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. VII. kötet. Erdély változása 1703–1750. Bevezette: Tolnai Gábor. Budapest, (é.n.).
- Imhof, E. Arthur: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a minden napokat, és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen*. Budapest. 1992.
- Latour, Bruno: *Sohasem voltunk modernek*. Budapest. 1999.
- Latour, Bruno: *Das Parlament des Dinge*. Frankfurt a. M. 2002.
- Le Roy Ladurie, E.: *Histoire humaine et comparée du climat*. I–III. Paris, 2008.
- Le Roy Ladurie, E.: *Histoire de climat depuis l’an mil*. Paris. 1967.
- Luhmann, N.: *Ökológiai kommunikáció. Képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre*. Budapest. 2010.
- Niedermüller Péter: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*. In: *Etnographia*. 1988/3-4.
- Pál-Antal Sándor: *Székely székek a 18. században. Marosszék 1701–1722 között*, I. kötet. Marosvásárhely, 2007; *Udvarhelyszék 1700–1722 között*., II. kötet. Marosvásárhely, 2009; *Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék 1701–1722 között*. III. kötet, Marosvásárhely, 2009; *Háromszék 1701–1722 között*., IV. kötet. Marosvásárhely. 2011.
- Pászka Imre: *Struktúrák és közösségek*. Bukarest. 1984.
- Pászka Imre: *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. II. kiadás. Szeged. 2009.
- Pászka, Imre: *Sociology of Narrative Story Forms*. Cluj. 2010.
- Pfister, C.: *Klimageschichte der Schweiz 1525–1860* Bern. 1988.
- Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest. 1962.
- Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. (Szerk: Jakó Zsigmond) Bukarest. 1970.
- Szádeczky Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár*. V. kötet, (1296–1603). Kolozsvár. 1896.
- Scott, S. – Duncan, Ch. J.: *Biology of Plagues*. Cambridge. 2008.
- Wittfogel, A. Karl: *Le Despotisme oriental. Étude comparative du pouvoir total*. Paris. 1964.

A megújító hagyomány

A hagyomány működése napjaink vallásgyakorlatában*

Rövid írásom a hagyomány működését vizsgálja napjaink vallási gyakorlatában egy konkrét esettanulmány kapcsán, ám megkísérel néhány tendenciaszerűen érvényesülő tanulságot is levonni. Ezért két szálon fut. Egyrészt a vallás, a vallási gyakorlat szempontjából reflektál a hagyomány értelmezésére és annak megjelenésére a vallási gyakorlatban, valamint szemügyre veszi napjaink ünnepi vallásgyakorlatában érvényesülő jellemzőket.

1. A katolikus teológiában a hagyomány „Olyan tanítás megnyilvánulása, amelyet nem a Szentírás közvetített (vagy felbukkanhat akár a nem sugalmazott írásokban), ám amit hiteles lelkipásztorok sora örökített korról korra. Mint kinyilatkoztatás Krisztus szájából vagy a Szentlélek sugalmazásából kellett közvetlenül az apostolokhoz kerülni. Még szélesebb értelemben olyan tanítások megjelölésére használják, amelyek vagy írásban, vagy szájhagyományban fogalmazódnak meg, miként a 2 Thesz 2,14 írja: »Tartsátok meg a hagyományokat, amelyeket tanúlatok akár beszéd, akár levelünk által«¹

A protestáns felfogás, mivel szemléletét a Szentírásra építi, a hagyományt elveti, azt emberi találmánynak tartja.² A gyakorlatban azonban mégis minden keresztény felekezet kialakítja a maga saját és sajátos hagyományát, amit (a fenti katolikus értelemben) nem rögzített tanításként, szokásként értelmez.

A hagyománynak azonban a vallási és egyházi gyakorlatban megtalálhatók egyéb értelmezései is (Vö. Anttonen 2005). A vallási életben is megtaláljuk a hagyományt mint reflekszivitást az előző generációk vallásgyakorlásával kapcsolatban. A II. Vatikáni Zsinat után a katolikusoknál ez részben visszatérést jelentett egy (re-konstruált) múltbeli helyzethez, részben pedig annak

* A tanulmány eredeti megjelenési helye: Landgraf Ildikó, Nagy Zoltán (szerk.) *Az elkerülhetetlen: Vallásantropológiai tanulmányok – Vargyas Gábor tiszteletére.* Budapest: PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék; MTA BTK Néprajztudományi Intézet; L'Harmattan Kiadó; Könyvpont Kiadó, 2012, 623–638.

¹ *Cath. Dictionary* 1958, 498., *Praktisches Lexikon der Spiritualität* 1992, 1286–1288., *Kat. Lex.* IV. 1998. 472.

² A magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon nem is ismeri ezt a címszót. Vö: Zoványi 1977. Szent Pál levelének részletét a Vulgata fordítása alapján idézem!

teljes elvetését jelentette. A hagyomány tehát nem áll szemben a modernitással, amikor a kulturális folyamatosság metaforájaként használjuk. Ez a vallási életben fontos, mert a hagyomány a társadalmi valóság modelljeként jelenik meg, normatív és kognitív tájékozódást biztosít³ a vallásos ember és a vallási közösség számára is. Ezért, írja Gisela Welz, „a hagyomány nem pusztán a múlt szokásainak értelem nélküli reprodukciója, hanem inkább válasz a jelen kihívásaira ... korszerűnek lenni annyit tesz, hogy önreflekszívék vagyunk a hagyománnyal kapcsolatban” (Welz 2001, 6). A hagyomány olykor épp a megújulás/megújítás eszköze lehet (Verebélyi 2005, 124). Ezt látjuk majd esettanulmányunkban is.

2. Napjaink európai és magyar vallásgyakorlatában számos folyamat van jelen. Megfigyelhető egy alapvető laicizálódás (mondják szekularizálódásnak is), ami praktikusán az intézményesült egyházaktól, vallásoktól való tömeges elfordulást jelenti. Megfigyelhető egy vallási individualizálódás, amikor az egyén saját ízlése és igénye szerint alakítja vallási gyakorlatát és felfogását. Ennek formája egy brikolázs vagy patchwork vallásosság, amikor vallási felfogásának, gyakorlatának elemeit éppen igényeinek, szituációjának megfelelően válogatja össze, kialakítva annak akár szinkretikus jellegét is. Jellemzi napjaink magyarországi gyakorlatát is a keresztény gyökerű karizmatikus vallások, vallási mozgalmak, a keleti gyökerű új vallások, valamint a neopogány mozgalmak jelenléte. Mindezek természetesen erodálják az ún. történelmi keresztény egyházakat, közöttük a római katolikus egyházat, amely szintén nem marad érintetlen ezektől a változásoktól. Napjaink vallási gyakorlatát a II. Vatikáni Zsinat által bevezetett változások alakítják. Ennek alapja a keresztény hagyományokhoz való visszatérés. Ám ez akarva-akaratlanul a globalizációval (katolicizmussal) szembeni nemzeti/nyelvi/helyi törekvéseket erősíti azzal, hogy az anyanyelvi liturgiát helyezi előtérbe. Ezzel ellentétes egy másik, a globalizációval–medializációval összefüggő hatás, amely a vallások világát is érinti: ez pedig a fesztivalizáció.

A rítusok, szokások, fesztiválok kutatása mint rítuskutatás régóta jelen van a kulturális antropológiai, folklorisztikai rítus- és szokáskutatásban. A fesztiválok szerepe és jelentése a társadalomban és a kultúrában ezért az egyik legkidolgozottabb fejezete a kutatásnak. Olyan klasszikus témákat és problémákat vizsgáltak a kutatók, mint a rítusok, szimbólumok; szertartások és ünneplés; látványosság; közösség; vendéglátó-vendég interakciói (és az idegen szerepe); liminalitás, karneváli jelleg, ünnepek; zarándoklatok; ezek hatása és jelentése (Getz 2010, 4; cf. Van Gennep 1965; Pieper 1963; Turner 1995; Falassi 1987).

³ Idézi Tiriyakian írását Anttonen 2005, 36.

Allessandro Falassi az ünnepeket klasszikus kulturális antropológiai szempontból úgy határozza meg, mint „az ünneplés szakrális vagy profán idejét, sajátos kötöttségek jellemeznek” (Falassi 1987, 2). Az ünnepek (fesztiválok) közösségi értékeket, ideológiákat, azonosságtudatot és folytonosságot ünnepelnek. Donald Getz bizonyos eseménynek ünnepként/fesztiválként való megnevezésében „a tematizált, nyilvános ünneplést” használja (Getz 2010, 21). Josef Pieper csak a vallási rítusokat és ünneplési formákat nevezi ünnepnek. Az ünnepnek számtalan formája és témája lehet, s az ünnep fogalmát gyakran tévesen használják. Ennek oka, hogy nincs egy széles körben elfogadott ünnep-tipológiánk (Pieper 1963, 55–69).

Napjainkban hatalmas érdeklődés van a fesztiválok, ünneplések mint kulturális jelenségek iránt, amelyek formálják egy-egy település arculatát, identitását és mítoszait mindenütt Európában, így a poszt-szocialista országokban is (Roth 2008). A vallási vagy profán ünnepek integrálják az emberi törekvéseket, belső közösségeket hoznak létre a társadalomban, amelyek közösen elfogadott gyakorlatot, felszabadultság, jókedv és izgalom légkörét alakítják ki. Az ünnepek ezáltal előmozdítják, hogy ez a vidám hangulat átterjedjen minden velük kapcsolatos tárgyra, helyre és jelenségre. A fesztiválok városi jellegű eseményként értelmezhetők (Karpinska-Krakowiak), de megjelennek vidéki környezetben is, különösen a vallási jellegű ünnepek (búcsújárás) és az újabban a helyi ételspecialitásokra épülő, s egyre szaporodó számú profán ünnepek (halászléfesztiválok, kolbászfesztivál stb.) (Hesz 2008).

Az ünnep- és fesztiválkutatások az ún. eseménykutatások elkülönült részeként tűnnek fel⁴ napjainkban, s egy kicsit hosszabban idézem Donald Getzt, a kutatók különböző szempontokból vizsgálják az ünnepeket és fesztiválokat: kutatják szerepüket a hely és a csoportidentitás kialakításában (Cohen 1995, 50); a fesztiválok és a fesztivál-turizmus kulturális hatását; a társadalmi és kulturális tőke kialakítását a fesztiválok által; a művészetek ápolását és a hagyományok őrzését; a fesztiválon való részvételből következő egyéni következményeket, beleértve a tanulást, az elvárt társadalmi és kulturális tőkét és egészséget. Elemzik a fesztiváloknak a társadalom és a kultúra számára értékét, valamint a fesztiválok megtartása iránt megnyilvánuló igényt (Getz 2010, 4–5).

Ezen az elméleti és módszertani alapon végeztünk 2009-ben kutatásokat egy észak-magyarországi kisvárosban, Gyöngyösön.

⁴ Ez a közgazdasági kutatásokból vált a társadalomtudományi kutatásokban alkalmazott kutatássá, főleg néhány kutató, pl. Donald Getz révén.

Esettanulmány – A Fájdalmas Szűzanya búcsúja és a hordozósobrok országos találkozója

Egy viszonylag nagy fa Pietà szobor áll a gyöngyösi ferences templom egyik oldalkápolnájában, amit csodatévőnek tartanak, és évente ezrek és ezrek keresik fel. A búcsús ünnep, a Fájdalmas Anya ünnepe szeptember 15-én van, de a búcsút szeptember 4. szombatján és vasárnapján tartják, hogy ezzel se zavarják a szomszédos Eger, az érseki székhely hasonló búcsú ünnepét a Szervita templomban, amit mindig szeptember 3. hétfőjén tartanak. Az ezredforduló után hanyatlásnak indult búcsús ünnepet a ferencesek a hordozósobrok országos találkozásának meghirdetésével akarták megújítani.

A gyöngyösi Ferences Rendház a Fájdalmas Anya szeptember végi búcsújával együtt, első ízben 2006-ben megrendezte tehát a hordozó körmeneti szobrok országos találkozóját. Maga a búcsús ünnep nem új, évszázadok óta mindig szeptember utolsó hétfőjén tartják. Ami új, az a hordozó Mária-szobrok országos találkozásának gondolata és eseménye, a szobrokat hordozó fiatalok: lányok és legények találkozóra meghívása volt. A meghirdetés előtt konzultáltak néprajzos szakemberrel.

A változtatást kiváltó igény a búcsús ünnep elszürkülése, látogatottságának csökkenése volt az ezredforduló után. A találkozó meghirdetésével azonban a gyöngyösi ferences rendház felélesztett és újra indított egy már majdnem kiveszőben lévő szokást és mozgalmat: az első évben (2006) 11, a második évben 36, a harmadik évben 57, 2009-ben pedig 62 hordozósobor volt jelen. Ez azt jelenti, hogy ennyi településen szerveződött újjá, vagy erősödött meg a máriás fiatalok közössége és a körmeneti szoborhordozás gyakorlata.

Maguk a ferences testvérek sem gondolták, hogy felhívásuk a hordozó szobrok országos találkozására ilyen vonzónak bizonyul. A szervező szerzetesek tehát nagyon jól ráéreztek a népi vallásosság mai igényeire. De pontosan mire? Miért lett a hordozósobrok országos találkozója rövid idő alatt ilyen népszerű? Hogyan zajlik a szervezés, hogyan változik meg egy tradicionális ünnep, hogyan zajlik maga a búcsús ünnep, s főleg – mi van a látványosság mögött? Egy örökölt kulturális minta alkalmazása milyen adaptációs mechanizmusokat követelt meg a szervezőktől, hogyan hatott mindez a működtető közösségre, a részvétel motivációira?

Az ünnep tér, idő és társadalmi koordinátái

A hordozósobrok országos találkozásának meghirdetése hatalmas erejű innovációnak bizonyult, amely önmagában megkövetelte a hagyomány alkalmazási

stratégiáinak és mechanizmusainak felülvizsgálatát és az új helyzetnek megfelelő megújítását.

A tér. Amíg a múltban a búcsús csoportok a közvetlen 50 kilométeres körzetből érkeztek, napjainkban már több száz kilométerről és külföldről, a szomszédos országok magyar plébániáiról is jönnek. Fontos összekötő szál a ferences kolostori hálózat. A búcsús ünnep vonzása lényegében az egész Alföldet, különösen annak északkeleti részét lefedi.

A helyszín hagyományosan – és 2008-ig – a ferences kegytemplom, a Fájdalmas Szűzanya szobrának őrzőhelye. A búcsúsok számának növekedésével azonban ez a belső tér szűknek bizonyult: ezért 2008-ben és 2009-ben a fő liturgikus eseményeket már a templomkertbe helyezték ki, ahol szabadtéri oltárt állítottak fel. A Mária-lányok és a hordozószobrok helye emellett a szabadtéri oltár mellett van. A körmenetet első évben még csak a templom körül tartották, manapság azonban az egész háztömböt körüljárják. A templomkert melletti utcarész és a templom előtti térszakasz a vásárosok területe. A vásár mérete évről évre nő, a rendház igyekszik szervezését kézben tartani.

A megújítás során tehát a teret funkcionálisan széthúzták, ez megkönnyítette a nagy létszámú búcsús tömeg mozgását. A térhasználat és a hordozószobrok elhelyezésének rendjét térképen rögzítették és rögzítik, amit jól látható helyeken (és az interneten) kifüggesztenek. A búcsús ünnep túlterjeszkedett tehát a templomon és a kolostoron, egyszerűen fogalmazva „kilépett a világba”. Ezzel párhuzamosan a meghívók, a beszámolók és a fényképek révén pedig megjelent a virtuális térben is, az interneten.

A búcsús ünnepnek köszönhetően a résztvevők körében olyan vélemény alakult ki Gyöngyösről, a kolostorról és a ferences barátokról, hogy ünneplésükben a korszerűség és a hagyomány keveredik (ezt reprezentálja a hagyományos vallási kultúra, ami a ferences vendégszeretettel és a sajátos ferences, a múltat és a jelent egyaránt reprezentáló fizikai térrel ötvöződik).

Az idő. A múltban az ünnep idejét, az ünnep vigíliáját, az ünnep éjszakáját, s a nappali szentmise idejét a hívek a kegyszobor közelében töltötték. Az események csúcsa a kegytemplomban megtartott vasárnapi ünnepi nagymise volt. A búcsús ünnep központi eseménye újabban a templomkertben megtartott ünnepi mise és az azt követő színes körmenet. Az ünnep fénypontja az Eucharisztikus körmenetre tolódott át, amin a zarándokok és a Gyöngyösre érkezett máriás csoportok lobogóikkal és hordozószobraikkal együtt vesznek részt.

Maga a *búcsús ünnep* az ünnep vigíliáján, szombat délután vette kezdetét. Szombat délutántól folyamatos gyóntatás volt a kolostorban. Késő délután megérkeztek az első zarándokcsoportok a hordozó Mária-szoborral, akik

a hagyományos forma szerint köszöntötték a Fájdalmas Anya kegyszobrát. A mise után gyertyás körmenet volt a templom és a kolostor körül. Az esti szerzetesi óraima után, éjféltor, szentmise volt a kegyszobornál. A búcsúsok egy része a templomban virrasztott, keresztutat végzett, énekelt és imádkozott. A kolostorban a Máltai Szeretetszolgálat látta vendégül és szolgálta ki a virrasztó búcsúsokat.

Vasárnap a reggeli zsolozsma és szentmise után folyamatosan érkeztek a búcsús csoportok, a Mária-lányok, Mária-legények hordozószobraikkal és képeikkel, lobogóikkal. Minden csoportot fiatal helyi szervezők várták és igazították el pihenő-, átöltözőhelyükre. Dél előtt fél 9-től kezdődött a települések búcsúsainak beköszönése a kegyszoborhoz, ami a búcsús ünnepnek hagyományos eleme. Az ünnepi mise 10 órakor a szabadtéri oltárnál volt. Mise után szentségi körmenetet tartottak. Ez a körmenet az ünnepség csúcspontja, ebben vonultak fel a Gyöngyösre érkező csoportok hordozószobraikkal, lobogóikkal. A szertartást egy sajátos helyi ájtatosság, a Gyöngyösi Űrangyala imádság zárta.

A társadalom. A búcsú társadalmát a ferences plébánia és hívei, a vendéglátók és szervezők, az ünnepre érkező zarándokok, hangsúlyosan a Mária-lányok és Mária-legények alkotják. 2009-ben mintegy hat-hétezren voltak. Az esemény kezd látványossággá válni, a körmenet idejére sok néző lepi el külső szemlélőként az utcákat.

a) *A vendéglátók.* A plébánián a szervezés és a vendéglátás feladataiba az egyháztanács tagjai mellett a különböző plébániához tartozó lelkiségi közösségek, férfiak és nők, gyerekek, fiatalok és idősek bekapcsolódnak. Az esemény tehát megmozgatja a templom társadalmának egészét. A különböző részfeladatokra: a Mária-lányok és -legények, a búcsúsok fogadására, a búcsúsok étellel-itallal való ellátására, a tér kialakítására stb. felelősöket jelölnek ki, akik a búcsú két napján segítik az események gördülékeny lefolyását. Megmozdul a plébánia hívő közönsége is, hiszen a kiadásokhoz sokan hozzájárulnak adományaikkal, pénzzel vagy gyümölcssel, süteménnyel. Azaz mindenki fontos, mindenki tud valami keveset hozzátenni az ünnepség sikeréhez. Tevékenységük legfőbb mozgatóereje a méltó vendégvárás és vendéglátás. A másokért végzett munka adja meg spirituális tartalmát ünneplésüknek.

Társadalmi szempontból nézve az események aktivizálják a plébánia közösségét, építenek az összetartozás tudatára, így segítenek ünnepelni és helyreállítani a helyi szokásokat és hagyományokat. Az emberek azért vesznek részt az ünnepi eseményeken, hogy közösségben cselekedjenek, és olyan alkotó és „hiteles” tevékenységet végezzenek, ami különbözik mindennapi rutinszerű cselekvéseiktől. Az ünnepek és a fesztiválok érzékelhető tapasztalatot kínálnak

a hitelesség és az egyszerűség megéléséhez és identifikációs alkalomként szolgálnak (Karpinska-Krakowiak).

b) *A zarándokok.* Míg korábban csak kb. egy 50 kilométeres körzetből, addig 2006 óta akár távoli településekről, sőt a mai országhatárokon túli településekről is jönnek zarándokok. Az egyszer megjelent települések a következő évben meghívót kapnak, mert a szervezők fontosnak tartják a személyes kapcsolatot. És el is jönnek ismét.

A búcsúra hagyományosan érkező zarándokok, valamint a hordozósobrok találkozási pontjára jövők részvételének motivációi különbözők lehetnek: 1. a zarándokokat (helyieket és az időseket) a Fájdalmas Anya tisztelete, a máriás búcsús ünnep inspirálja, 2. a hordozósobrok találkozási pontjára érkezőket pedig a nagy körmenet, a saját Mária-szobor és a máriás viselet megmutatása, a reprezentáció motiválja. Korosztályi különbségek is jól megfigyelhetők voltak.

Az esemény fő szereplői a *máriás fiatalok*. Részvételük vallási motivációja a Mária-tisztelet, amely azonban elszakadt a Fájdalmas Anya konkrét ünnepi tiszteletétől. Másik fontos inspiráló erő a hagyományörzés. Több településen a helyi népviseletet őrző, énekes és táncgyűttesek vállalták a szoborhordozás felújítását a búcsúi meghívás hatására. E helyeken (még?) nincs a lányokat irányító, összefogó Mária-dajka, míg másutt van, vagy újraszerveződött a tisztsége. Több folyamatosan működő máriás csoport saját plébániatemplomában évente 3-4 alkalommal szerepel körmeneteken (húsvét, úrnapja, zarándoklatok más búcsújáró helyekre). A gyöngyösi találkozó sok helyen megújította a szobrot hordozó fiatalok csoportját, megemelte a részvétel presztízsét.

c) *A nézők.* A búcsús ünnep és a hordozósobrok találkozási pontja lassan turisztalátványossággá válik. Sok helybeli, a környékbeli hegyvidéki üdülőhelyen pihenő turista megtekinti a körmenetet helybeliekkel, az éppen utcán járókkal, a városban átutazókkal együtt (a kolostor a nagy forgalmú buszpályaudvar közelében van). Az ünnepnek ezt a vonását erősítik a helyi televízió, a katolikus rádiók, azaz a médiumok képviselői. Maga a rendező ferences rendház is videó filmet készített az ünnepről, s több fotográfust bíz meg fényképfelvételek készítésével. Ezeket a ferences rendház honlapján lehet megtekinteni.

A körmeneti pompa

A barokk kor óta a körmeneti pompához hozzátartoznak a jelvényeik, lobogóik alatt viseletükben felvonuló vallási társulatok, céhek, a hordozósobrok és képek. Használatuk azonban különösen az elmúlt évtizedekben, főleg a szocializmus vallásellenes légköre miatt, valamint a liturgia megváltozásának

hatására (1969) sok helyen visszaszorult. Ilyen következménye van a falusi települések elöregedésének, a fiatalok továbbtanulási célú elvándorlásának is.

Ebben a helyzetben a ferences rendház meghívása a hordozószobrok országos találkozájára ösztönzést adott a helyi hagyományok felélesztésére, a helyi népviselet megújítására és bemutatására, helyi közösségek és identitás újraformálására. Ebben a helyzetben jól elegyednek a vallási és a profán inspirációk.

A gyöngyösi búcsú újjászervezésének következtében egy járulékos elemből, azaz a körmenet fényét emelő hordozószobrokból és képekből, az esemény lényegi és központi eleme lett – a hordozószobrok és képek országos találkozója. A búcsú „fájdalmas” jellege háttérbe szorult. Az idősebb korosztály, kb. 60 év felett ennek külsőségeit, a gyász kifejezését, azaz a fekete ruhába öltözést, a saját bánat, gondok és gyász egybefonását Szűz Mária hét fájdalomával még gyakorolja, ám a több száz fiatal jelenléte, az általuk hordozott sok-sok virággal díszített Mária-szobor az ünnep hangulatát is megváltoztatta: az inkább Mária hét örömeinek ünnepét, s egy fiatalos, vidám népünnepély benyomását kelti.

A gyöngyösi búcsú *spirituális háttéréről* 1944-ben azt írhatta Bálint Sándor *Boldogasszony vendégségében* című lelki zarándok útikönyvében: „A gyöngyösi fiatal franciskánus nemzedék [...] megérezte, hogy nemzetünknek a népiségben való újjászületése népünk vallásos kultúrájának megszívlelése nélkül (lehetetlen) lenne” (Bálint 1944, 65).

Mi is hasonlót mondhatunk: a ferences kolostor mai fiatal szerzetes lakói megéreztek, hogy napjaink emberét, főleg fiatalságát, a hagyományos búcsús ünnep mely elemeivel lehet megszólítani. Ez pedig esemény- és látványosság-központú világunkban a körmenet külsőségeiben rejlik. A körmenet, a látványosság azonban a nyilvános hitmegvallás eseményévé vált vagy válhat, és ezt követheti a hit bensővé válásának folyamata.

A búcsús ünnep fesztivalizációja

De mit jelent a fesztivalizáció? Legfőképp a közösségi ünneplést, a kis közösségek határainak kiterjesztését, nagy tömegek megmozgatását, ahol a külső megjelenés, a látványosság és pompa fontos alkotóelem. Alapjuk rendszerint valami „kitalált hagyomány”, újraalkotott hagyomány, amit települések, különböző intézmények, társulatok, etnikai vagy vallási csoportok támogatnak, létrehozván egy olyan ünneplést, ami általában valamilyen történelmi eseményen, vallási, népi, paraszti, ipari, táplálkozási vagy más kulturális elemeken alapszik, s azt szervezői a közösségi tér nyilvánosságába kviszik.

A fesztiválok közösségi értékeket, ideológiákat, identitásokat és folytonosságokat ünnepelnek. A gyöngyösi Fájdalmas Anya búcsúja a 21. századnak megfelelő formában újíttotta meg a Fájdalmas Anya évszázados tiszteletét, bevonva abba a társadalom újabb és szélesebb rétegeit is, a fiatalokat és a hagyományörzőket, új csatornákat és lehetőségeket nyitva a lelkipásztorkodás számára is.⁵

A fesztiválok látványosságok is. Helyek, idők és alkalmak a helyi kultúrák megmutatására. Minden fesztivál, akár vallási, akár nem, egy jól megszerkesztett kulturális performance, kidolgozott és megtervezett marketing és fogyasztási vonatkozásokkal.

Az újabb szakirodalom alapján kétségtelen, hogy nem csak ez a gyöngyösi, s nem csak vallási esemény mutatja a fesztivalizálódás jellemzőit. Magyarországon, de Európa-szerte is sok állami és lokális ünnepen is a fesztivalizálódás jellemzőit láthatjuk. Klaus Roth Európa mind keleti, mind nyugati részén a kultúra fesztivalizálódásáról beszél, amely azonban bizonyos részletekben különbözik egymástól (Roth 2008, 22–23). Kétségtelen, hogy napjainkban legtöbb nemzeti és vallási ünnepünk is fesztivalizálódott (Barna 2011). Kisebb helyi közösségek számára fontos, hogy éves kalendáriumukban megünnepeljék a helyi búcsú, a helyi védőszent vagy a helyi kulturális örökség napját. Hasonlóról van szó Gyöngyös esetében is. Általános tendenciának látszik ma Magyarországon, hogy a helyi templombúcsút, a helyi védőszent ünnepét mind gondosabban megtervezett „fesztiváli” külsőségekkel megüljék.

A hagyománynak mindig meghatározó szerepe volt a vallásos életben, különösen a katolikus életben. Ám az utóbbi két-három évszázadban a hagyomány vesztett szerepéből minden téren, így a vallás terén is. Ezt nemcsak a szekularizáció és a laicizáció okozta, hanem a vallási és a profán területek éles elkülönülése is. A hagyomány különösen a 20. század második felében – részben a II. Vatikáni Zsinat hatására – szorult vissza a vallási kultúra területén. Ennek számos külső és belső oka volt. A nyilvános egyházi ünnep fesztivalizációja azonban új szerepet juttat a hagyománynak, hiszen az új ünnep a hagyományos és a modern keveréke.

A szervezők új generációja gyakran nyúl vissza a korábbi generációk hagyományához, alkalmazva és adaptálva azt az új társadalmi és egyházi körülményekhez. A hagyománynak új funkciót és társadalmi szerepet adtak. Nemcsak a búcsújáró helyeket töltik meg új élettel, hanem új helyek is keletkeznek. A feléledő vallási ünnepek mint „kitalált (=újraszerkesztett) hagyományok”

⁵ Kárpáti Kázmér ofm időközben elkészítette a máriás fiatalok kézikönyvét, ami jó lehetőséget kínál a fiatalok valláserkölcsei önnevelésére, nevelésére és irányítására.

fontos szerepet játszanak a kisebb közösségek és kistájuk helyi és vallási identitásának egyedi és szimbolikus kifejezésében. Egy szelekciós folyamatnak lehetünk tanúi, amelynek során a modernitás igénye a hagyomány elemeiből választ, és felhasználja azt vagy azokat az új elem felépítésében. A leglátványosabb folyamat pedig a fesztivalizáció, az élettel teli, eseményekben gazdag, nyilvános tömegünnepségek megrendezése, azaz a közösségek nyitása, kifelé fordulása. Egy ilyen keretben a vallási és a laikus (profán) kultúra egymás felé mozdul. Ilyen alapon a vallási ünneplés és a körmenet megújulhat, és a vallási a helyi kultúra és identitás szimbolikus megnyilvánulásává válhat.

A fesztiválok az ünnepkultúrában elfoglalt helye rég felkeltette az antropológusok, folkloristák figyelmét. A fesztiválok tematikus ünnepek, van témájuk. Tervezett, előre tervezhető komplex jelenségek, meghatározott jelentéssel. E jelentések egyéni, közösségi, kulturális és gazdasági szinten is megfoghatók. A tapasztalat az, hogy az egyéni és a közösségi, a kulturális és gazdasági együtt jelentkeznek, de el is válhat egymástól. Az esemény szervezőinek mindezekkel a folyamatokkal tisztában kell lenniük. Előre számolniuk kell azzal is, hogy az általuk megtervezett események és az egész program milyen hatással van a résztvevőkre, hogyan befolyásolja az emberi interakciókat, a hallgatóságot, a résztvevőket, s hogy tudni kell azt is, hogy maguk a szervezők milyen hatást kívánnak elérni. Ez gyakran elmélyült és tudatos kulturális ismereteket és környezet-pszichológiát kíván meg tőlük (Getz 2010).

A fesztiválok erős helyhez és lokális társadalomhoz kötöttségük miatt, segítenek egyfajta önazonosságtudat megjelenítésében, és segítenek az embereknek közösségükhöz kötődésben. Más, előre megtervezett eseményekhez hasonlóan támogathatják és megerősíthetik a csoportidentitást. A fesztiválok pozitív önazonosságtudathoz vezethetik a lokális közösségeket. Olyan társadalmi konstrukcióknak tekintendők, amelyek vidékenként és korszakokként változó képet mutatnak. Amíg a régi ünneplések „organikus módon” keletkeztek a mezőgazdasági munkák vagy az évszakok ciklusa alapján, addig a modern fesztiválok összetett célokat követnek, amikhez érdekek és jelentések kötődnek. A fesztiválok országoként is változhatnak. A kultúrák közötti különbségeket azonban még nem vizsgálták szisztematikusan.

A közösség (communitas) kifejezés, ahogy Turner (Turner 1995) használja, az egyenlő résztvevők közötti összetartozás érzésére utal. Ezt látjuk például a zarándoklatoknál, de a fesztiváli gyakorlatban is. A kutatások alátámasztják a „communitas” ilyenfajta megjelenését a megtervezett eseményeknél. Beszélhetünk tehát „ünnepi társadalmiasságról” (festive sociability) (Costa 2002), aminek fontos szerepe van a hagyomány átadásában.

Arnold van Gennepnek (Van Gennep 1965) az átmenet rítusairól szóló tanulmányától kezdődően a kutatók leírták a rítusok és a ünnep kapcsolatát, aminek számos vallási és spirituális szimbolikus jelentése van, Eric Hobsbawm és Terence Ranger (Hobsbawm – Ranger 1983) pedig kortárs „kitalált hagyományokról” beszél.

A fesztiválok lényeges részei a búcsújárásoknak vallási vagy spirituális értelemben. A vallási pompa eszközeivel megtartott népes körmenetek a szocializmus idején az alternatív gondolkodás és viselkedés kifejezőeszközei voltak vagy lehettek. Akkor is és napjainkban is összeforraszthatnak a nemzeti gondolat kifejezésével. Különösen jól látjuk ezt, amikor a legnépesebb magyar kegyhelyet nézzük, Erdélyben Csíksomlyót, ahol a pünkösdi búcsún évente 300–500 ezer ember jön össze – nemcsak katolikusok, és nemcsak hívők. E nemzeti-patrióta, politikai tartalmat hordozó kegyhely a lokális identitás megerősítője is: a moldvai magyarok és a székelyek többsége mind helyi viseletben jelenik meg az ünnepen. A csíksomlyói búcsú, mint minden más fesztivál, így látványosság is egyúttal. A helyi kultúrák megjelenítésének helye, ideje és alkalma. Mindegyik, a vallási és nem-vallási is, egy jól szerkesztett kulturális előadás, amelyekhez marketing és fogyasztási jellemzők is kapcsolódnak.

S itt kell szót ejtenünk a fesztiválok látogatóinak, szervezőinek motivációjáról, esetünkben konkrétan a gyöngyösi búcsú résztvevőinek motivációjáról. Más szóval arról, *ami a látvány mögött van*:

- a megújított ünnep révén Gyöngyös ismét a ferences lelkiség egyik fontos kisugárzó és inspiráló helyévé lett a búcsú dinamizmusával. A befelé forduló, csendes Mária-ünnepből a külvilág felé forduló, eseményközpontú ünnep lett. Ez a megújított búcsús ünnep szerencsésen ötvözi az egyéni és a közösségi vallásgyakorlatot;
- megerősödött a helyi kulturális értékek (pl. viselet) őrzésének és megmutatásának igénye;
- feléledtek a máriás fiatalok csoportjai, s erősödhet a csoporthoz tartozás lelkiségi tartalma: tisztaság, vallásosság, szolgálat;
- megerősödtek az egyházközségi kapcsolathálók Gyöngyösön is és a kibocsátó helyeken;
- a látvány pedig, a hordozó Mária-képek és -szobrok körmenete, felvonulása (közösségi) reprezentáció és demonstráció: a hit jelenvalóságának is fel- és megmutatása.

A fesztiválok esetében sajátos módon együtt mutatkozik meg a tradíció és az innováció. Az ünnep nemcsak megőrizz, hanem teremt is hagyományt. Ez történt és történik a gyöngyösi búcsú esetében is, amikor egy másodlagos hagyományos elemet a rendezők kiemeltek, és központi helyre illesztet-

ték. Ezzel nemcsak átalakították a napi eseménysor egész szerkezetét, hanem az eseménysor jellegét is megváltoztatták. Fesztivalizálódott nyilvános egyházi ünnepeink a hagyományos és a modern ötvöződését, keveredését mutatják, s a laicizálódás bizonyos jeleit is mutatják. A hagyomány újraszerkesztése a fesztivalizáció folyamatában ilyen eredménnyel jár tehát napjainkban.

Irodalom:

- *A Catholic Dictionary*. Edited by Donald Attwater. Third Edition. New York, 1958.
- Anttonen, Pertti: Tradition through Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. *Studia Fennica Folkloristica* 15. Helsinki, 2005.
- Bálint Sándor: *Boldogasszony vendégségében*. Kassa, 1944.
- Barna, Gábor: Culture of Feasts Today. Commemorial Rites of National and Calendar Feasts. In: Barna Gábor (ed.) *Vallások, határok, kölcsönhatások/Religions, Borders, Interferences*. Szeged–Budapest, 2011, 107–114.
- Cohen, Eric: *Symbolic Construction of Community*. London, 1995.
- Costa, X.: Festive traditions in modernity: The public sphere of the festival of the “Fallas” in Valencia (Spain). *The Sociological Review*, 50 (2002) 4, 482–504.
- Falassi, Alessandro: *Time Out of Time: Essays on the Festival*. Albuquerque, 1987.
- Hesz, Ágnes: Festival and Local Identity in a Hungarian Village. In Klaus Roth (ed.) *Feste, Feiern, Rituale im östlichen Europa. Studien zur sozialistischen und postsozialistischen Festkultur*. Zürich, Berlin, 2008. 253–261.
- Hobsbawm, Eric, Terence Ranger: *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983.
- *Magyar katolikus lexikon IV*. Szerkeszti Diós István. Budapest, 1998.
- Pieper, Josef: *Zustimmung zur Welt. Eine Theorie des Festes*. München, 1963.
- *Praktisches Lexikon der Spiritualität*. Hg. Von Christian Schütz. Freiburg, Basel. Wien, 1992.
- Roth, Klaus (Hg.): *Feste, Feiern, Rituale im östlichen Europa. Studien zur sozialistischen und postsozialistischen Festkultur*. Zürich, Berlin, 2008.
- Turner, Victor: *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York, 1995.
- Van Gennep, Arnold: *The Rites of Passage*. Second Impression. London, 1965.

- Verebélyi Kincső: *Szokásvilág*. Studia Folkloristica et Ethnographica 45. Debrecen, 2005.
- Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette Dr. Ladányi Sándor. Budapest, 1977.

Írások az Internetről:

- + Getz, Donald: The Nature and Scope of Festival Studies. *International Journal of Event Management Research* Volume 5. Number 1, 2010. <http://www.ijemr.org/docs/Vol5-1/Getz.pdf> Letöltés: 2011. november 5.
- + Karpińska-Krakowiak, Małgorzata: Festivalization of the city. Contemporary examples. In. *Urban People. Lidé Města*. <http://lidemesta.cz/index.php?id=41&autor=606> Letöltés: 2011. november 5.

A szegedi iskolai longitudinális program

Az utóbbi évtizedekben megnőtt a hosszmetzeti iskolai fejlődésvizsgálatok jelentősége. Elméleti szempontból azért fontos a longitudinális adatgyűjtés, mert az egyéni változásokat, a fejlődés stabilitását vagy változékonyságát csak így, a tanulók egymást követő többszöri felméréseivel lehet megmutatni. Az ok-okozati összefüggések feltárására vállalkozó vizsgálatok során ugyancsak hosszmetzeti adatfelvétel szükséges. A különböző kísérletek eredményeit csak ugyanazokról a tanulókról két mérési pontban felvett adatok összehasonlításával lehet értékelni. A kísérleti beavatkozások hosszú távú hatása is csak további követéses mérésekkel ellenőrizhető.

A longitudinális elemzések gyakorlati fontossága is mind nyilvánvalóbbá válik. Az iskolai reformok, fejlesztő beavatkozások hatásáról a tanulók hosszabb időszakon keresztül való követése nyújthat érvényes adatokat. Számos, a pedagógiai gyakorlat számára mind fontosabbá váló feladat tudományos megalapozásához szintén követéses adatfelvételre épülő kutatásokra van szükség. A kora gyermekkori nevelés, az iskola előtti fejlesztés későbbi hatásainak vizsgálatához, az iskolakészültségtesztek előrejelző erejének, prediktív validitásának megállapításához, a diagnosztikus értékelés és az azt követő beavatkozások kapcsolatának értékeléséhez egyaránt az egyes tanulók egymást követő eredményeinek összehasonlítására van szükség. Az elszámoltathatóság alapelveinek előtérbe kerülése elengedhetlenné teszi a pedagógiai hozzáadott érték becslését, ennek leghatékonyabb modelljei pedig az egymást követő időpontokban mért teljesítmények különbségeiből indulnak ki (Stringfield és Yakimowski-Streblick 2005). Ezekre a gyakorlati igényekre válaszként mind több iskolai kontextusban elvégzett longitudinális adatfelvétel indul.

A Szegedi Tudományegyetemen több mint három évtizede folyik a pedagógiai értékeléssel kapcsolatos kutatómunka. A vizsgálatok spektruma a mérés-értékelés szinte minden területét átfogja. Az elemzések a tudás és a képességek sokféle területét érintik, az óvodától a középiskola végéig minden korosztályra kiterjednek. Számos nagymintás fejlődésvizsgálatra is sor került, amelyek többsége a keresztmetzeti adatfelvételi technikát alkalmazta. Több esetben, elsősorban fejlesztő kísérletekhez kapcsolódóan és kisebb mintákon vagy rövidebb időszakot átfogva követéses adatfelvétel is megvalósult.

Az eddigi legátfogóbb, iskolai kontextusban elvégzett magyarországi longitudinális kutatási program 2003-ban indult három korosztály felméréssel. Az első, ötödik és kilencedik évfolyamok négy éven át történő követése a közoktatás teljes tizenkét évfolyamát átfogta, majd négyévenként egy újabb iskolába lépő korosztály bekapcsolásával kialakult a rendszeres longitudinális adatfelvétel rendszere.

Ebben a tanulmányban a kutatási program általános kereteit és módszereit mutatom be. Felvázolom az iskolai kontextusban végzett hosszmetzeti adatfelvétel elméleti hátterét és a gyakorlati megvalósítás problémáit. Ismertetek néhány külföldi példát, amelyek alapján elhelyezhetjük saját vizsgálatainkat a hasonló kutatások mezőnyében. Ezekhez kapcsolódóan felidézek néhány fontosabb kutatási eredményt, amelyet longitudinális kutatási programok nélkül nem lehetett volna elérni. Végül a *Szegedi Iskolai Longitudinális Program*¹ (HELP) mintáit, mérőeszközeit, és első eredményeit mutatom be.

Az iskolai fejlődésvizsgálatok elméleti háttere

A fejlődésvizsgálatok általános keretei, keresztmetzeti és hosszmetzeti adatfelvétel

Az iskola alapvető célja a tanulók személyiségének, értelmi képességeinek, érzelmeinek, szociális készségeinek fejlesztése, ezért a pedagógiai kutatások egyik legfontosabb területe a tanulók fejlődésének, a fejlődést meghatározó tényezőknek és fejlesztő hatásoknak a vizsgálata. A *fejlődés* fogalmát a neveléstudományban többféle értelemben használjuk. Beszélhetünk a tanulók, az iskolák és az oktatási rendszer fejlődéséről és fejlesztéséről is. Ha azonban az egyének, tanulók fejlődéséről van szó, fejlődésen az egyénen belül lezajló (intra-individuális) változássorozatot értjük. Ebből következik, hogy a változásokat, a fejlődési folyamatokat úgy tanulmányozhatjuk, hogy magát a fejlődő egyént különböző időpontokban megfigyeljük, róla adatokat gyűjtünk. Ez a gyakorlatban – különösen az iskolai kontextusban végzett vizsgálatok során – többnyire nemcsak egyetlen személy fejlődésének nyomon követését, hanem statisztikailag értékelhető minta kiválasztását és az azt alkotó egyénekről való adatgyűjtést jelenti. Az adott minta fejlődését az egyéni változások

¹ Angol megnevezésként a *Hungarian Educational Longitudinal Program* (HELP) megnevezést használjuk, és az egyértelműség érdekében magyar nyelvű kontextusban is a HELP rövidítést alkalmazzuk.

átlagolásával – vagy többnyire bonyolultabb statisztikai eszközök alkalmazásával – írhatjuk le. Kiindulásként mindig az egyének fejlődését, a bennük végbemenő változásokat vizsgáljuk. A fejlődés elemzésének ezt a módszerét követéses, *hosszmetszeti* vagy *longitudinális* vizsgálatnak nevezzük. Tágabb értelmezés szerint a longitudinális vizsgálatok adatfelvételi eljárások egész családját jelenthetik (Bijleveld és mtsai. 1998; Menard 2002; Singer és Willett 2003; Frees 2004; Card és Little 2007).

A kiválasztott egyének fejlődésének figyelemmel kísérése elvben egyszerű, a gyakorlatban azonban már nagyon sok olyan probléma vetődik fel, amelynek megoldása rendkívül nehéz, néha csaknem lehetetlen. Ebből fakad, hogy a fejlődéslelektan eredményeinek túlnyomó többsége nem longitudinális vizsgálatokból származik. Weinert és Schneider (1993) a következőképpen jellemzi a helyzetet:

„Minden fejlődépszichológus tudja, sok fejlődépszichológus explicit módon ki is mondta az évek során, de csak néhány kutató fordított figyelmet erre a tényre a saját munkájában: a fejlődés során bekövetkezett változásokra vonatkozó legtöbb elméletünk nem ezeknek a változásoknak az empirikus tanulmányozására épül, hanem különböző életkorú személyekből álló csoportok közötti fejlődési különbségek vizsgálatából levont következtetésekre. Közismert, hogy a publikált adatok több mint 90%-a keresztmetszeti vizsgálatokból származik; ezzel szemben a longitudinális vizsgálatokból származó eredmények másodlagos szerepet játszanak.” (Weinert és Schneider 1993. 75)

A longitudinális vizsgálatok – különösen, ha nagyobb minta hosszabb idejű követésére kerül sor – összetett szervezési feladatokat jelentenek. A kiválasztott egyéneket hosszabb időn keresztül többször el kell érni, mindenkiről nagyjából ugyanazokban az időszakokban adatokat kell gyűjteni. A vizsgálatban részt vevő személyeknek változik az iskolája, lakóhelye, munkahelye, a vizsgálattal átfogott időtartam növekedésével egyre nehezebben lehet a minta elemeit elérni. Ha kvantitatív elemzésekről, mérésekről van szó, akkor a különböző időpontban mért adatokat egymással kapcsolatba kell hozni, például ugyanazt a mérőeszközt (tesztet) kell használni. E látszólag egyszerű technikai problémák megoldása már többnyire nem csupán szervezés kérdése, hanem elmélyült elméleti megalapozást is igényel.

A longitudinális fejlődésvizsgálatok legnagyobb hátránya azonban az – és ezt nem lehet semmilyen technikai fejlesztéssel áthidalni –, hogy a kutatási program legalább annyi ideig tart, mint maga a tanulmányozott fejlődési folyamat. Ennek a tudományos kutatások szokásos szervezeti, finanszírozási feltételei között nehezen kezelhető körülménynek is tulajdonítható, hogy

a fejlődéslelektan kezdetben szinte kizárólag a gyermekek korai fejlődésével foglalkozott. Kisgyermekkorban gyorsabban követik egymást a jól megfigyelhető változások, így a követéses adatgyűjtés viszonylag rövid idő alatt értékelhető eredményeket szolgáltat.

Számos területen szükség van a szélesebb életkori intervallumokat átfogó fejlődési folyamatok megismerésére. Az oktatási rendszer tudományos információigénye többnyire ilyen feladat elé állítja a kutatókat. A tantervek, taneszközök tervezéséhez, hatásvizsgálatához elengedhetetlen a különböző életkorú tanulók fejlődési folyamatainak ismerete. Az eredményekre sok esetben nem lehet éveket várni, a hosszabb időt átfogó fejlődési folyamatok tanulmányozására egy másik módszer terjedt el. Ha feltételezzük, hogy az egymást követő generációk fejlődése egyformán zajlik, akkor jó közelítéssel következtethetünk a fejlődési folyamatokra úgy, hogy egy adott időpontban különböző életkorú mintákat vizsgálunk meg, majd a közöttük talált különbségekből következtetünk a változások időbeli lefolyására, a fejlődésre. Ezt a megoldást *keresztmetszeti* adatfelvételnak nevezzük. Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben az esetben egyének közötti, azaz inter-individuális különbségeket tanulmányozunk. Adataink nem a fejlődést írják le, arra csak következtetünk. Ha mérésről van szó, a fejlődési folyamatokra a keresztmetszeti adatok alapján csak becslést adunk.

A keresztmetszeti adatfelvétel alapján végzett következtetés érvényessége, illetve a becslés pontossága nagyrészt attól függ, mennyire helytállóak azok az alapfeltevések, amelyekből kiindultunk, azaz mennyire fejlődnek hasonlóan a mérésbe bevont, egymást követő korosztályok. A változatlanságot három fő tényező befolyásolja. Egyrészt minél rövidebb a vizsgált fejlődési folyamat, annál kisebb a valószínűsége a fejlődést befolyásoló társadalmi környezet változásának. Másrészt minél kevésbé változékonyak azok a társadalmi feltételek, amelyek a vizsgált tulajdonság fejlődését befolyásolják, annál inkább helytálló becslést kapunk a keresztmetszeti adatfelvétel alapján. Harmadrészt minél inkább organikusan, pszichológiailag és kevésbé társadalmilag meghatározott tulajdonságról van szó, annál inkább számíthatunk arra, hogy az adott tulajdonságok keresztmetszeti felmérésével jó becslést kapunk a fejlődésre. Tipikusan kielégíti ez utóbbi feltételt a testmagasság változása, azaz növekedése. Bár a testi fejlődés sem független a társadalmi-környezeti változásoktól, például a táplálkozási szokásoktól, a vizsgált tulajdonságra hatást gyakorló külső feltételek lassan változnak, így a testmagasság változása az életkor függvényében könnyen megbecsülhető egy adott időpontban különböző korú gyerekek magasságának megmérése alapján. Ezzel ellentétben, ha például a számítógépes képernyőkről való szövegolvasás képessé-

gének fejlődését² szeretnénk a közoktatás felső nyolc évfolyamán vizsgálni, valószínűleg egy keresztmetszeti felmérés nagyon rossz becslést adna, mert a mostani tizenkettedik évfolyamosok eredményeiből következtetnénk arra, hogy milyen eredményt érnek el nyolc év múlva az akkori tizenkettedikesek. Joggal feltételezhetjük, hogy az infokommunikációs eszközök terjedésének hatására a gyerekek mind többet olvasnak képernyőről, ezért a következő nyolc évben jobban fejlődnek az ehhez szükséges képességek, mint az elmúlt nyolc évben. Ezek azonban így csak feltevések, amelyek érvényességét a megfelelő felmérések elvégzésével tudjuk eldönteni. Ha az említett feltételek nem állnak fenn, a keresztmetszeti vizsgálatok alábecsülik a valódi fejlődést, mégpedig olyan mértékben, amilyen mértékben a később született évfolyamok a társadalmi fejlődés hatására jobban teljesítenek³.

A keresztmetszeti vizsgálatok legnagyobb hiányossága azonban az, hogy – mivel nem ugyanazok a személyek vettek részt a vizsgálatban – nem lehet a különböző életkorban megfigyelt tulajdonságok közötti kapcsolatot feltárni. Nem lehet megállapítani, hogy például azok, akik jól vagy rosszul teljesítettek valamilyen területen a korábbi felmérésben, vajon ugyanilyen jól-rosszul fognak-e teljesíteni a későbbiekben is. Nem lehet vizsgálni a fejlődés stabilitását, vagyis azt, hogy egy korábbi fejlettségi állapotból milyen valószínűséggel következtethetünk egy későbbi állapotra. Így nem lehet azt sem megállapítani, voltak-e a későbbi kudarcoknak valamilyen megfigyelhető előjelei.

A következőkben részletesebben az iskolai kontextusban elvégzett longitudinális vizsgálatokkal foglalkozunk. *Longitudinális vizsgálaton ugyanazokkal a személyekkel egymást követően többször elvégzett adatfelvételt értjük.* Az iskolai kontextus fogalmát kiterjesztő értelemben használjuk, így mindazokat a kutatásokat érdeklődési körünkbe tartozónak tekintjük, amelyek az iskolai teljesítményekre esetlegesen hatást gyakorló tényezőkkel is foglalkoznak. Témánk szempontjából azokat az elsősorban orvosi, pszichológiai, szociológiai, közgazdaságtani vagy egyéb társadalomtudományi orientációjú vizsgálatokat is relevánsnak tartjuk, amelyek az iskolai oktatással kapcsolatba hozhatók, olyan adatokat gyűjtenek, amelyeknek szerepe lehet az iskolai eredményességben. Ennek értelmében a neveléstudományi szempontból releváns adatgyűjtésnek nincs alsó életkori határa, a prenatális hatásoknak is lehet befolyása az iskolai tanulásra. Viszont leszűkítjük az érdeklődésünket

² A PISA 2009-es vizsgálatban már önálló területként szerepelt az elektronikus szövegek olvasása.

³ A keresztmetszeti és longitudinális vizsgálatok összehasonlításáról bővebben l. Menard 2002, és Csapó 2003, 3. fejezet.

a közoktatásra, és nem foglalkozunk olyan vizsgálatokkal, amelyek elsősorban a felsőoktatásra vagy felnőttoktatásra irányulnak. Ugyanakkor relevánsnak tartjuk a közoktatás hatásának longitudinális elemzését, azaz az iskolai adatok összekapcsolását a felsőoktatásban, a magánéletben vagy a munka világában való sikerességgel. Végző soron az ilyen elemzésekkel lehet feltárni, mennyiben tesz eleget az iskola a legátfogóbb céljainak, azaz mennyiben járul hozzá a tanulók későbbi boldogulásához, a magánéletükben és a munkájukban elért sikerekhez.

Az átfogó longitudinális kutatási programok alapvető céljai és módszerei

A longitudinális vizsgálatoknak sokféle formája lehet. Ha a korábban megfogalmazott definícióból indulunk ki, és longitudinális vizsgálatnak (1) ugyanazokkal a személyekkel (2) egymást követően többször elvégzett (3) adatfelvételt tekintjük, három olyan dimenziót találunk, amelyet mennyiségi szempontból is jellemezhetünk. E mennyiségek alapján kategorizálhatjuk a vizsgálatok terjedelmét.

A résztvevők száma, a minta mérete a kutatás céljaitól függően széles spektrumban változhat. Az esettanulmányoktól a minimális statisztikai elemzésre alkalmas néhány ezer résztvevőn keresztül a több tízezres mintáig sokféle mintanagyság előfordulhat. Saját vizsgálataink megalapozása és eredményeink összehasonlítása tekintetében elsősorban a nagyobb, legalább 1000 főt magában foglaló és lehetőleg valamilyen szempontból reprezentatív (regionális, országos) mintákkal végzett vizsgálatok az érdekesek.

Az egymást követő adatfelvételi hullámok különböző gyakorisággal és különböző időbeli távolságokban követhetik egymást, így széles spektrumon változhat, hogy a felmérésorozatok egésze mekkora időtávot fog át, és összesen hány adatfelvételre kerül sor. A hosszmetzeti adatgyűjtés kritériumát már az egymástól néhány hét távolságra levő két mérési pont is kielégíti, azonban a nagyobb léptékű longitudinális programokra a kettőnél több adatfelvételi hullám jellemző, és legalább néhány évet átfognak. Iskolai vizsgálatok esetében több tanévre van szükség ahhoz, hogy a fejlődés valamely kutatási kérdés szempontjából lényeges aspektusai és a fejlődés egyéni különbségei megmutatkozhassanak. Az iskolai kontextusban végzett jelentősebb longitudinális vizsgálatokban évente egy-két adatfelvételre kerül sor, tipikusan a tanév elején és végén. Ha a vizsgálat valamilyen tényező (például az iskola előtti fejlődési rendellenességek) hosszabb távú (például serdülőkori) hatásának felmérésére irányul, előfordulhat, hogy közben évekig nem kerül sor adatfelvételre. Más

esetben az évenkénti többszöri, az alap- és középfokú oktatás egészét átfogó vizsgálat akár 15–20 adatfelvételi hullámot is magában foglalhat.

A fejlődésvizsgálat irányulhat egy vagy több változóra. Egyváltozós vizsgálat lehet például a testmagasság, a testsúly vagy az érdeklődés, motiváció változásának követése hosszabb időszakon keresztül. Az egyváltozós vizsgálatok is lehetnek igen nagy jelentőségűek. A fejlődéslelektanban például forradalmi változást eredményeztek azok a longitudinális programok, amelyek csak egy tényezőre, az intelligenciára koncentráltak, és annak változását több évtizeden keresztül követték (Hindley és Owen 1978; Anderson 1988). A modern longitudinális programok azonban többnyire komplexek, nem csupán a változást regisztrálják, hanem megkísérelik azok okait is feltérképezni. A követéses technikában rejlő lehetőségeket épp akkor lehet igazán kiaknázni, ha sor kerül a korábbi és későbbi megfigyelések közötti ok-okozati kapcsolat elemzésére is. Így még akkor is sok független háttérváltozóról kell adatot gyűjteni, ha a kutatásnak csak egy célváltozója (függő változója) van, azaz egyetlen tulajdonság fejlődésére irányul. A tipikus nagyléptékű longitudinális vizsgálatok azonban egyszerre többféle – kognitív, affektív, pszichomotoros – tulajdonság fejlődését követik.

A longitudinális programok rendkívül költségigényesek, a vizsgált személyekkel való kapcsolattartás sok munkát jelent. Az adatfelvétel fajlagos költsége annál kisebb, minél több változóra kiterjed, és a modern technikai eszközök alkalmazása egyszerűbbé teszi nagyobb tömegű adat kezelését, elemzését. Mindezek a feltételek a sokváltozós, komplex longitudinális programok mellett szólnak, amelyek keretében több ezres, de akár több tízezres nagyságrendű változó kezelésére is szükség lehet.

Az oktatás szerepének elemzésére alkalmas, átfogó programok nem mindig közvetlenül az iskolára irányulnak. Két nagy rendszer, az egészségügy és az oktatásügy között számos hasonlóság van. Többek között mindkettő tudományos háttérének megteremtése szükségessé teszi a hosszmetzeti vizsgálatokat. Ezért a komplex longitudinális programok főleg e két szektorhoz kapcsolódnak, és gyakran egy programon belül is megjelennek a két terület kutatási kérdései.

A komplexitás és az időbeli perspektíva megnehezíti a vizsgálatok tervezését, hiszen többéves távlatban sokat változhatnak a fejlődést befolyásoló társadalmi, környezeti tényezők. Ezért például egy kisgyermekkel kezdődő projektben az induláskor még nem lehet előre látni, hogy mit lesz érdemes megkérdezni tőlük, amikor eléri a serdülőkort. Az egészségügyi, orvosi kérdésekkel (is) foglalkozó projektekben maguk a tudományos felismerések is olyan gyorsan követhetik egymást, hogy a program későbbi szakaszát csak a korábbi eredményekre építve lehet megtervezni. Az átfogó követéses

programok ezért egyre inkább hasonlítanak a természettudományok bonyolult kutatási berendezéseihez. Egy komplex longitudinális program elindítása egy részecskegyorsító megépítésével analóg: évekig „működik”, és közben sokféle mérést tesz lehetővé. A közelmúltban indult projekteket többnyire már úgy tervezték meg, hogy a későbbiekben különböző, előre még nem látható elemzésekhez is kereteket teremtsenek. Ennek megfelelően a kutatási kérdéseket, hipotéziseket kezdetben csak az első néhány adatfelvételi hullámra dolgozzák ki (pl. a NCS⁴ esetében, Landrigan és mtsai. 2006).

Az előzőek értelmében az átfogó longitudinális kutatási programokat az jellemzi, hogy sokféle, változatos kutatási kérdés megválaszolására törekednek, a tanulók fejlődésének különböző dimenzióiról és az azokat befolyásoló tényezőkről gyűjtenek adatokat. A kutatási kérdésekben az a közös elem, hogy arra keresik a választ, milyen tényezők hozzák létre az egyének közötti fejlődési különbségeket, az eltérő életpályákat.

A hosszabb időszakot átfogó vizsgálatok alkalmasak az ok-okozati összefüggések feltárására, esetleg oksági láncolatok feltérképezésére is (l. Bowman, Donovan és Burns 2001). Így egy változó (például az olvasási készség) lehet a vizsgálat egyik szakaszában függő változó (ekkor az a kérdés, mitől függ, hogy valaki megtanul-e jól olvasni), majd egy későbbi szakaszban független változó, amikor a kutatás egy másik változó (például a természettudományok tanulásának sikeressége) értékének meghatározásában játszott szerepét kívánja felderíteni.

Az okozati láncok visszafelé tekintő felgöngyölítésének igénye egyre korábbi életkorra tette a longitudinális programok induló szakaszát. Az iskolai tanulást befolyásoló tényezők feltérképezése eljutott az iskolába lépés, az iskolakészültség (Duncan és mtsai. 2007), az azt meghatározó óvoda (ECLS-K, l. Denton és West 2002), a koragyermekkor, az élet első néhány hónapja, sőt, a születés körülményeinek vizsgálatáig (ECLS-B, l. Jacobson és mtsai. 2007). Egyes programok még tovább mennek, és a prenatális fejlődést, a terhesség körülményeit is bevonják az elemzésbe, sőt a szülők kikérdezésével már az azt megelőző családtervezésről is gyűjtenek adatokat (NCS, l. Landrigan és mtsai. 2006; MCS, l. Shaw és Calderwood 2004).

Tudományos és gyakorlati szempontból az átlagtól való jelentős eltérés kialakulásának, a szélsőséges különbséget létrehozó okoknak a megértése különösen fontos. A neveléstudományi vizsgálatok egyik központi kérdése a tanulási nehézségek, iskolai kudarcok kialakulásának tanulmányozása, a kudarcok okainak feltérképezése, a megelőzés módszereinek kidolgozása.

⁴ Az itt példaként felidézett, rövidítéssel hivatkozott longitudinális vizsgálatok ismertetésére a következő részben kerül sor.

Ez a szempont szinte minden átfogó longitudinális vizsgálatban megjelenik, különösen az iskola kezdő szakaszát is magában foglaló projektekben. Ennek a problémakörnek egy speciális esete, a középiskolai lemorzsolódás és annak a további életesélyekre gyakorolt hatása áll az Életpálya-felmérés (Kertesi és Kézdi 2008) középpontjában. A fejlett országokban elvárásává válik a középiskola befejezése, ez azonban a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok gyermekeinek az átlagnál sokkal nagyobb valószínűséggel nem sikerül (NELS:88, l. Goldschmidt és Wang 1999; Renzulli és Park 2000).

A skála másik végén helyezkednek el a nagyon jól teljesítő, kiemelkedően sikeres vagy az átlagot jelentősen meghaladó tanulók. A kiemelkedő képesség, a tehetség megértése a pszichológia (és a pedagógia) egyik legrégebbi törekvése. Erre irányul a mindmáig leghosszabb időszakot átfogó (és még folyamatban levő) longitudinális vizsgálat is. Az adatfelvételt *Lewis Terman* indította el 1921-ben 1528 olyan, akkor 12 év körüli gyermekkel, akinek az intelligencia-hányadosa 140 felett volt. *Terman* 1959-ben bekövetkezett haláláig számos tanulmányt és három könyvet publikált a vizsgálat anyagából (a 3. kötet: *Terman és Oden* 1959). Ezt követően kollégái folytatták a munkát. Az ezredfordulón az eredeti mintának még több, mint 200 tagja volt életben, és a tervek szerint életpályájukat az utolsó személy haláláig követni fogják. (Az utóbbi longitudinális felmérések közül a NELS:88 foglalkozott kiemelten a tehetséges tanulók fejlődésével.)

A szélsőségek mellett érdekes longitudinális kutatási téma a fejlődésben bekövetkező váratlan fordulat, egy kisebb valószínűségű fejlődési irány megértése. Ezek közül az egyik legtöbbször tanulmányozott jelenség a sikeres adaptáció egy sajátos formája, a *reziliencia*. Iskolai kontextusban érdekes azoknak a gyerekeknek a pályája, akik rossz körülményeik, hátrányos helyzetük, esélytelenségük ellenére („*against the odds*”) sikeresen veszik az akadályokat. Számos ilyen egyedi eset ismert, a jelenség tudományos igényű leírása azonban csak longitudinális vizsgálattal lehetséges. Egy valóban nagy, reprezentatív mintával végzett longitudinális felmérésben kellően nagy számban fordulnak elő az ilyen esetek is ahhoz, hogy az egyént erősítő, a negatív hatásokat kivédő faktorokat fel lehessen deríteni (Glantz és Johnson 1999). Az így megszerzett tudás segíthet a hátrányos helyzet leküzdésére irányuló beavatkozások megtervezésében.

A másik irányú, negatív fordulat is ismert, amikor az ígéretesen induló pálya törik derékba, vagy a tehetségesnek tűnő fiatalok nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket. A jelenség megértéséhez szintén a longitudinális felmérések visznek közelebb. Ilyen elemzések mutatták meg például annak a korábban is ismert folyamatnak a konkrét mechanizmusait, mely szerint

a tehetséges, de a középiskolát abbahagyó fiatalok túlnyomó többsége a hátrányos helyzetűek közül kerül ki (Renzulli és Park 2000).

A speciális, longitudinális elemzéssel vizsgált kutatási kérdésekre példaként érdemes felidézni a nyári szünet utáni visszaesés okainak feltárását. Régóta ismert jelenség, hogy a tanulók egy része az iskolaévet úgy kezdi meg, hogy sok mindent elfelejtett a korábban tanultakból (*summer setback*). Különösen érvényes ez az olvasásra, és az első iskolai évekre: a tanulók elmennek nyári szünetre úgy, hogy viszonylag jól tudnak olvasni, majd az új tanévet sokkal gyengébb olvasási készségekkel kezdik meg. Longitudinális vizsgálatok derítették fényt a részletekre, kimutatva, hogy a visszaesés nagyobb mértékben az alacsonyabb társadalmi státuszú szülők gyermekeinek esetében fordul elő, és annak tulajdonítható, hogy ezek a gyerekek a szünidő alatt előnyösebb helyzetű társaiknál sokkal ritkábban olvasnak. A különböző társadalmi helyzetű tanulók között az évek során növekvő különbség jelentős része magyarázható a nyári visszaeséssel (Allington és McGill-Franzen 2004).

A longitudinális programok céljai között kiemelkedő szerepet kap az elszámoltathatóság empirikus alapjainak megteremtése (West, Hauser és Scanlan, 1998). Ehhez kétféle értelemben is szükség van a hosszmetzeti adatfelvételre. Egyrészt az iskolának a tanulókra gyakorolt hatása csak úgy állapítható meg, ha az aktuális teljesítményből le lehet vonni azt a tudást, amit a tanulók nem az adott iskolában sajátítottak el, hanem külső forrásból, például az előző tanulmányokból vagy otthonról származik. Ennek legmegbízhatóbb módja a longitudinális adatfelvétellel két egymást követő időpontban, például tanévben mért tudás különbségének kiszámítása. Másrészt, amíg egyszeri felméréssel csak azt lehet megállapítani, hogy a tanulók aktuálisan mit tudnak, egy hosszabb idő, például több év után elvégzett felmérés azt is megmutatja, hogy mi az, ami a tudásból tartósan megmarad. Longitudinális kutatások sorozatával pedig arra is következtetni lehet, mit érdemes felmérni, mely tudáselemek a legjobb indikátorai a hosszabb távon is alkalmazható tudásnak.

A mintaválasztás és követés sajátos iskolai problémái

A longitudinális vizsgálatok alapsokaságát *kohorsznak* nevezik. A kohorsz alapértelmezésben *születési kohorsz* (*birth cohort*), egy adott évben (vagy egy adott periódusban) születettek összességét jelenti. A társadalomtudományi kutatások szükségessé tették a kohorsz-fogalom általánosítását. Különböző személyek csoportképző ismérve lehet (és így alapsokaságként értelmezhetővé teheti őket), hogy valamilyen eseményben egyidejűleg vettek részt. Így

bizonyos események (*event cohort*) szerint is lehet kohorszokat képezni olyan személyeket tekintve, akiket valamilyen esemény egy meghatározott időben érintett (Menard 2002; Frees 2004). Longitudinális fejlődésvizsgálat szempontjából természetesen olyan meghatározó jelentőségű eseményről van szó, ami kihat a vizsgált személyek további életére. Például longitudinális mintát lehet képezni egy adott évben házasságot kötöttek csoportjából, vagy azokból, akiknek az adott évben gyermekük született. A pedagógiai vizsgálatokban ilyen meghatározó esemény, hogy a gyermekek megkezdik az iskolát (vagy valamely iskolafokozatot).

A születési kohorsz kitüntetett szerepét indokolja, hogy a születés ideje a legpontosabban dokumentált esemény. Így a legobjektívebb adat az életkor, a születéstől az adatfelvételig eltelt időtartam egyértelműen meghatározza. A születéshez közeli időszakban azonban a kor kérdése sem ilyen egyszerű, illetve jelentőséget kap egy másik kor, ami ugyanilyen egyértelműen definiálható, a gyakorlatban azonban pontos meghatározása nehezebb. A modern társadalmakban a környezeti ártalmak növelik a koraszülöttek számát, másrészt az orvostudomány fejlődésével mind több és mind korábban született csecsemő életét menti meg a gondos kezelés. Ezért a gyermekeket születésüktől követő longitudinális programokban fontos szerepet kap a *gesztációs kor*, az embrió, illetve az újszülöttet jellemző kor, amelyet a fogamzástól eltelt idő fejez ki. Ennek megállapítására, illetve nyilvántartására a koragyermekkori vizsgálatok nagy figyelmet fordítanak, hiszen a koraszülés az egyik olyan veszélyforrás, ami a tanulási képességre is kihathat (l. Moore és mtsai. 1999).

Az iskolában a leguniverzálisabb, minden más háttérbe szorító kor-fogalom az évfolyam. Az, hogy a tanuló „hányadikos”, meghatározza, mi történik vele, mit vár el tőle az iskola, minek a megtanulására készíti, és milyen viszonyítási rendszerben értékeli teljesítményeit.

Iskolai kontextusban értelmezhetünk egy harmadik meghatározó sajátosságot, a fejlettségi szintet. A pszichológia az intelligenciamérésék nyomán – és nem kevés vitát kiváltva – bevezette a mentális kor fogalmát. Egy ezzel analóg „fejlettségi kor”, „tudás-kor”, „készültségi szint” fogalom a napi pedagógiai gyakorlatban is hasznosnak bizonyulna. Szükség lenne annak nyilvántartására, hol tartanak a gyermekek a fontosabb készségek, képességek fejlődésében, ez ugyanis meghatározza, minek az elsajátítására vannak felkészülve. A fejlettségi szint fogalma részben már létezik az iskolai gyakorlatban. A tanárok – többnyire intuitíve – számon tartják tanulóik felkészültségét, tudják, egyes tanulmányi területeken hol tartanak, és ezt néha a tanítás differenciálása során is figyelembe veszik. Vannak olyan mérőeszközök, amelyekkel a fejlettségi szintet meg lehet határozni. Ilyen például a *DIFER tesztsomag*

(Nagy, Fazekasné, Józsa és Vidákovich 2004), amellyel az iskolakezdés időszakában követni lehet a tanulók fejlődését. A fejlettségi szint azonban gyorsan, és az egyes személyeknél különböző mértékben változhat, ezért általában nem alkalmas arra, hogy kohorszképző ismérvvé váljon. Bizonyos esetekben azonban intézményesen is egy csoportba kerülnek a különböző korú, különböző évfolyamos, de azonos felkészültségű tanulók. Például a tanulók egy adott nyelv tanulását különböző évfolyamokon kezdhetik meg, de közös ismérvük lehet, hogy hányadik éve tanulják az adott nyelvet. Az utóbb értelmezett fejlettség-, felkészültség-kor – a nyelvtanulás idejét és a hasonló, különböző ideig tanult tárgyakat kivéve – nem általánosítható olyan mértékben, hogy annak alapján alappopulációt definiáljunk.

A fejlődésvizsgálatok, pedagógiai felmérések túlnyomó részében az alppopulációt az életkor (*age-based*), illetve az évfolyam (*grade-based*) alapján határozzák meg. A nagymintás nemzetközi vizsgálatokban mindkét populáció-értelmezésre találunk példát. Az érintett két legjelentősebb szervezet különböző utat választott. A korábban indult, az IEA⁵ által koordinált felmérések az évfolyam alapú mintavételt részesítették előnyben, és ezt a hagyomány folytatják a szervezet által koordinált újabb programok is: az ötévenként lebonyolított PIRLS,⁶ és a négyévenként elvégzett TIMSS.⁷ A 2000-ben az OECD⁸ keretei között elindult PISA⁹ hároméves ciklussal működik, és az életkor alapú mintavételi módszert választotta. Egy adott évben született, a felmérés évében 15 éves tanulók képezik az alapsokaságot.

Mindkét megoldásnak egyaránt vannak előnyei és hátrányai, és a különböző elveken nyugvó vizsgálatokat nem mindenben lehet egymással összevetni. Az említett programokról például elmondhatjuk, hogy az IEA inkább az iskolázás, míg a PISA inkább általában a tanulás eredményeinek a felmérésére vállalkozhat. Ha ugyanis a mérés tematikája a tantervhez, iskolai tananyaghoz áll közel, és az a kérdés, milyen mértékben sajátították el a diákok a tananyagot, akkor csak azt lehet felmérni, ami szerepel a tantervben. Ha viszont a mérés tartalma nem kötődik szorosan az iskolában tanult tartalmakhoz, az életkor alapú mintavétel tágabb összehasonlítási alapot kínál. Különböző okokból egy adott országban is lehet egy-két év eltérés abban, hogy az egyes gyerekek mikor kezdik az iskolát, és a bukások vagy (amely

⁵ IEA: *International Association for the Evaluation of Educational Achievement*

⁶ PIRLS: *Progress in International Reading Literacy Study*

⁷ TIMSS: *Trends in International Mathematics and Science Study*

⁸ OECD: *Organization for Economic Co-operation and Development*

⁹ PISA: *Programme for International Student Assessment*

országokban erre lehetőség van) évfolyamugrások miatt a felső évfolyamokon egy adott évfolyamon belül is nagy lehet az életkor szóródása. Nemzetközi felmérésekben pedig a különbségek újabb forrása, hogy a részt vevő országokban más-más életkorban kezdődik az iskola. Az életkor alapú mintavételt alkalmazó PISA felmérések annak elemzésére is alkalmasak, hogy vajon eredményesebbek-e azok, akik korábban kezdtek, tehát több évet jártak iskolába. Ezzel szemben az IEA azonos évfolyamokat hasonlít össze, így azt lehet elemezni, hogy azonos számú iskolai év alatt mennyit fejlődtek a tanulók.

Az iskolai kontextusban végzett longitudinális vizsgálatok esetében is az említett két mintavételi lehetőséggel számolhatunk. A követés során több-éves rendszeres adatfelvételre kerül sor, az alapelveket szigorúan csak az életkor alapú (*birth cohort*) mintavétel esetében lehet érvényesíteni. Az évfolyam alapú mintáknál már csak az induláskor lehet garantálni, hogy a vizsgált személyek valóban egy évfolyamba tartozzanak. Hosszabb idő alatt azonban a lemorzsolódás (bukás, kimaradás) vagy ritkábban az évfolyamugrás révén egyes tanulók kiesnek az adott évfolyamból. Az már a vizsgálat céljaitól függ, hogy az így kiesők továbbra is a minta részei maradnak, követésükre továbbra is sor kerül, vagy pedig törlik őket a mintából.

A jelentősebb, iskolás kort magában foglaló longitudinális vizsgálatok között is találunk példát mindkét kohorsz-értelmezésre. Születési alapon választottak mintát többek között az ECLS-B (Jacobson és mtsai. 2007), az MCS (Shaw és Calderwood 2004) és a NCS (Landrigan és mtsai. 2006) programokhoz. Évfolyam alapú mintavételre került sor az ECLS-K, az ECLS-K11, a NELS:88 (Ingels és mtsai. 2002), a német BIJU (Max-Planck-Institut für Bildungsforschung, 1996), és a magyar Életpálya-felmérés (Kertesi és Kézdi 2008) esetében. A szegedi longitudinális program mintái szintén évfolyam alapúak.

A mintavétel egysége a pedagógiai vizsgálatokban nemcsak az egyén lehet, hanem az iskola vagy az iskolai osztály is. Az évfolyam alapú vizsgálatok gyakran választják azt a megoldást, hogy az adott osztály vagy az iskola adott évfolyamának minden tanulóival ugyanazokat az adatokat gyűjtik össze. Így természetes iskolai körülmények között kerülhet sor a csoportos tesztek, kérdőívek felvételére. Ez nem csupán gazdaságossá teszi a felméréseket, hanem olyan elemzéseket is el lehet végezni, amelyek az osztályok vagy az iskolák közötti különbségekkel kapcsolatosak. A longitudinális vizsgálatok esetében megvan ugyanez a járulékos előny, ha egész osztályok (vagy iskolák) kerülnek be a mintába: lehetőség van az osztálynak (iskolának), mint egységnek a követésére, változásának vizsgálatára is. Számos olyan pedagógiai problémát lehet említeni, amelynek elemzésében kifejezetten osztály vagy iskolaszintű

adatokra van szükség. Ilyen például a pedagógiai hozzáadott érték vagy az elszámoltathatóság.

A longitudinális vizsgálatok egyik legnagyobb problémája, hogy – nagyrészt a követés technikai nehézségei miatt – a résztvevők száma egyre fogy. Ezért a longitudinális adatelemzés technikáinak egy része éppen a kérdéssel foglalkozik, miképpen lehet a minta szűkülését (*attrition*) illetve az adathiányt kezelni. Ha a mintából való kimaradás véletlenszerű, az azon túl, hogy csökken az elemszám, nem okoz gondot. Ha azonban egyes csoportok tagjai nagyobb valószínűséggel esnek ki, az torzíthatja az eredményeket. Az adatvesztést a kiinduló minta nagyobbra választásával, a differenciált lemorzsolódást az érintett csoportok túlreprezentálásával (*oversampling*) és súlyozással¹⁰ lehet kompenzálni. Ez utóbbi szempontból fontos, hogy legyenek olyan kulcsváltozók, amelyekkel kontrollálni lehet a minta összetételének változását. A nemzetközi tapasztalat azt mutatja, hogy technikai lehetőségek bővülése ellenére egyre nehezebb a résztvevőket utolérni, és az adatfelvételt elvégezni. Shulruf, Morton, Goodyear-Smith és O’Loughlin (2007) 16 nagyobb longitudinális vizsgálat metaanalízise során kimutatta, hogy az 1980-as után indított hosszmetzeti programokban egyre romlik a válaszadási arány. A programok többségében egy-két évig biztosítható a 80% feletti részvétel, később azonban csak ritkán lehet a 60%-nál magasabb arányt tartani.

Az iskolai kontextusban végzett vizsgálatoknak több olyan sajátossága van, amelyek miatt fokozottan ki vannak téve a minta szűkülésének. Az évfolyam-kohorszból ugyanis ki lehet esni, míg a születési kohorszból nem. Magyarországon pusztán az évismétlés miatt az általános iskola nyolc éve alatt a minta 15–20%-os lemorzsolódásra lehet számítani. Ráadásul ez a csökkenés egyben megváltoztatja az induló minta összetételét is, bár a minta az adott évfolyamra továbbra is reprezentatív marad (a minta csak követi az egész alapsokaságra jellemző folyamatot).

Érdemes megjegyeznünk, hogy a neveléstudományi longitudinális vizsgálatok mintája nem csak tanulókból állhat. Számos, közvetlenül a tanulókra irányuló vizsgálat olyan rendszerességgel gyűjt adatokat a tanulók szülei-ről, hogy az egyben a szülők követését is jelenti, és ez lehetővé teszi a szülői magatartás változásának leírását, elemzését is. A kisgyermekkorai fejlődés legfontosabb környezeti változója a szülői magatartás (*parenting*), amelynek értelmezése kiterjed a születés előtti időszakra is (*prenatal parenting*),

¹⁰ Ezekkel a megoldásokkal élt az Életpálya-felmérés, hogy a roma tanulók nagyobb valószínűséggel bekövetkező lemorzsolódását kompenzálja, és arányuk több év után is statisztikailag kezelhető maradjon (Kertesi és Kézdi 2008).

ezért ez az egyik legrészletesebben feltárt terület. A közvetlenül a szülői hatások vizsgálatára irányuló longitudinális elemzéseknek természetes mintavételi egysége azonban ugyancsak a gyermek, hiszen a szülői magatartás legfontosabb közös sajátossága, hogy milyen életkorú gyermekekről van szó (Moore és mtsai. 1999; Bowman, Donovan és Burns 2001). Ilyen vizsgálatokban a gyermek születése a szülők életében az az esemény, amely egy esemény alapú kohorsz képzésére alapot ad. Szintén gyakori a mintába bekerülő diákok tanárainak kikérdezése, az így gyűjtött adatok azonban nem alkalmasak a tanárok hosszabb időszakot átfogó egyéni követésére. Mivel a pedagógusok szakmai fejlődése fontos, önálló kutatási terület, mind gyakoribb a tanárok pályafutását, különösen a pályakezdő évek alakulását követő kutatási program (Singer és Willett 1996). Egy belgiumi (flamand) vizsgálatban 1475 tanítójelölt – csaknem a teljes, tanulmányait az 1997–98-as tanévben kezdő tanító szakos populáció – matematikai kompetenciájának fejlődését követték (Verschaffel, Janssens és Janssen 2005).

Nemzetközi kitekintés

A tudománytörténet sokkal korábbi követéses adatfelvételt is nyilvántart, a tudományos alapossággal megtervezett longitudinális vizsgálatok azonban csak az első világháború után indultak (l. Menard 2002; Frees 2004). A mentális sajátosságok mérhetővé válása, az intelligenciakutatás inspirálta az első (l. Terman és Oden 1959) igazán hosszú időtartamot átfogó longitudinális programot, a pszichometria eszköztárának gazdagodásával azután további követéses fejlődésvizsgálatok kezdődtek. Az adatgyűjtés és -elemzés technikai nehézségei azonban korlátozták a lehetőségeket, mind a minta mérete, mind pedig a vizsgálat változóinak száma tekintetében. A longitudinális adatgyűjtés rendkívüli költségigényei is magyarázzák, hogy a korai kutatások nagy része az Egyesült Államokban valósult meg, ahol rendelkezésre álltak a források, és már akkor kialakultak az ilyen feladatok megoldására alkalmas kutatóközpontok.

A társadalomtudományok második világháború utáni megerősödése újabb lendületet adott a hosszmetzeti vizsgálatoknak, az elektronikus adatrögzítés lehetőségének megjelenésével pedig jelentősen csökkent az adatfeldolgozás költségigénye, így mind több országban indult a különböző társadalomtudományok (pszichológia, szociológia, közgazdaságtan, demográfia, egészségtudomány) problémafelvetései köré szerveződő longitudinális adatgyűjtés.

Az empirikus neveléstudományi kutatások elterjedésével mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos tekintetben az iskolai oktatás eredményességét csak követéses adatfelvétel alapján lehet elemezni. Ezért időről időre felmerült a longitudinális vizsgálatok szükségessége, a már említett nehézségek miatt azonban nagyléptékű, az oktatási rendszer hatásának elemzésére is alkalmas és hosszabb időszakot átfogó felmérésekre korábban viszonylag kevés országban került sor. Ha figyelembe vesszük azokat a vizsgálatokat is, amelyeknek legalább egy része az iskoláskorra esett, és az iskola hatásáról értékelhető adatokat szolgáltatott, az első nagyobb léptékű hosszmetzeti adatfelvételek induló évei a következők voltak: Nagy-Britannia 1958, Svédország 1961, Finnország 1966, USA 1972, Franciaország 1973, Kanada 1979, Ausztrália 1987, Hollandia 1988, Németország 1991 (Kristen, Römmer, Müller és Kalter 2005; illetve Shulruf, Morton, Goodyear-Smith és O’Loughlin 2007 összefoglalói alapján). Ezekben az országokban azután további longitudinális kutatási programok indultak, így az oktatási rendszerek fejlesztő hatásáról folyamatos információkat szolgáltatnak.

A következő részben a fontosabb tendenciák illusztrálására mutatok be néhány példát. A longitudinális vizsgálatok lehetőségeit alapvetően meghatározó anyagi erőforrások és infrastrukturális feltételek miatt nagy különbségek alakultak ki Európa és Amerika között. Amerikában jelentős (állami és magán) kutatási források állnak rendelkezésre, rendszeresen indulnak államilag finanszírozott longitudinális programok, az oktatás-statisztikai központnak (*National Center for Educational Statistics – NCES*) erre szakosodott részlege van, és számos egyetemi kutatóközpont rendelkezik az ilyen programok lebonyolításához szükséges feltételekkel. Európában viszont alig néhány neveléstudományi longitudinális programra szakosodott kutatóközpont van, és viszonylag kevés kutatócsoport rendelkezik a szükséges felkészültséggel, személyi és infrastrukturális feltételekkel. Ezért a következőkben külön részben mutatok be néhány jelentősebb európai és amerikai programot.

Európai longitudinális vizsgálatok

A legtöbb és legjobban dokumentált európai longitudinális vizsgálatot Nagy-Britanniában végezték, köszönhetően annak is, hogy több erre specializálódott kutatóközpont foglalkozik rendszeres adatgyűjtéssel, archiválással és elemzéssel. Az *Institute for Social and Economic Research* (ERSC) keretében működő *UK Longitudinal Studies Centre* (ULSC) demográfiai,

szociológiai és közgazdaságtudományi elemzésekkel egyaránt foglalkozik, míg a Londoni Egyetem Neveléstudományi Intézetében működő *Centre for Longitudinal Studies* érdeklődése mindinkább a pszicho-szociális fejlődésre, köztük az oktatásra koncentrál, nem kizárva az egészségügyi-orvosi dimenziókat sem. Két, korábban már széles körű tapasztalatot szerzett kutatócsoport társulásával, főként az oktatási minisztérium kezdeményezése nyomán indított programok lebonyolítására jött létre a *Joint Centre for Longitudinal Research* (JCLR).

A *National Child Development Study* (NCDS) annak a 17 000 személynek az életét követi immár fél évszázada folyamatosan, akik 1958. március 3. és 9. között születtek Nagy Britanniában. A vizsgálat fő célja a fejlődést befolyásoló környezeti és társadalmi tényezők megértése, és ennek alapján politikai ajánlások megfogalmazása. Eddig hét adatfelvételi hullámra került sor. Pedagógiai szempontból a születéskori, valamint a 7, 11 és 16 éves korban gyűjtött adatoknak van kiemelkedő jelentősége. Például ezek alapján vált kimutathatóvá a terhesség alatti dohányozás hosszú távú hatása. Már korábban is ismert volt, hogy a dohányzó anyák gyermekei kisebb súllyal születnek, ez a vizsgálat a hatást a 16 éves korban mért gyengébb matematikai teljesítményben is kimutatta. A 23, 33 és 42 éves korban elvégzett adatfelvétel alapján már az iskolai eredmények és az életben elért siker közötti kapcsolatokat is lehet elemezni (Ferri, Bynner és Wadsworth 2003).

Az NCDS sikere hozzájárult a megismétléseként is tekinthető *Birth Cohort Study* (BCS70) elindításához 1970-ben. A mintát azok alkotják, akik 1970 áprilisának második hetében születtek, összesen ugyancsak közel 17 000-en. E két vizsgálat összehasonlítása már azoknak a társadalmi változásoknak a dokumentálására is alkalmas, amelyek a két program közötti 12 évben végbementek. Például a két kohorsz születése között jelentősen javult az életszínvonal, az 1968 előtti és utáni társadalmi környezet egészen más feltételeket teremtett a serdülőkorú szocializációhoz.

Az előző két vizsgálat eredményeire épül a 2000–2001-ben elindított *Millennium Cohort Study* (MCS), amely jelenleg folyamatban levő egyik legátfogóbb európai longitudinális program. Mintavételi eljárása megváltozott, egy teljes évet átfogó kohorszból választottak reprezentatív mintát. Az alappopulációt az Angliában és Skóciában 2000. szeptember 1. és 2001. augusztus 31., illetve az ÉszakÍrországban és Walesben 2000. november 24. és 2002. január 11. között születettek képezik, közülük választották ki a mintába kerülő közel 19 000 főt (Plewis 2007). Az oktatás szerepét sokoldalúan vizsgáló tematika kialakítását több minisztérium és kutatóközpont együttműködése tette lehetővé. Az előző három egymással is összefüggő

programon túl Lynn és munkatársai (2005), valamint Kristen, Römmer, Müller és Kalter (2005) további két olyan vizsgálatot mutatnak be, amely érinti az iskolás korosztályt is. A *Youth Cohort Study* (YCS) egy egész vizsgálatsorozatot foglal magában, Angliára és Walesre terjed ki. Az első kohorszt 1985-ben kezdték követni, és azóta csaknem minden évben elindul egy újabb, az adatgyűjtés kezdetekor 16 éves kohorsz követése. 2003-ig összesen 12 kohorsz vizsgálata indult el, egy-egy mintáról általában három hullámban gyűjtenek adatokat. A minták mérete kb. 8500 és 16 000 fő között változik. Az adatgyűjtés alapvetően a középiskola és a felsőoktatás, illetve a munkaerőpiac közötti átmenet tanulmányozására irányul. Időről időre újabb kohorszok követése kezdődik, egyidejűleg több különböző korosztály megkérdezésére van folyamatban. Ennek köszönhetően mód van a keresztmetszeti elemzésekre, sőt, az egymástól több évtizednyi időbeli távolságban felvett adatok összehasonlítására is.

A *Longitudinal Survey of Young People in England* (LSYPE) 2004-ben indult az akkor 14 éves korosztályból vett 11 250 fős mintával. Ezt egy további 3500 fős, különböző kisebbségek, hátrányos helyzetű tanulók köréből összeállított csoport egészíti ki. A tervek szerint a résztvevőket évenként fogják megkérdezni, egészen 25 éves korukig. A vizsgálat, miként a neve is utal rá, csak Angliára terjed ki. Célja az oktatás fejlesztésére irányuló változások hatásának feltérképezése. Tematikája szélesebb körű, mint amire az YCS kérdésfeltevése irányul, céljai között különböző oktatásszociológiai folyamatok elemzése is szerepel.

Németországban az első jelentősebb longitudinális projekt, a *Bildungsverläufe und psychosoziale Entwicklung im Jugend- und jungen Erwachsenenalter* (BIJU) közvetlenül a német újraegyesítés után, 1991-ben kezdődött az akkori hetedik évfolyamon, és tíz évig tartott. A vizsgálatban összesen 212 iskola 8000 tanulója vett részt. 1993-ban egy második, akkor tizedikes évfolyammal egészítették ki a mintát, így lényegében két korosztály párhuzamos fejlődésének elemzése vált lehetővé, azaz kombinálni lehetett a keresztmetszeti és a longitudinális felmérések előnyeit. (Saját programunkban ugyancsak megvan ez a lehetőség.) Az egyesítés után a korábban egységes iskolarendszerrel rendelkező keleti tartományok is áttértek a szelektív nyugati modellre. Ez lehetővé tette az iskolai tanulmányát két különböző szerkezetű iskolarendszerben megkezdő, majd a közös (nyugatnémet) modellben folytató tanulók fejlődésének összehasonlító tanulmányozását. Az elemzések egyik érdekes részeredménye volt például az, melyből kiderült, hogy a szelektív nyugatnémet iskolarendszer kedvezőtlenebb hatással volt a tanulók énképére, mint az egységes keletnémet. Ez a különbség azonban már egy év után csökkent,

azaz a szelektív rendszerbe belépő keleti tanulók énképe romlott, közelítve nyugati társaikhoz (Marsh, Köller és Baumert 2001).

Egy másik német longitudinális program a középiskola és a felsőoktatás átmenetet vizsgálja. Németországban a középiskola sokféle átalakuláson megy keresztül, és az érettségit különböző iskolatípusokban meg lehet szerezni. A *Transformation des Sekundarschulsystems und akademische Karrieren* (TOSCA) program azt elemzi, miként alakul a különböző iskolákban végzettséget szerző diákok további pályafutása. Az eredeti program a 2001–2002-es tanévben indult, 90 általános és 59 szakgimnázium 4730 érettségiző tanulóival. Különböző tesztekkel mérték fel a kognitív alapképességeket, és kérdőívekkel gyűjtöttek adatokat a diákok személyiségvonásairól, életcéljairól, szakmai érdeklődéséről (Köller, Watermann, Trautwein és Lüdtke 2004; Trautwein, Köller, Lehmann és Lüdtke 2007). Két, illetve négy évvel később (2004-ben és 2006-ban) postai úton kérdőívekkel keresték meg a résztvevőket, és a 2007-ben a minta egy részét felmérték kognitív képesség, illetve matematika tesztekkel. Négy évvel később (a 2006-ban érettségizőkkel) egy második mintával megismételték a vizsgálatot (TOSCA-repeat). A kutatási program tematikáját tovább bővíti a 2007-ben tizedik évfolyamon elindított harmadik minta (TOSCA-10) felmérése, melynek 2500 résztvevője a reáliskolákból és a gimnáziumokból kerül ki.

A jelenleg folyamatban levő legnagyobb német longitudinális program, a *National Educational Panel Study* (NEPS) szervezeti kereteit különböző diszciplínák kutatóit összefogó kiválósági központok hálózata (*network of excellence*) alkotja. A tervek szerint az adatfelvétel az egész életpályát átfogja, és egyik fő célja az oktatás hosszú távú hatásának vizsgálata. Az elemzések öt fő kérdés köré összpontosulnak: a kompetenciák fejlődése, a tanulási környezetek, a társadalmi egyenlőtlenségek és az oktatási döntések, a migráció szerepe (a bevándorlók oktatása), és az oktatás megtérülése (anyagi és nem anyagi természetű hozama). Azt a problémát, hogy az egyetlen mintát kora gyermekkortól követő projektek csak hosszabb idő után hoznak a felnőttekkel kapcsolatos eredményeket, a NEPS is multikohorsz adatfelvételi tervvel (*multicohort sequence design*) orvosolja. Hat kohorsz, összesen 60 000 személy bevonásával indult: újszülöttek, óvodások, ötödik és kilencedik évfolyamos iskolai tanulók, a felsőfok első évfolyamosai és a formális oktatásban már részt nem vevő felnőttek (Blossfeld, Schneider és Doll 2009; Blossfeld, von Maurice és Schneider 2011). A különböző kohorszok eltérő időpontban lépnek be a programba. Az első adatfelvételre a felnőttek mintájával került sor 2007-ben, a 2009–10-es tanévtől az óvodásoktól felfelé minden minta részt vett az adatfelvételben, és 2011–12-ben elindult az újszülöttek követése

is. A NEPS már kihasználja az online adatgyűjtés összes lehetőségét, és hatalmas adatbázisa sokféle elemzést tesz lehetővé. Az empirikus eredmények publikálásának felgyorsulása a következő években várható, amikor már több évet étfogó fejlődési adatok állnak rendelkezésre.

Magyarországon több specifikus, kisebb elemszámmal lebonyolított longitudinális vizsgálat foglalkozott tanítási-tanulási kérdésekkel. Nikolov Marianne (1995) általános iskolai tanulóknak az angol mint idegen nyelv tanulásával kapcsolatos motivációjának alakulását követte. Dörnyei Zoltán és Csizér Kata (2002) ugyancsak a motivációt vizsgálta hosszmetzeti adatfelvétellel. Az alkalmazott módszerek nem minden tekintetben feleltek meg a longitudinális felmérés értelmezési kereteinek, az adatfelvétel alapján csak a minta változását lehetett követni, az egyéni változásokat nem. Tóth László (1997) Debrecen három iskolájában háromszáz tanulóval a szövegértés fejlődésének követésére szervezett vizsgálat elindításáról számolt be. Az iskolás kort, annak felső szegmensét is magában foglaló legnagyobb mintán végzett magyarországi longitudinális projekt a 2006-ban elindult *Életpálya-felmérés*. A vizsgálat célja a hátrányos helyzet és az iskolai kudarcok, a lemorzsolódás kapcsolatának elemzése. Az 10 000 fős reprezentatív minta azokból került ki, akik 2006-ban voltak nyolcadik osztályosok. A résztvevők az első adatfelvételi pontban megoldották az országos kompetenciamérés tesztjeit, emellett az iskolai tanulmányi eredmények is bekerültek az adatbázisba. A továbbiakban a tervek szerint legalább még nyolc évig évenként kerül sor adatfelvételre. Az első két adatfelvételi hullám alapján már több érdekes eredmény született. Például a roma tanulók osztályzatai alacsonyabban, mint ami a teszteken nyújtott teljesítményeik alapján várható lenne, és lemorzsolódási arányuk is többszöröse a nem roma származásúaknak (Kertesi és Kézdi 2008).

Longitudinális vizsgálatok az Egyesült Államokban

Az 1990-es évek végéig Green és munkatársai (1997) szerint az Egyesült Államokban és Kanadában kilenc fontosabb longitudinális felmérést végeztek. Ezek között voltak kisebb mintára alapozott, néhány kérdésre fókuszáló, ugyanakkor fontos tudományos eredményekre vezető, és nagyobb, a reprezentativitás elvei szerint kiválasztott mintákra épülő programok is. Az Egyesült Államokban viszonylag korán megszületett a felismerés, hogy a szociális hátrányokkal induló gyerekek esélyeinek kiegyenlítését a lehető legkorábban el kell kezdeni. A legtöbb kisgyermekkorai longitudinális adatgyűjtés vagy

ennek a problémának a vizsgálatára, vagy a megoldásként indított programok hatékonyságának elemzésére szolgált. Bowman, Donovan és Burns (2001) tíz jelentősebb programot ismertet az 1970-es évektől kezdődően, amelyek (legalább részben) a gyermekkori programok hatékonyságát elemezték. Ezeknek a projekteknek az időtartamát általában kettő-öt évre tervezték, azonban több esetben is előfordult, hogy a vizsgálat résztvevőit évekkel később is felkeresték, így lehetőség nyílt a hosszabb távú hatások elemzésére is.

A *National Longitudinal Survey of Youth* mintája több mint 12 000 (reprezentatív módon kiválasztott) főből állt, széles életkori intervallumot fogott át, az induláskor 14–22 éves korosztályra terjedt ki. Az első adatfelvételre 1979-ben (NLSY79) került sor, kezdetben évenként, majd kétévenként keresték meg a résztvevőket. Ez a program inkább a munkaerő-piaci kérdésekre koncentrált, és csak kisebb részben foglalkozott a résztvevők iskolai (középiskolai) pályafutásával. Húsz évvel később hasonló keretek között elindult egy második kohorsz követése is (NLSY99).

Ugyancsak korai longitudinális program volt a *Beginning School Study* (BSS), amely 1982-ben indult Baltimore 20 iskolájából kiválasztott 800 iskolába lépő tanulóval. Különösen fontos eredményei az iskola első éveiben kialakuló különbségek felismeréséhez és részletes leírásához fűződnek (Alexander, Entwisle és Olson 2007).

A *National Education Longitudinal Study* (NELS:88) az oktatási rendszer felső szakaszára és annak hatásaira koncentrált. A reprezentatív mintába 26 432 nyolcadik évfolyamos tanuló kerül be. A vizsgálat különböző teljesítménytesztet és kérdőívek felvételével 1988 februárjában indult. Ezt követően négyszer keresték meg a vizsgálat résztvevőit, 1990-ben, 1992-ben, 1994-ben és 2000-ben (Goldschmidt és Wang 1999; Renzulli és Park 2000; Ingels és mtsai. 2002).

A közelmúltban indított vagy a tervezés fázisában levő vizsgálatok közül két jelentősebb programot érdemes kiemelni. Az amerikai *National Center for Education Statistics* által koordinált *Early Childhood Longitudinal Studies* (ECLS) lényegében két projektet foglal magában, melyek ötvözök a különböző (születés alapú, illetve évfolyam alapú) mintavételi lehetőségeket.

Az egyik ECLS vizsgálat az *Early Childhood Longitudinal Study, Birth Cohort* (ECLS-B) volt. Ez az első reprezentatív amerikai longitudinális felmérés, amely a korai testi és mentális fejlődést meghatározó feltételeket állította a középpontba (Moore és mtsai. 1999). Az adatfelvételhez 14 000 gyermeket választottak ki abból a (kb. 3,9 milliós) populációból, amelyik a 2001-es naptári évben született. Születésüktől az óvodába lépésig követték fejlődésüket, születésükkor, kilenc hónapos, két éves és négy éves korukban

gyűjtöttek róluk adatokat, különböző tesztekkel, illetve a környezetükben levő személyekkel felvett kérdőívvel. A vizsgálatok többek között a nyelvi fejlődésre (pl. szókincs, történetek lényegének összefoglalása, kifejezőkészség), a korai írástudásra (pl. betűk felismerése, fonológiai tudatosság), a matematikai készségekre (pl. számolás, mennyiségek becslése), a színek felismerésére, a finommotoros készségekre (pl. rajzolás) és a korai gondozás és nevelés felteteleire terjedtek ki. Az eredmények szerint a nyelvi képességek és a finommozgás terén a lányok már ebben a korban is felülmúlták a fiúkat. A korai írástudásteszteken a teljes (kétszülős) családok gyermekeinek teljesítményei jobbak voltak, mint az egyszülős családban élőké. A matematikateszteken igen erőteljesen megmutatkozott a családok szocioökonómiai státusának hatása (az alacsonyabb státuszú családok gyermekei 40,1%, míg a magasabb státuszú családok gyermekei 87,1% eredményt értek el a matematikateszteken (Jacobson és mtsai. 2007).

Az *Early Childhood Longitudinal Study, Kindergarten Class* (ECLS-K) alappopulációját az 1998–99-ben óvodába lépők jelentették. Mintegy 1227 óvodából 22 782 gyermeket választottak a reprezentatív mintába. Őket nyolcadikos korukig követték. Az óvodás évek során, valamint az első évfolyamon ősszel és tavasszal is sor került az adatfelvételre, majd később a harmadik, ötödik és nyolcadik évfolyam végén, tavasszal. A módszerek között szerepelt a tanulók közvetlen felmérése különböző tesztekkel, és kérdőíves vizsgálat a tanulókkal, tanáraikkal, valamint szüleikkel. A legrészletesebben az olvasás és a matematikai teljesítményeket elemezték, ezt követte a természettudomány-tudás, de emellett figyelmet fordítottak a szociális kompetencia és az érzelmek fejlődésére is. Emellett az óvodában sor került a mozgáskészségek felmérésére, és minden adatfelvételi pontban mérték a tanulók magasságát és súlyát is.

Az eredmények más vizsgálatokkal összhangban megerősítették, hogy a gyerekek között már az iskolába lépéskor családi háttérük függvényében jelentős különbségek vannak, és a szakadék az iskolában töltött évek során szélesedett. Akik egész napos óvodába jártak, átlagosan jobban teljesítettek azoknál, akik csak fél napot töltöttek óvodában (Denton és West 2002; Rathbun és West 2004). Az induló különbségek később különösen erőteljesen mutatkoztak meg az olvasási készségek terén (Xue és Miesels 2004; Magnuson, Meyers, Ruhm és Waldfogel 2004; Hair és mtsai. 2006). Akiknek otthon – családi körülményeik miatt – kevesebb lehetőségük volt a számítógéppel való megismerkedésre, nagyobb valószínűséggel kerültek olyan iskolákba, ahol kevesebb volt a számítógép (Judge, Puckett és Cabuk 2004).

Ezt a vizsgálatot – az előző projektek tapasztalatait felhasználva, hasonló kutatási kérdésekkel, de az adatfelvétel tematikáját némileg kiterjesztve – meg fogják ismételni a 2010–11-es tanévben óvodába lépőkkel (ECLS-K:11). A két egymást követő, hasonló módszerekkel elvégezett longitudinális projekt módot ad a 12 év alatt bekövetkezett társadalmi változások feltérképezésére is. Az Egyesült Államok oktatáspolitikájában ebben az időszakban nagy figyelmet kapott a kora gyermekkori nevelés (többek között ennek a kitüntetett érdeklődésnek köszönhető e longitudinális programok elindulása, illetve megisméltése is), az iskola előtti szakasz és az iskola kezdőszakasza. Így az újabb longitudinális program adatokat szolgáltat az oktatáspolitikai beavatkozások hatásának elemzéséhez is.

Az eddigi longitudinális vizsgálatok közül a legkiterjedtebb az Egyesült Államokban elindított *National Children's Study*¹¹ (NCS), amelynek a célja a környezetnek a gyermekek fejlődésére, elsősorban az egészségére gyakorolt hatásának elemzése. A program méretére jellemző, hogy lebonyolításáról külön törvény intézkedett (*Children's Health Act of 2000*), és előkészítése hét évig tartott (2000–2006). Ez alatt a hét év alatt az előkészületekre 54,6 millió dollárt költöttek, majd a megvalósítás az első két évben, 2007-ben és 2008-ban 69,0, illetve 110,9 millió dollárba került. A program az első két adatfelvételi évig tehát összesen mintegy negyedmilliárd dollár költségvetéssel rendelkezett. A programban több mint 100 000 reprezentatív módon kiválasztott gyermek vesz részt, akiket a 21. életévükig fognak különböző eszközökkel rendszeresen vizsgálni. A program középpontjában az első években a születés előtti időszak, a terhesség és a szülés körülményei, valamint ezeknek a korai testi fejlődésre, valamint az idegrendszer fejlődésére gyakorolt hatása áll. Később mind nagyobb szerepet kap az értelmi fejlődés, a tanulás és olyan specifikus kérdések, mint a tanulási zavarok kialakulása (Landrigan és mtsai. 2006).

A Szegedi Iskolai Longitudinális Program módszertani keretei

A longitudinális vizsgálatok általános elveinek és a nemzetközi trendeknek a bemutatása lehetővé teszi, hogy saját vizsgálatainkat az előzetesen felvázolt keretben helyezzük el. A *Szegedi Iskolai Longitudinális Program* (HELP) egy

¹¹ A program honlapja folyamatosan beszámol az elvégzett feladatokról és az eredményekről: <http://www.nationalchildrensstudy.gov>.

kutatócsoport által megvalósított, különböző forrásokból¹² finanszírozott kutatás, így méreteiben nem hasonlítható a széles körű kooperációban lebonyolított nagy nemzeti kutatási programokhoz. Léptékét tekintve a berlini Max Planck Intézet által végzett BIJU és TOSCA programokhoz áll a legközelebb. Kutatási kérdései a közoktatásra koncentrálnak, elsősorban a tudás változását követik nyomon, és a fejlődést befolyásoló tényezőket kívánják felderíteni. A felmérések több szálon kapcsolódnak a korábbi keresztmetszeti fejlődésvizsgálatokhoz, így sokféle összehasonlításához szolgáltatnak adatokat.

A kutatási program közvetlen előzményei

A kutatási program kétféle közvetlen, a Szegedi Tudományegyetemen végzett kutatási előzményre támaszkodhat. Egyrészt a keresztmetszeti fejlődésvizsgálatokra, amelyek egészen az 1970-es évekig nyúlnak vissza. Ezek több száz tudományos közleményben jelentek meg, melyek közül itt csak néhány fontosabb felidézésére van mód. A keresztmetszeti felmérések egyrészt számos olyan kérdést felvetettek, amelyeket longitudinális program keretében lehet vizsgálni, másrészt a felhasznált, széles életkori sávban használható mérőeszközök szerepet kapnak a longitudinális vizsgálatban is. Az előzmények másik körét a kutatócsoport által végzett kisebb mintás, specifikus tematikájú vagy rövidebb idejű longitudinális vizsgálatok alkotják.

Keresztmetszeti fejlődésvizsgálatok

A legkorábbi fejlődésvizsgálatokat Nagy József végezte, az 1970-es években a számolás, a különböző matematikai készségek fejlődését térképezte fel, többnyire nagy, országos reprezentatív mintákon. Többek között az elemi számolási készségek (Nagy 1971), az alpműveleti számolási készségek (Nagy 1973) és a szöveges feladatok megoldási készségeinek (Nagy és Csáki 1976) fejlődését tárta fel. Ezt követték az iskolakészültség felmérésére irányuló fejlődésvizsgálatok (Nagy 1980), melyek a PREFER, majd a DIFER (Nagy, Fazekasné, Józsa és Vidákovich 2004): fejlettségvizsgáló

¹² A program lebonyolítását a MTA-SZTE Képességfejlődés Kutatócsoport végzi, az alapvető adatfelvételi és adatelemzési folyamatokat az MTA támogatása biztosítja.

rendszerek kidolgozásához vezettek. Később megvalósult a rendszerezési képesség (Nagy 1987), majd az összefüggés-megértés (Nagy 2000) fejlődésének felmérésére is. Két és fél évtizeddel később sor került a szöveges feladatok fejlődésének ismételt felmérés, az eredetihez hasonló feladatokkal (Vidákovich és Csapó 1998).

Az 1980-as évek végén zajlott a műveleti képességek fejlődésének felmérése, melynek a korábban már említett rendszerezési képesség mellett a kombinatív (Csapó 1988) képesség is része volt. Ez utóbbi fejlődését szélesebb életkori intervallumban országos reprezentatív mintán is felmértük (Csapó 2001a). Később kiteljesedett egy harmadik műveleti képesség, a kétváltozós logikai műveletek fejlődésének vizsgálata is (Vidákovich 1989, 1998).

Az 1990-es évek második felében két átfogó program keretében vizsgáltuk az iskolában elsajátított tudás minőségi jellemzőit, ugyanazokkal a tesztekkel végeztünk méréseket a hetedik és a tizenegyedik évfolyamon. Így a természettudomány és matematika vizsgálatban (Csapó 1998) felmértük a természettudományos tévképzetek, a természettudományos tudás alkalmazása, a matematikai megértés, a logikai műveletek (deduktív gondolkodás), az induktív gondolkodás és a valószínűségi (korrelatív) gondolkodás négy év alatt bekövetkezett változását. A társadalomtudományok és humán területek kutatási programban (Csapó 2002) hasonlóképpen vizsgáltuk a motiváció, az énkép, a deduktív, az induktív és a kritikai gondolkodás, a térszemlélet, a környezetkultúra, az ízlés, a történelemszemlélet, a szövegalkotás és az alkalmazható angol nyelvtudás fejlődést.

További átfogó felmérések keretében elemeztük a fogalmi fejlődés (Korom 2005), a komplex problémamegoldás (Molnár 2002, 2006a, 2006b), a természettudományos műveltség (B. Németh 2003), az induktív gondolkodás (Csapó 2001b, 2003), a bizonyítási képesség (Csíkos 2001), a szociális kompetencia (Zsolnai 1998a, 1998b) és az elsajátítási motiváció (Józsa 2007) fejlődését. Ezek a keresztmetszeti felmérések jelentősen hozzájárultak az iskoláskorban lejátszódó kognitív és affektív fejlődés megértéséhez, a vizsgált változók közötti kapcsolatok feltérképezéséhez és bizonyos mértékben a fejlődést befolyásoló tényezők elemzéséhez is.

A keresztmetszeti felmérések során – amelyek alapján a populációban vagy valamely részmintában lezajló változásokat vizsgálhatjuk – többnyire szabályos fejlődéssel talákoztunk, abban az értelemben, hogy a felmért változó értéke az idő függvényében nőtt. Ha elég sok mérési pont áll rendelkezésünkre, a mért pontokra görbét illeszthetünk. A fejlődést általában

jól modellezhetjük a logisztikus függvényel, a mért adatokból általában a logisztikus görbe valamely szakasza rajzolódik ki (Molnár és Csapó 2003). Az ettől eltérő fejlődésgörbe többnyire valamely pedagógiai szempontból is érdekes folyamatra utal, például a mért változás lelassulása valamely életkorban jelezheti a gondolkodási stratégiák átrendeződését, de az iskola nem kielégítő stimuláló hatását is. Ilyen fejlődésgörbét találtunk például a logikai és a kombinatív képesség esetében, ahol egy lassúbb szakaszt két gyorsabb fog közre (Csapó 2003). Néhány esetben találkozunk olyan időbeli változással is, amelyet a „negatív fejlődés” vagy „visszafejlődés” kifejezésekkel írhatunk le, abban az értelemben, hogy az idősebb tanulók egy adott teszten gyengébben teljesítenek, mint a fiatalabbak. Ezt találtuk a valószínűségi (korrelatív) gondolkodás (Bán 1998) és a környezetkultúra (Kárpáti 2002) esetében. Az ilyen, a vizsgált minta tekintetében szabálytalan változások pontos hátterét csak a tanulókat egyénileg követő longitudinális vizsgálatokkal lehet feltárni.

Longitudinális vizsgálatok

Jelenlegi vizsgálatunk előkészítését segítették a kutatócsoport tagjai által kisebb mintákon vagy rövidebb ideig folytatott követéses felmérések. Ebbe a körbe tartoznak azok a kísérletek, melyek általában eleve egy évig folyamatos kapcsolatot jelentettek a résztvevőkkel, és ugyanazokról a tanulókról legalább két mérési pontban felvett adatot eredményeztek. A fejlődés hatásának, tartósságának elemzése érdekében több esetben későbbi mérésekre is sor került. Zsolnai Anikó és Józsa Krisztián longitudinális adatfelvételt is alkalmazva vizsgálta szociális készségek kisgyermekkorú fejlesztését (Zsolnai és Józsa 2003) és serdülőkorú fejlődését (Józsa és Zsolnai 2005). Egy kisebb mintán négy éven keresztül a motiváció alakulásának követésére (Józsa és Bratinkáné 2007) került sor. Egy másik minta követésével Józsa Krisztián és Pap-Szigeti Róbert (2004, 2006) a helyesírási és az olvasási készségek fejlődését elemezte.

A HELP kereteihez legközelebb az a nagyobb léptékű felmérés áll, amely az idegennyelv-tudás fejlődését vizsgálta a 6–12. évfolyamokon, ötvözve a keresztmetszeti és a longitudinális adatfelvétel előnyeit. Az első keresztmetszeti adatfelvétel 2000-ben volt a 6., 8. és 10. évfolyamon. Az angol és a német mint idegen nyelv tesztjei mellett az induktív gondolkodás, a nyelvtanulással kapcsolatos kérdőív és számos háttérváltozó felvétele szerepelt a felmérés tematikájában (Csapó 2001c). Az adatfelvételt hasonló keretek között megismételtük 2002-ben, nagyrészt ugyanazokban az iskolákban.

Ekkor már a 12. évfolyam is bekapcsolódott a mérésbe, továbbá az eszközrendszer kiegészült anyanyelvi olvasás-szövegértés teszttel. A 2000-ben hatodikos tanulók 2002-ben nyolcadikosok lettek, és 4959 olyan tanuló volt, aki mindkét vizsgálatban részt vett. Hasonlóképpen a 2000-ben tizedik évfolyamosok közül 4999-et a második vizsgálatban, 2002-ben ugyancsak felmértünk, ekkor már a 12. évfolyamon. Az angol és a német tesztek szerkezete, tartalma pontosan megegyezett. A különböző évfolyamok tesztjei számos közös (horgony) feladatot tartalmaztak, így az eredményeket közös skálán is ki lehet fejezni. Az adatok ugyan csak két mérési pontot tartalmaztak egymástól két tanévnyi távolságra, mégis nagyon érdekes elemzésekre adtak módot. Kiderült például, hogy az induktív gondolkodás fejlettsége jól jelzi előre a két évvel későbbi nyelvtudást (Csapó és Nikolov 2009). Ennek a programnak a konkrét kutatási eredményeken túl fontos szerepe volt a következő évben elindított átfogó longitudinális program előkészítésében, a szervezési keretek kialakításában.

A szegedi longitudinális program céljai, kutatási kérdései

Mivel kutatásunk az első átfogó longitudinális iskolai felmérés Magyarországon, a program első fázisának egyik fő célja a követéses vizsgálatok tudományos megalapozása, infrastrukturális és szervezeti kereteinek kiépítése volt. A program általános feltételei (egy kutatócsoport tudományos profiljába illeszkedő iskolai vizsgálatok) és a finanszírozási lehetőségek (különböző pályázati források egyesítése), továbbá a nagyobb részben iskolában, tanórákon felvett tesztek alkalmazásának módszere egyben kijelölik a reális célok és megválaszolható kutatási kérdések kereteit is. A tudományos célok kialakítása és a kutatási kérdések megfogalmazása során a korábban bemutatott két fő forrásra támaszkodhattunk: egyrészt a szakirodalomban tárgyalt kérdéseket ültettük át saját vizsgálatainkba, másrészt a korábban felmerült, keresztmetszeti adatfelvétellel nem tanulmányozható kérdéseket fogalmaztuk meg a longitudinális program számára.

A longitudinális program egyik fő feladata – hasonlóan a nemzetközi mezőny kisiskolás mintát magában foglaló programjaihoz – az iskola kezdő szakaszának vizsgálata. Számos jel utal arra, hogy a magyar tanulók tudásának minőségével, a tananyag megértésével és az elsajátított tudás alkalmazásával komoly gondok vannak (lásd például Csapó 1998, 2002). A tananyag megértésének egyik fő akadálya az alapkészségek, mindenekelőtt

a szövegértés és a matematikai készségek fejletlensége lehet, és feltételezhető, hogy a problémákat az iskola kezdő szakaszáig vissza lehet vezetni. A magyar iskolarendszer másik problematikus sajátossága az iskolák, iskolai osztályok közötti, nemzetközi léptékkal mérve is jelentős különbség. Longitudinális módszerekkel vizsgálendő kérdések, hogy ez hogyan alakul ki, miképpen határozzák meg az iskolakészültség különböző jellemzői a tanulók későbbi iskolai pályafutását, mekkorák az induló különbségek, és azok hogyan alakulnak a későbbi iskolai évek során, milyen mértékben egyenlíti ki vagy növeli meg az iskola a kezdeti különbségeket. Ezek a kutatási kérdések szerepeltek az NCDS, a BCS70, a MCS és az ECLS-K programokban is.

A HELP kiemelt célja az iskolai kudarcok, lemaradások okainak feltérképezése. A külföldi longitudinális kutatások eredményei szerint az átlagosnál lassúbb fejlődésnek a születés előtti ártalmaktól a társadalmi környezet kevésbé stimuláló, motiváló voltaig nagyon sokféle oka lehet. A problémák kezeléséhez az okok pontosabb felderítésére, a lemaradások mechanizmusainak mélyebb megértésére van szükség. Ennek kutatása is főleg a fiatalabb korú tanulókkal való adatgyűjtés révén lehetséges. Az idősebbek esetében a középiskolából való kimaradás érdemel figyelmet. Ez utóbbira találunk példákat az NCDS és a LSYPE, a NLSY79, a NELS88 és az Életpálya-felmérés programokban.

A longitudinális vizsgálatok egyik fő célja az egyéni fejlődési pályák elemzése, modellezése. Az ilyen jellegű elemzésekhez általában hosszabb időtávra van szükség. A saját vizsgálatunk első fázisában legfeljebb négyéves periódusokat lehet átfogni, ezért szükségesnek láttuk annak megoldását, hogy többször négyéves intervallummal ezt az időtávot különböző iskolai életkorokban vizsgálhassuk. Így lehetővé válik a fejlődés stabilitásának elemzése, ami különösképpen az általános gondolkodási képességek tekintetében fontos kérdés. Ezt alapvetően a különböző életkorok közötti korrelációval lehet jellemezni. A korábbi (nyelvi) követéses adatfelvétel már lehetővé tette az induktív gondolkodás 6–8. és 10–12. évfolyamokon mért eredményei közötti korreláció kiszámítását (Csapó és Nikolov 2009.). A jelen vizsgálatnak így hasonló kérdésekkel elsősorban az alsó évfolyamokat kell megcélözni.

Az iskolai kontextusban végzett felmérések gyakran valamilyen későbbi esemény előrejelzésére vállalkoznak. Például a felvételi tesztek azt kívánják megállapítani, hogy vajon a diákok sikeresek lesznek-e a későbbi tanulmányaik során (a feladat tulajdonképpen a várhatóan legsikeresebbek azonosítása), míg az előfeltétel-tudást vizsgáló és a diagnosztikus tesztek esetében az eset-

leg kudarcot okozó, hiányzó tudáselemek beazonosítása a cél. Csak követéses vizsgálattal lehet tanulmányozni, hogy a tesztek, vagy egyes tesztfeladatok mennyire jól szolgálják ezt a funkciót. A mérőeszközök előrejelző szerepének vizsgálata a tesztfejlesztést segítő általános eredményekhez vezethet, egyes konkrét eszközök előrejelző erejének felmérése pedig az alkalmazási gyakorlat szempontjából releváns. A tesztek *prediktív validitását* az azokon elért eredmények és más, későbbi adatok, teszteredmények vagy bekövetkezett események összehasonlításával lehet elemezni. Ez a kérdés a HELP-be bevont több teszt szempontjából releváns, különösképpen fontos az iskolába lépéskor felvett DIFER esetében.

Nagyon fontos kérdés a tanulók egyéni eredményeinek és az őket befogadó osztályok, iskolák teljesítményeinek a kapcsolata. Érdekes elemzési lehetőség az egyéni és az osztályszintű változások dinamikájának vizsgálata: miként hat az egyénekre az, hogy milyen az osztályuk vagy az iskolájuk átlagos teljesítménye. A tanulmányi teljesítményeket sokféle tárgyi, környezeti feltétel közvetlenül is befolyásolhatja. A társas közeg, a többi tanulóval való interakció és összehasonlítási lehetőség pedig alakítja a diákok érdeklődését, énképét, motivációját, ami közvetve hat a kognitív fejlődésre, tanulmányi teljesítményekre is. Az ilyen kérdések konkrét vizsgálati eljárásainak kiválasztásában támaszkodhatunk a német longitudinális programok (BIJU, TOSCA) eredményeire is.

A nemzetközi mezőny longitudinális programjainak céljai között is szerepel a társadalmi változások hatásának felmérése. Ilyen elemzésekre a HELP keretei között is lehetőséget teremtünk. Ennek legegyszerűbb formája a korábbi vizsgálatokban már használt tesztek alkalmazása, amit más célok egyébként is indokolnak. Ez a megoldás – megfelelő feltételek mellett – lehetőséget nyújt történeti összehasonlításokra, az iskolarendszer hatékonyság-változásának becslésére, trendek felvázolására. Ennek érdekében érdemes törekedni olyan adatfelvételi terv kialakítására, amely lehetővé teszi a korábbi keresztmetszeti és az új hosszmetzeti adatok alapján számítható fejlődés összehasonlítását.

A szegedi longitudinális program mintái

A kutatási program tervezésénél figyelembe vettük, hogy minél többféle viszonyítási pontot sikerül kijelölni, minél többféle kontextusban lehet adatainkat értelmezni, annál több elemzésre teremtünk lehetőséget, és annál gazdagabb tudományos eredményekre számíthatunk.

Háromféle változás, illetve különbség tanulmányozása jöhet számításba. (1) Maga a longitudinális vizsgálat az egyéni változás követéses elemzése révén valósul meg, ugyanazoknak a tanulóknak az egymást követő felmérései során kapott eredmények összehasonlításával. (2) Különböző korú kohorszokkal egyidejűleg párhuzamosan folyó adatfelvétel lehetőséget kínál a keresztmetszeti összehasonlításokra. Így olyan fejlődési folyamatok tanulmányozása is megvalósítható, amelyeket a longitudinális követés nem fed le, vagy amelyeknél a hosszmetzeti összehasonlítás csak sokára hozna eredményt. Ilyen lehetőséget kínált többek között az ECLS-B és ECLS-K összehasonlítása, valamint a NEPS. Egy idő után a megismételt (vagy később egy másik kohorsszal újraindított) vizsgálatokban is megjelenik ez a lehetőség. (3) A társadalom és az oktatási rendszer változásai miatt az egymást követő korosztályok kisebb-nagyobb mértékben eltérő feltételek között fejlődnek. Ha különböző évfolyamokkal egyszerre több longitudinális adatfelvételt indítunk el, és a kohorszokat elég hosszú ideig követjük, a fiatalabb minta abba az életkorba ér, amely korban az idősebb mintáról már gyűjtöttünk adatokat. A két kohorsz azonos életkorban mért eredményeinek összehasonlításból következtethetünk a társadalmi-környezeti változások hatására. A megismételt longitudinális vizsgálatok ezt a lehetőséget a teljes fejlődési folyamatra felkínálják. Például a NCDS, BCS70, MCS sorozat; a BIJU különböző kohorszai; a TOSCA egymás után indított mintái; az NLSY79, NLSY99; és az ECLS-K, ECLS-K11 lehetőséget nyújtanak ilyen elemzésekre. Még több kohorsz hasonló módon való követésének elindításával trendek felvázolására nyílik lehetőség. Ez utóbbira jellemző példa az YCS. A HELP szerkezetét úgy terveztük meg, hogy az összegyűjtött adatok itt idézett mindhárom összehasonlítási típusra lehetőséget adnak.

A kutatási programhoz az előzőekben ismertetett fő célok megvalósítása érdekében multi-kohorsz rendszerben építettük fel. A mintavétel évfolyam alapú, az egyes kohorszok bekapcsolódásakor az adott évfolyamokból vettünk reprezentatív mintákat. A NEPS-hez hasonlóan egyidejűleg több, különböző korú, esetünkben három mintával indítottuk a programot, majd négyévenként egy újabb kohorszt kapcsolunk be a felmérésekbe. Így egyrészt lehetőséget teremtettünk a lehető leghosszabb időt átfogó követéses adatgyűjtésre, másrészt bizonyos elemzések belátható idő alatt elvégezhetőek legyenek. A közoktatás tizenkét évfolyamát az iskola tagozódásának megfelelően három szakaszra osztottuk, alsó és felső tagozatra, valamint középiskolára. A HELP mintáinak szerkezetét és az adatfelvétel rendszerét az 1. táblázatban vázoltuk fel.

A SZEGEDI ISKOLAI LONGITUDINÁLIS PROGRAM

Tanév	I. minta	II. minta	III. minta	IV. minta	V. minta	VI. minta
2003/04	9. évf.	5. évf.	1. évf.			
2004/05	10. évf.	6. évf.	2. évf.			
2005/06	11. évf.	7. évf.	3. évf.			
2006/07	12. évf.	8. évf.	4. évf.			
2007/08			5. évf.	1. évf.		
2008/09			6. évf.	2. évf.		
2009/10			7. évf.	3. évf.		
2010/11			8. évf.	4. évf.		
2011/12			9. évf.	5. évf.	1. évf.	
2012/13			10. évf.	6. évf.	2. évf.	
2013/14			11. évf.	7. évf.	3. évf.	
2014/15			12. évf.	8. évf.	4. évf.	
2015/16				9. évf.	5. évf.	1. évf.
2016/17				10. évf.	6. évf.	2. évf.
2017/18				11. évf.	7. évf.	3. évf.
2018/19				12. évf.	8. évf.	4. évf.

1. táblázat. A longitudinális vizsgálat mintái és az adatfelvételi terv

A mintákat (kohorszokat) a közoktatásba való belépésüknek megfelelő sorrendben számoztuk meg. Az adatfelvétel 2003 szeptemberében indult, majd a kutatási

program első négy éve alatt a három minta összeért, így a teljes adatbázis közoktatás mind a tizenkét évfolyamáról tartalmaz longitudinális adatokat.

Az I. minta felmérését a kilencedik évfolyamon kezdtük meg. A középiskolában megszerzett tudás minőségét, a korábbi kutatásainkból ismert jelenségek (például az iskola a képességek fejlődésére az elvárhatónál kisebb hatást gyakorol) okait lehet e minta adatai alapján elemezni. Ez a kohorsz 2007-ben kilépett a közoktatási rendszerből. A felvett adatok leírják a középiskolai pályafutásukat, összehasonlításként saját vizsgálataink közül számos, korábban a 11. évfolyamra koncentrált adatgyűjtés, továbbá a nyelvtudásfelmérés 10. és 12. évfolyamos mintáinak adatai állnak rendelkezésünkre. A hazai vizsgálatok közül az Életpályafelmérés, a nemzetközi programokból például a TOSCA, az YCS, a LSYPE, a NLSY79, a NLSY99 és a NELS:88 kínál e minta eredményei számára összehasonlítási lehetőséget.

A II. minta követését az ötödik évfolyamon kezdtük el. Adataik alapján az iskola felső tagozatán bekövetkezett változásokról alkothatunk képet. Elsősorban arra kereshetjük a választ, milyen tényezők vezetnek a korábbi vizsgálatokból már ismert megértési problémákhoz. Elemezhetjük, hogy hogyan alakul a diákok tanulási stratégiája, motivációja, énképe. A korábbi hetedik évfolyamra fókuszáló számos vizsgálatunk és a nyelvtudás-felmérés 6. és 8. évfolyama tapasztalatait itt hasznosíthatjuk. Ez a kohorsz négy év után iskolafokozatot váltott, így megszűnt a további csoportos adatfelvétel, az osztálykeretben való tesztelés lehetősége. A külföldi programok közül a BIJU adatfelvételének egy része erre a korosztályra esik, és a fiatalabb mintákkal indított programokban is előfordulnak a 10–14 éves életkorban felvett adatok.

A III. minta követését az iskolába lépéskor kezdtük el. A velük a program első négy évében felvett adatok alapján a beiskolázáskori fejlettségről és az alsó tagozat során lezajlott változásokról alkothatunk képet. Számos külföldi program fókuszált erre a korosztályra, többek között a NCDS, a BCS70, a MCS, a BSS, az ECLS-K, az ECLS-K:11 és az NCS eredményei kínálnak gazdag összehasonlítási lehetőséget. Mivel ezeknek a tanulóknak a többsége eredeti iskolájában és osztályában folytatja tanulmányait, velük az adatgyűjtést változtatás nélkül folytattuk a nyolcadik évfolyam végéig. A felső tagozatban már építhettünk a négy évvel korábbi longitudinális mérések tapasztalataira is. A tanulók adatainak nyilvántartásában áttértünk az *Országos Kompetenciamérésekben* (OKM) is használt mérési azonosítókra, így ennek a mintának a longitudinális adatait összekapcsoltuk az OKM keretében a 6., 8. és 10. évfolyamokon felvett szövegértés- és matematikatesztek eredményeivel.

A IV. minta elindulásakor már hasznosíthattuk a megelőző négy év tapasztalatait, és ez volt a második olyan kohorsz, amelynek a követését az iskolába

lépéstől kezdtük el. A felmérések fontos újdonsága, hogy ebben a mintában elkezdjük az számítógépes tesztelésre, az online adatfelvétellel való áttérést. Így össze lehet hasonlítani a korábbi papír alapú, és az újabb, technológia alapú tesztek eredményeit, longitudinális kontextusban lehet elemezni a média-hatást.

A 2011-ben indult V. minta felmérése már teljesen az online tesztelésre épül. A számítógépes mérések jelentősen leegyszerűsítik, felgyorsítják és gazdaságosabbá teszik az adatfelvételt. Jelenleg a 2015–16. tanévben induló VI. kohorsz mintaválasztásának, adatfelvételének előkészítése van folyamatban. Amíg az első öt minta lehetőség szerint ugyanazokat az iskolákat célozta meg, az újabb mintaválasztásnál már fokozottan ügyelni kell a 2003 és 2015 között eltelt változásokra, az iskolák átrendeződésére is. Miként a III. kohorsz, minden ezt követő minta lehetővé teszi az OKM adatokkal való kapcsolatteremtést is.

A vizsgálat mintáit az ország iskolái közül reprezentatív módon, rétegzett mintavétellel választottuk ki. A mintavétel egysége az iskola, az első szempont a település mérete volt. A korábbi hasonló országos reprezentatív vizsgálatok (I. Csapó 2003) elveit követve a lakosság száma alapján a településeket öt kategóriába soroltuk úgy, hogy mindegyik kategória a népesség ötödét reprezentálja. Ezután az egyes kategóriákból úgy választottuk ki a mintába bekerülő iskolákat, hogy azok méretük és regionális megoszlásuk tekintetében is arányosan leképezzék az ország iskoláit. A kiválasztott iskolák összes adott évfolyamos osztályát felmértük. Tekintettel a várható lemorzsolódásra, a fiatalabb minták méreteit nagyobboknak választottuk. A tanulók száma a felmérések indulásakor az első három mintában rendre 3131, 3881 és 5286 volt, a következő minták is mind 5000 fő feletti létszámmal indultak.

A minta a hasonló vizsgálatok áttekintése során bemutatott lemorzsolódásnak van kitéve. A kiválasztott osztályok tanulóit követjük, és az adatgyűjtés csoportos iskolai felmérésekre épül, ezért a másik iskolába távozók csoportos felmérésére nincs mód. A családok költözése miatt gyermekeik új iskolába kerülnek. Egyes településeken belül is jelentős az iskolák közötti – a költözéshez hasonló kényszerítő körülményekkel nem igazolható – tanulómozgás. A program elindítása óta eltelt időszakban Magyarországon még egy további tényező is hozzájárult a minta csökkenéséhez: az iskolák bezárása vagy átszervezése. Mindezeknek a tényezőknek a kontrollálására, a minta összetételének ellenőrzésére a szülők iskolázottságát mint az egyik legfontosabb, a tanulók iskolai pályafutását sok tekintetben meghatározó változót alkalmazzuk. A felmért osztályokba később érkező tanulók részt vettek a mérésekben, adataik bekerültek az adatbázisba. Ezeket az adatokat a keresztmetszeti elemzésekben használhatjuk, a longitudinálisban azonban nem. Miután adatainkat az OKM adatbázisokkal (beleértve az OKM keretében felvett háttérváltozókat)

összekapcsoltuk, további lehetőségeink vannak longitudinális mintáink reprezentativitásának ellenőrzésére, és a megfelelő súlyozással és korrekciókkal a pontos országos helyzetkép felvázolására.

A longitudinális vizsgálat során alkalmazott mérőeszközök

A longitudinális vizsgálatok első szakaszának adatgyűjtő eszközei között nagyobb részben a korábbi keresztmetszeti vizsgálatokban kipróbált, bemért tesztek, széleskörűen használt, bevált mérőeszközök szerepeltek. Egyes esetben továbbfejlesztett tesztváltozatokat alkalmaztunk, más esetekben a nemzetközi irodalomból ismert eszközöket adaptáltunk, és használtunk az e program számára kifejlesztett új eszközöket is. Egy-egy mérési pontban 1–3 teszt felvételére került sor, amiben egyrészt értékelési, másrészt finanszírozási okok játszottak szerepet. Figyelembe vettük, hogy a tanulók a néhány hetes tesztelési periódusban csak egy-két tesztet oldhatnak meg.

A legfiatalabb minta tagjaival az első tanév elején felvettük a DIFER fejlettségvizsgáló rendszer résztesztjeit (Nagy, Fazekasné, Józsa és Vidákovich 2004). Ez a programunkban szereplő egyetlen eszköz, amely egyéni adatfelvétel igényel, az összes többi esetben hagyományos papír-ceruza tesztet, illetve kérdőívet használtunk. Ebben a mintában az olvasás-szövegértés és a matematikai készségek fejlődése állt az adatgyűjtés középpontjában. Az olvasástesztek korábbi mérőeszközök adaptációi, a matematikai tesztek e vizsgálat számára készültek. A páros évfolyamok tesztjeiben az iskolai tananyaghoz közelebb álló, míg a páratlan évfolyamokon a matematika gondolkodásfejlesztő hatásának feltárására inkább alkalmas feladatok szerepelnek. A harmadikos teszt egyik súlypontja az arányosság fogalma, a lineáris összefüggések megértése volt.

A kombinatív képesség (Csapó 2001a), az induktív gondolkodás (Csapó 2001b), a komplex problémamegoldás (Molnár 2006a) és az alkalmazható természettudományi tudás (B. Németh 1998, 2003) mérésére a korábbi, keresztmetszeti vizsgálatokban már alkalmazott tesztek használtuk. Az utóbbi három tesztet a két idősebb mintában egyszerre, olyan formában vettük fel, hogy azokkal keresztmetszeti elemzéseket is lehessen végezni, és ezeket össze lehessen hasonlítani a korábbi keresztmetszeti felmérések eredményeivel. Így több évnyi – az induktív gondolkodás esetében tízévnyi – távolságban felvett adatokból következtethetünk az oktatási rendszerben végbement változásokra, trendekre.

A 2007-ben a két idősebb (akkor 8. és 12. évfolyamos) minta nyelvtudásának (angol, illetve német olvasás) mérésére használt tesztek feladatai meg-

egyeztek a 2000-es és a 2002-es nyelvi felmérések (Csapó és Nikolov 2009) tesztjeinek feladataival, így ezek az adatok is többféle összehasonlításra nyújtanak lehetőséget. Egyrészt a négy év korkülönbség lehetővé teszi a keresztmetszeti fejlődésvizsgálatot, másrészt a mérések között eltelt hét, illetve öt év a trend jellegű elemzésekre kínál alkalmat. A mérések által közrefogott időszakban a nyelvtanulás kiemelt figyelmet kapott, ezért érdekes kérdés, hogy mindez eredményezett-e kimutatható változásokat.

A tanulási szokások vizsgálatára szolgáló kérdőív a PISA 2000 felmérés keretében is használt kérdések (Artelt, Baumert, Julius-McElvany és Peschar 2003) alapján készült. A PISA vizsgálatban 15 éves, a HELP keretében 7. és 11. évfolyamos tanulók válaszolták meg a kérdéseket, ami a keresztmetszeti elemzéseket is lehetővé teszi (B. Németh és Habók 2006). Az olvasási szokások vizsgálatára szolgáló adatgyűjtő eszköz a nemzetközi kutatásokból ismert *Index of Reading Awareness* adaptációja (Csíkos 2006).

Mindhárom mintán ugyanabban az időben felvettük *A tanulás környezeti feltételei* kérdőívet. Ennek segítségével a teljes körű OKM adatokkal összehasonlítható módon jellemeztük a tanulók családi-kulturális háttérét. Az *Attitűd kérdőív* a tantárgyi attitűdök, az iskolával kapcsolatos általános attitűdök és a továbbtanulási szándék felmérésére szolgál. Számos korábbi vizsgálatunkban felvettük, miként a HELP mindhárom mintájában, több időpontban is.

A két idősebb mintában az utolsó mérési hullámban a további tanulás, illetve a munkavállalás szempontjából fontos készségek kaptak nagyobb szerepet, így az idegen nyelv mellett az informatikai készségek. Az utóbbiak mérésére szolgáló eszközök a két évfolyam esetében megegyeztek, így ugyancsak alkalmasak keresztmetszeti elemzésekre.

A III. minta felső tagozatos felméréseiben többnyire a II. mintában már kipróbált eszközöket alkalmaztuk. Ezeken túl nyolcadik évfolyamon az adatfelvétel kiegészült a *Diagnosztikus mérések fejlesztése* c. program (I. Csapó 2011a) számára kidolgozott, papír alapú feladatokból készült tesztekkel. A IV. mintában szintén nagyrészt ugyanazokat a tesztekkel vettük fel, mint a megelőző III. mintában, de néhány tesztnek már az online változatát használtuk. Az V. minta adatgyűjtése a DIFER tesztek elektronikus változatának (Csapó, Molnár és Nagy 2014) felvételével indult.

A longitudinális program első eredményei

A longitudinális vizsgálatok igazi értékei hosszabb távon mutatkoznak meg, minél nagyobb időszakot fognak át az adatok, annál érdekesebb elemzéseket

lehet végezni. A HELP adatai jelenleg az iskolába lépéstől a tizedik évfolyamig állnak rendelkezésre, az eredményekből eddig megjelent közlemények pedig főleg az első időszak eredményeit mutatják be. A következőkben ezeket a publikációkat tekintem át.

A longitudinális program eredményeinek egyik legérdekesebb vonulata az iskolába lépéskor mért fejlettség szerepét, egyrészt a DIFER (*Differenciált Fejlődésvizsgáló Rendszer*) tesztek előrejelző validitását, másrészt az iskola-készültség hosszú távú hatásait mutatja be (Csapó 2007a, 2007b, 2013; Józsa és Csapó 2010; Csapó és Nagy 2012; Korom, B. Németh, Hódi és Fűz 2013). Az elemzések több váratlan eredményt is hoztak, például megmutatták, hogy a későbbi eredmények jól korrelálnak a szociális készség iskolába lépéskor mért szintjével. Jó eredménnyel járt a DIFER tesztcsomag néhány tesztjének számítógépre való átültetése is, például javult a tesztek reliabilitása (Csapó, Molnár és Nagy 2014), így az V. minta online tesztekkel való induló felmérése tovább javítja a későbbi elemzések megbízhatóságát.

A program egyik fő célja a szövegértés változásainak, a fejlődést meghatározó tényezők szerepének feltárása. Ennek megfelelően több tanulmány foglalkozott az olvasás szerepével. Az elemzések egyrészt megmutatták a családi háttér, a szülői gondoskodás és az óvoda hatását az olvasási készségek fejlődésére (Hódi és B. Németh 2012a, 2012b; Hódi és Tóth 2013; Hódi, B. Németh, Tóth és Korom 2013). Megállapították, hogy a korai olvasási problémák állandósulnak, az iskola kezdetén tapasztalt gyenge teljesítmények később sem javulnak (Molnár és B. Németh 2006; Molnár, Józsa, Molnár és B. Németh 2007; Molnár, B. Németh és Hódi 2009, Hódi, B. Németh, Korom és Tóth 2013). Másrészt kiderült az is, hogy az olvasás korai színvonala szinte minden területen szorosan meghatározza a későbbi eredményeket (Csapó, Tóth és Balázi 2013) például az első évfolyam végén mért szövegértés erősebben korrelál a második év matematika eredményeivel, mint az első év matematika eredménye (Józsa és Csapó 2010). Az olvasással kapcsolatos attitűdök és meggyőződések is jelentősen befolyásolják az eredményeket (Csíkos és Steklács 2007; Csíkos 2008).

A longitudinális program másik fő területe a matematikai készségek fejlődésének vizsgálata: Az adatok lehetővé tették a korai változások elemzését (Józsa 2006; Józsa és Kelemen 2007; Csapó és Józsa 2010), a matematika készségek fejlődésére ható tényezők feltárását (Józsa és Csapó 2010). A HELP és az OKM adatok összekapcsolása révén pedig elemezhetővé vált a korai fejlettség hosszú távú hatásának elemzése is (Csapó, Tóth és Balázi 2013).

Több tanulmány foglalkozott a természettudományos tudás változásával is. A programban két fő megközelítésben szerepel a természettudo-

mány. Egyrészt érdekes terület a tudományos fogalmak fejlődésének elemzése, melynek első mérési pontja a negyedik évfolyamon volt (Korom és Nagyné 2007, 2008, 2009, 210, 2011, 2012; Korom és Antal 2009, 2011; Korom 2013). Másrészt szerepel a programban a természettudományos tudás alkalmazásának, a természettudományos műveltségnek a vizsgálata is (B. Németh 2013), amely korábban már több keresztmetszeti vizsgálatban is megjelent.

Az idegen nyelvek tanulása, mérhető szint elérése többéves tanulást igényel, így a programban az angol és a német nyelvtudás felmérése a nyolcadik és a tizenkettedik évfolyamon szerepelt. Ebből következik, hogy az adatok inkább csak a fejlődést meghatározó tényezők elemzését teszik lehetővé. A vizsgálatok egyik figyelemre méltó eredménye az angol és a német nyelvtanulás különbségeinek felderítése (Csapó és Nikolov 2008; 2011; Nikolov, Tóth és Vigh 2009; Nikolov és Csapó 2013; Vigh és Tóth 2009, 2010).

A longitudinális programban több általános képesség vizsgálata is szerepel. Kiemelkedő jelentősége van az induktív gondolkodásnak, amelyet több ponton is felmértünk. Így lehet elemezni mind az induktív gondolkodás fejlődését meghatározó tényezőket (Csapó és B. Németh 2008, 2009), mind pedig az induktív gondolkodásnak a tanulásban betöltött szerepét (Csapó és Molnár 2011, 2011b). Az így felvett adatokat fel lehet továbbá használni az induktív gondolkodás teljes közoktatást átfogó fejlődési folyamatának felvázolására (Molnár és Csapó 2010, 2011a, 2011b). A programban szereplő másik fontos általános képesség a problémamegoldó gondolkodás. Jelentőségét jelzi az a tény is, hogy ez volt a PISA 2012-es felmérés negyedik, kiegészítő területe (OECD 2014). A longitudinális programban való szerepeltetése lehetővé tette mind a fejlődését meghatározó tényezők, mind pedig a tanulásban játszott szerepének elemzését (Molnár és Csapó 2009; Molnár és Korom 2010; Molnár 2013; Molnár, Greiff és Csapó 2013).

A gazdag változórendszer a változások bemutatása tekintetében további érdekes elemzésekre is lehetőséget kínál. Így többek között elemeztük az attitűdök változásait (Kelemen, B. Németh, Csikos és Csapó 2007), és az osztályzatok közötti kapcsolatokat longitudinális kontextusban is (Tóth és Csapó 2012). Az adatbázis az oktatás sok rendszerszintű problémájának a részletesebb vizsgálatát is lehetővé teszi. Például részletesebben fel lehet tárni a magyar iskolarendszer egyik sajátosságát, melyre a PISA vizsgálatok is felhívták a figyelmet, az iskolák közötti nagy különbségeket és azok alakulását az évfolyamok függvényében (Csapó 2011b; Csapó, Székely és Tóth 2009; Tóth, Csapó és Székely 2010). Sikerült továbbá a longitudinális adatok alapján is megmutatni azt a nemzetközi irodalomból ismeret,

meglepőnek tűnő eredményt, hogy a kisebb létszámú osztályokban nem jobbak a tanulmányi eredmények (Csapó és Tóth 2010). További elemzések születtek az adatbázis által lehetővé tett keresztmetszeti összehasonlítási lehetőségeket kihasználva is, például a tanulással kapcsolatos attitűdök terén (B. Németh és Habók 2006).

Irodalom

- Alexander, K. L., Entwisle, D. R. és Olson, L. S. (2007): Summer learning and its implications: Insights from the Beginning School Study. *New Directions for Youth Development*, 114. sz. 11–32.
- Allington, R. L. és McGill-Franzen, A. (2004): The impact of summer set back on the reading achievement gap. *Phi Delta Kappan*, 85. 1. sz. 68–75.
- Anderson, M. (1998): *Intelligencia és fejlődés. Egy kognitív elmélet*. Budapest.
- Artelt, C., Baumert, J., Julius-McElvany, N. és Peschar, J. (2003): *Learners for Life. Student approaches to learning. Results from PISA 2000*. Paris.
- B. Németh Mária (1998): Az iskolai és hasznosítható tudás: természettudományos ismeretek alkalmazása. In: Csapó Benő (szerk.): *Iskolai tudás*. Budapest, 115–138.
- B. Németh Mária (2003): A természettudományos műveltség mérése. *Magyar Pedagógia*, 103. 4. sz. 499–526.
- B. Németh Mária (2013): A természettudományos tudás változása 1999 és 2010 között a 7. évfolyamon. In: Molnár Gyöngyvér és Korom Erzsébet (szerk.): *Az iskola sikerességét befolyásoló kognitív és affektív tényezők értékelése*. Budapest. 11–30.
- B. Németh Mária és Habók Anita (2006): A 13 és 17 éves magyar tanulók viszonya a tanuláshoz. *Magyar Pedagógia*, 106. 2. sz. 83–105.
- Bán Sándor (1998): Gondolkodás a bizonytalanról: valószínűségi és korrelatív gondolkodás. In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Budapest. 221–250.
- Bijleveld, C. C. J. H., van der Kamp, L. J. Th., Mooijaart, A., van der Kloot, W. A., van der Leeden, R. és van der Burg, E. (1998): *Longitudinal data analysis. Design, models, and methods*. London.
- Blossfeld, H. P., Schneider, T., és Doll, J. (2009): Methodological advantages of panel studies. Designing the new National Educational Panel Study (NEPS) in Germany. *Journal for Educational Research Online*. 1. 1. sz. 10–32.

- Blossfeld, H. P., von Maurice, J. és Schneider, T. (2011): The National Educational Panel Study: Need, main features, and research potential. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 14. 5–17.
- Bowman, B. T., Donovan, M. S. és Burns, M. S. (2001, szerk.): *Eager to learn: Educating our preschoolers*. Washington, DC.
- Card, N. A. és Little, T., D. (2007): **Longitudinal modeling of developmental processes**. *International Journal of Behavioral Development*, 31. 4. sz. 297–302.
- Csapó Benő (1988): *A kombinatív képesség struktúrája és fejlődése*. Budapest.
- Csapó Benő (1998): *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Csapó Benő (2001a): A kombinatív képesség fejlődésének elemzése országos reprezentatív felmérés alapján. *Magyar Pedagógia*, 101. 4. sz. 511–530.
- Csapó Benő (2001b): Az induktív gondolkodás fejlődésének elemzése országos reprezentatív felmérés alapján. *Magyar Pedagógia*, 101. 3. sz. 373–391.
- Csapó Benő (2001c): A nyelvtudást és a nyelvtanulást befolyásoló tényezők. *Iskolakultúra*, 8. sz. 25–35.
- Csapó Benő (2002): *Az iskolai műveltség*. Budapest.
- Csapó Benő (2003): *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Budapest.
- Csapó Benő (2007a): Hosszmetszeti felmérések iskolai kontextusban – az első átfogó magyar iskolai longitudinális kutatási program elméleti és módszertani keretei. *Magyar Pedagógia*, 107. 4. sz. 321–355.
- Csapó, B. (2007b): **First results of the Hungarian Educational Longitudinal Study**. Paper presented at the 12th European Conference for the Research on Learning and Instruction. Budapest, Hungary, August 28 – September 1, 2007. Abstracts, 13.
- Csapó Benő (2011a): Az online diagnosztikus felmérések szerepe az oktatás fejlesztésében. In: Kónyáné Tóth Mária és Molnár Csaba (szerk.): *Az oktatás jelenlegi helyzete – jövőképe. XIII. Országos Közoktatási Szakértői Konferencia*. Debrecen. 129–137.
- Csapó Benő (2011b): Az iskolák és osztályok közötti különbségek változásának település szintű elemzése. XI. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest, 2011. november 4–6. 256.
- Csapó, B. (2013): The predictive validity of school readiness assessment: Results from an eight-year longitudinal study. Poster presented at the 2013 Annual Meeting of the American Educational Research Association. San Francisco, CA, April 27 – May 1, 2013.

- Csapó Benő és B. Németh Mária (2008): Az induktív gondolkodás fejlődését meghatározó tényezők. VIII. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest, 2008. november 14. 240.
- Csapó Benő és B. Németh M. (2009): **Factors influencing the development of inductive reasoning.** Paper presented at the 13th Biennial Conference of the European Association for Research on Learning and Instruction. Amsterdam, 2009 August 25–29.
- Csapó Benő és Józsa Krisztián: (2010): A matematikai készségek fejlődése az iskola első szakaszában. VIII. Pedagógiai Értékelési Konferencia, Szeged, 2010. április 16–17. 52.
- Csapó, B. és Molnár, Gy. (2011a): **The impact of inductive reasoning on educational achievements. Paper presented at the 14th European Conference for the Research on Learning and Instruction.** Exeter, 2011 August 30 – September 3. 1268–1269.
- Csapó, B. és Molnár, Gy. (2011b): **The influence of reasoning skills on later school achievements: Results from the Hungarian Educational Longitudinal Program.** Paper presented at the symposium “Assessing development: Longitudinal studies in educational contexts”. Annual Meeting of the American Educational Research Association. New Orleans, USA, April 8–12, 2011.
- Csapó, B., Molnár, Gy. és Nagy, J. (2014): **Computer-based assessment of school readiness and early reasoning.** *Journal of Educational Psychology*, 106. 2. sz. 639–650.
- Csapó Benő és Nagy József (2012): **A DIFER fejlettségvizsgáló rendszer iskolai teljesítményeket előrejelző erejének elemzése egy nyolc évfolyamot átfogó longitudinális vizsgálat alapján.** In: Benedek András, Tóth Péter és Venedovatti Anildo (szerk.): *A munka és nevelés világa a tudományban. XII. Országos Neveléstudományi Konferencia Program és összefoglalók.* Budapest, 2012. november 8–10. 157. o.
- Csapó Benő és Nikolov Marianne (2008): **A tanulók idegen-nyelv tudása az általános iskola és a középiskola végén.** VI. Pedagógiai Értékelési Konferencia, Szeged, 2008. április 11–12. 26.
- Csapó, B. és Nikolov, M. (2009): **The cognitive contribution to the development of proficiency in a foreign language.** *Learning and Individual Differences*. 19. 2. sz. 209–218.
- Csapó Benő és Nikolov Marianne (2011): **Nyolcadikosok angol és német olvasáskészségének összefüggései egy longitudinális vizsgálatban.** XI. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest, 2011. november 4–6. 346.

- Csapó Benő, Székely László és Tóth Edit (2009): Az iskolai különbségek változása a longitudinális vizsgálat adatainak tükrében. VII. Pedagógiai Értékelési Konferencia, Szeged, 2009. április 24–25. 44.
- Csapó Benő és Tóth Edit (2010): Az osztálylétszám és a teljesítmények összefüggéseinek elemzése az iskolai longitudinális program adatbázisa alapján. X. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest, 2010. november 4–6. 108.
- Csapó Benő, Tóth Edit és Balázsi Ildikó (2013): The impact of early reading and mathematics skills on later achievements. 15th European Conference for the Research on Learning and Instruction. Munich, Germany, August 27–31, 2013.
- Csíkos Csaba (2001): Bizonyítási stratégiák megítélése 10–17 éves korban. *Magyar Pedagógia*, 101. 3. sz. 319–345.
- Csíkos Csaba (2006): Az Index of Reading Awareness (IRA) kérdőív magyarországi vizsgálata. Előadás a IV. Pedagógiai Értékelési Konferencián. Szeged, 2006. ápr. 20–22.
- Csíkos Csaba (2008): Az IRA (Index of Reading Awareness) kérdőívvel végzett longitudinális felmérés eredményei. *Magyar Pedagógia*, 108. 2.sz. 97–134.
- Csíkos Csaba és Steklács János (2007): Az olvasásra vonatkozó meggyőződések és az olvasási teljesítmény kapcsolatának empirikus vizsgálata. Előadás az V. Pedagógiai Értékelési Konferencián. Szeged, 2007. április 12–14.
- Denton, K. és West, J. (2002): *Children's reading and mathematics achievement in kindergarten and first grade*. Research Report. National Center for Education Statistics. Washington, DC.
- Dörnyei, Z. és Csizér, K. (2002): Some dynamics of language attitudes and motivation: Results of a Longitudinal Nationwide Survey. *Applied Linguistics*, 23. 4. sz. 421–462.
- Duncan, G. J., Dowsett, C. J., Claessens, A., Magnuson, K., Huston, A. C., Klebanov, P., Pagani, L. S., Feinstein, L., Engel, M., Brooks-Gunn, J., Sexton, H. és Duckworth, K. (2007): School readiness and later achievement. *Developmental Psychology*, 43. 6. sz. 1428–1446.
- Ferri, E., Bynner, J. és Wadsworth, M. (2003): *Changing Britain, changing lives: Three generations at the turn of the century*. Institute of Education, London.
- Frees, W. (2004): *Longitudinal and panel data. Analysis and application in the social sciences*. Cambridge.
- Glantz, M. D. és Johnson J. L. (1999, szerk.): *Resilience and development: Positive life adaptations* (Longitudinal Research in the Social and Behavioral Sciences: An Interdisciplinary Series). New York.

- Goldschmidt, P. és Wang, J. (1999): When can schools affect dropout behavior? A longitudinal multilevel analysis. *American Educational Research Journal*, 36. 4. sz. 715–738.
- Green, P. J., Hoogstra, L. A., Ingels, S. J., Greene, H. N. és Marnell, P. K. (1997): *Formulating a design for ECLS. A review of longitudinal studies*. Washington, DC.
- Hair, E., Hallea, T., Terry-Humena, E., Lavellea, B. és Calkinsa, J. (2006): Children’s school readiness in the ECLS-K: Predictions to academic, health, and social outcomes in first grades. *Early Childhood Research Quarterly*, 21. 4. sz. 431–454.
- Hindley, C. B. és Owen, C. F. (1978): The extent of individual changes in IQ for ages between 6 months and 17 years, in a British longitudinal sample. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 19. 329–350.
- Hódi Ágnes és B. Németh Mária (2012a): 2. évfolyamos tanulók szövegértésének vizsgálata az iskolakezdéshez szükséges elemi készségek fejlettségének tükrében. In: Benedek András, Tóth Péter és Vedovatti Anildo (szerk.) *A munka és nevelés világa a tudományban. XII. Országos Neveléstudományi Konferencia: program és összefoglalók*. Budapest., Miskolc. 73.
- Hódi, Á. és B. Németh, M. (2012b): The impact of basic school-readiness skills on 2nd graders’ reading developmental patterns: A cohort Study. 10th Conference on Educational Assessment. CEA 2012 Szeged, 2012. április 26–28. 73.
- Hódi Á., B. Németh M., Tóth E. és Korom E. (2013): The impact of maternal education and preschool education on Hungarian students reading performance. 11th Conference on Educational Assessment. Szeged, Hungary, 2013 április 11–13. 11.
- Hódi, Á., B. Németh M., Korom, E. és Tóth, E. (2013): Examining the relationship between the “Matthew Effect” in Hungarian students’ reading developmental trajectory and school-readiness skills. Paper presented at the 2013 Annual Meeting of the American Educational Research Association. San Francisco, CA, April 27 – May 1, 2013. 274.
- Hódi Ágnes ss Tóth Edit (2013): *Analyses for a better understanding of students’ reading achievement along different text formats in a Hungarian context*. 15th European Conference for the Research on Learning and Instruction. Munich, Germany, August 27–31, 2013.
- Ingels, S. J., Curtin, T. R., Kaufman, P., Alt, M. N. és Chen, X. (2002): *Coming of age in the 1990s: The eighth-grade class of 1988 12 years later*.

Initial results from the fourth follow-up to the National Education Longitudinal Study of 1988. Statistical Analysis Report. NCES 2002-321. Washington, DC.

- Jacobson Chernoff, J., Flanagan, K. D., McPhee, C. és Park, J. (2007): *Preschool: First findings from the preschool follow-up of the Early Childhood Longitudinal Study, Birth Cohort (ECLS-B)* (NCES 2008-025). Washington, DC.
- Józsa Krisztián (2006): A matematikai készségek fejlődése 1–3. osztály között. Szimpózium előadás (absztrakt). VI. Országos Neveléstudományi Konferencia. Tartalmi összefoglalók, 235.
- Józsa Krisztián (2007): *Az elsajátítási motiváció*. Budapest.
- Józsa Krisztián és Bratinkáné Magyar Éva (2007): A tanulási motiváció változásának longitudinális elemzése 4–8. osztály között. VII. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest. (előadás) Tartalmi összefoglalók, 68.
- Józsa Krisztián és Csapó Benő: (2010): Az iskolai kezdetén mért DIFER készségek előrejelző ereje. VIII. Pedagógiai Értékelési Konferencia, Szeged, 2010. április 16–17. 51.
- Józsa, K. és Kelemen R. (2007): The development of elementary math: Results from a large scale longitudinal study. 12th Biennial Conference for Research on Learning and Instruction, Budapest, August 28 – September 1, 2007.
- Józsa Krisztián és Pap-Szigeti Róbert (2004): Az olvasási és helyesírási képesség longitudinális vizsgálata 14–16, valamint 16–18 éves korban. Tematikus előadás (absztrakt) IV. Országos Neveléstudományi Konferencia, Tartalmi összefoglalók, 101.
- Józsa Krisztián és Pap-Szigeti Róbert (2006): Az olvasási képesség és az anyanyelvhasználat fejlődése 14-18 éves korban. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 131–153.
- Józsa, K. és Zsolnai, A. (2005): A longitudinal study of social skills development in adolescents. Paper presented at 11th European Conference for Research on Learning and Instruction, Nicosia, August 23th – 28th 2005. 1062.
- Judge, S., Puckett, K. és Cabuk, B. (2004): Digital Equity: New Findings from the Early Childhood Longitudinal Study. *Journal of Research on Technology in Education*, 36. 4. sz. 383–396.
- Kárpáti Andrea (2002): A vizuális műveltség. In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai műveltség*. Budapest. 91–133.

- Kelemen, R., B. Németh, M., Csíkos, Cs., és Csapó, B. (2007): Students' attitude towards school subjects and its correlations to other school relevant factors Results from a Hungarian large-scale longitudinal survey. Paper presented at the 12th European Conference for Research on Learning and Instruction held in Budapest, August 28 – September 1.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2008): Első eredmények a TÁRKI-Educatio Életpálya-felmérése alapján. In: Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2008*. Budapest. 344–362.
- Korom Erzsébet (2005): *Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás*. Budapest.
- Korom Erzsébet (2013): Az anyagok tulajdonságaival, váltoásaival kapcsolatos alapfogalmak fejlettségének longitudinális vizsgálata. In: Molnár Gyöngyvér és Korom Erzsébet (szerk.): *Az iskolai sikerességet befolyásoló kognitív és affektív tényezők értékelése*. Budapest. 143–160.
- Korom Erzsébet és Antal Erzsébet (2009): *The developmental level of basic science concepts in grade 4*. 13th European Conference for Research on Learning and Instruction, Amsterdam, 2009 August 25–29. 181.
- Korom Erzsébet és Antal Erzsébet (2011): Factors influencing the acquisition of science knowledge in grade 4: initial findings from a longitudinal study. 14th European Conference for Research on Learning and Instruction, Exeter, 2011 August 30 – September 4. 652–653.
- Korom, E., B. Németh, M., Hódi Á. és Fűz, N. (2013): The impact of school-Readiness skills on students' Science Achievement. In: Prenzel, M. (szerk.): 15th European Conference for the Research on Learning and Instruction: Responsible Teaching and Sustainable Learning. Munich, Germany, 2013 August 27–31. 243–244.
- Korom Erzsébet és Nagy Lászlóné (2007): Természettudományos fogalmak longitudinális vizsgálatára alkalmas eszközrendszer. VII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Budapest, 2007. október 25–27. Tartalmi összefoglalók, 72.
- Korom Erzsébet és Nagy Lászlóné (2008): Természettudományos alapfogalmak fejlettségének vizsgálata 4. évfolyamon. VIII. Neveléstudományi Konferencia. Budapest, 2008. november 13–15. 240.
- Korom Erzsébet és Nagy Lászlóné (2009): *Az anyagi halmazok tulajdonságaival, az anyagok váltoásaival kapcsolatos fogalmak fejlettsége a 4. évfolyamon*. IX. Országos Neveléstudományi Konferencia, Veszprém, 2009. november 19–21. 167.
- Korom Erzsébet és Nagy Lászlóné (2010): *A természettudományi ismeretek fejlettségét befolyásoló tényezők 4. évfolyamon*. VIII. Pedagógiai Értékelési Konferencia, Szeged, 2010. április 16–17. 50.

- Korom Erzsébet és Nagy Lászlóné (2011): *Természettudományos alapismeretek fejlődése 4–6. évfolyamon*. IX. Pedagógiai Értékelési Konferencia, Szeged, 2011. április 29–30. 26.
- Korom Erzsébet és Nagy Lászlóné (2012): *Természettudományos alapismeretek fejlődésének longitudinális vizsgálata 4., 6. és 8. évfolyamon*. XII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Budapest, 2012. november 8–10. 160.
- Köller, O., Watermann, R., Trautwein, U. és Lüdtke, O. (2004, szerk.): *Wege zur Hochschulreife in Baden-Württemberg: TOSCA – eine Untersuchung an allgemein bildenden und beruflichen Gymnasien*. Opladen.
- Kristen, C., Römmer, A., Müller, W. és Kalter, F. (2005): *Longitudinal Studies for Education Reports: European and North American Examples*. Education Reform, Volume 10. Berlin.
- Landrigan, P. J., Trasande, L., Thorpe, L. E., Gwynn, C., Liou P. J., D’Alton, M. E., Lipkind, H. S., Swanson, J., Wadhwa, P. D., Clark, E. B., Rauh, V. A., Perera F. P. és Susser, E. (2006): The National Children’s Study: A 21-Year Prospective Study of 100 000 American Children. *Pediatrics*, 118. 5. sz. 2173–2186.
- Lynn, P., Buck, N., Burton, J., Jäckle, A. és Laurie, H. (2005): A review of methodological research pertinent to longitudinal survey design and data collection. *Working Papers of the Institute for Social and Economic Research*, paper 2005–29. Colchester.
- Magnuson, K. A., Meyers, M. K., Ruhm, C. J. és Waldfogel, J. (2004): Inequality in preschool education and school readiness. *American Educational Research Journal*, 41. 1. sz. 115–157.
- Marsh, H. W., Köller, O. és Baumert, J. (2001): Reunification of East and West German School Systems: Longitudinal Multilevel Modeling Study of the Big-Fish-Little-Pond Effect on Academic Self-Concept. *American Educational Research Journal*, 2. sz. 321–350.
- Max-Planck-Institut für Bildungsforschung (1996, szerk.): *Bildungsverläufe und psychosoziale Entwicklung im Jugendalter (BIJU)*. 2. Bericht für die Schulen. Berlin.
- Menard, S. (2002): *Longitudinal research*. Quantitative applications in the social sciences. 76. London.
- Molnár Edit Katalin, Józsa Krisztián, Molnár Éva és B. Németh Mária (2007): What makes a difference for beginning readers? Results from a longitudinal study. 12th Biennial Conference for Research on Learning and Instruction, Budapest, August 28 – September 1, 2007.

- Molnár, É., B. Németh, M. és Hódi, Á (2009): The longitudinal assessment of Hungarian students' reading comprehension from grade 2 to grade 4. Paper presented at the 13th Biennial Conference of the European Association for Research on Learning and Instruction Amsterdam, The Netherlands, August 25–29, 2009. 156.
- Molnár Éva és B. Németh Mária (2006): Az olvasásképesség fejlettsége az iskoláskor elején. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Budapest. 107–129.
- Molnár Gyöngyvér (2002): Komplex problémamegoldás vizsgálata 9–17 évesek körében. *Magyar Pedagógia*, 102. 2. sz. 231–264.
- Molnár Gyöngyvér (2006a): Az ismeretek alkalmazhatóságának korlátai: komplex problémamegoldó gondolkodás fejlettsége 7. és 11. évfolyamon. *Magyar Pedagógia*, 106. 4. sz. 329–344.
- Molnár Gyöngyvér (2006b): *Tudástranszfer és komplex problémamegoldás*. Budapest.
- Molnár Gyöngyvér (2013): Területspecifikus komplex problémamegoldó gondolkodás fejlődése. In: Molnár Gyöngyvér és Korom Erzsébet (szerk.): *Az iskolai sikerességet befolyásoló kognitív és affektív tényezők értékelése*. Budapest. 161–180.
- Molnár Gyöngyvér és Csapó Benő (2003): A képességek fejlődésének logisztikus modellje. *Iskolakultúra*, 2. sz. 57–69.
- Molnár, Gy., és Csapó, B. (2009): Development of problem solving: Assessments in cross-sectional and longitudinal contexts. Paper presented at the 13th European Conference for the Research on Learning and Instruction. Amsterdam, 2009 August 25–29.
- Molnár Gyöngyvér és Csapó Benő (2010): Az induktív gondolkodás fejlődése 6 és 17 éves kor között. X. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest, 2010. november 4–6. 90.
- Molnár Gyöngyvér és Csapó Benő (2011a): Az 1–11. évfolyamot átfogó induktív gondolkodás kompetenciaskála készítése a valószínűségi tesztelmélet alkalmazásával. *Magyar Pedagógia*, 2. sz. 127–140.
- Molnár, Gy. és Csapó, B. (2011b): The development of inductive reasoning skills from Grade 1 to Grade 11. Paper presented at the 14th European Conference for the Research on Learning and Instruction. Exeter, UK, 2011 August 30 – September 3, 955–957.
- Molnár, Gy., Greiff, S. és Csapó, B. (2013): Inductive reasoning, domain specific and complex problem solving: relations and development. *Thinking Skills and Creativity*. 9. 35–45.

- Molnár Gyöngyvér és Korom Erzsébet (2010): *A problémamegoldó gondolkodás fejlődése keresztmetszeti és longitudinális vizsgálatok fényében*. VIII. Pedagógiai Értékelési Konferencia. Szeged, 2010. április 16–17. 49.
- Moore, K., Manlove, J., Richter, K., Halle, T., Le Menestrel, L., Zaslow, M., Dungee Greene, A., Carrie Mariner, C., Romano, A. és Bridges, L. (1999): *A birth cohort study: Conceptual and design considerations and rationale*. Washington.
- Nagy József (1971): *Az elemi számolási készségek mérése és fejlettségének országos színvonala*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nagy József (1973): *Alapművelési számolási készségek*. Acta Univ. Szegediensis, Sectio Paed. et Psych. Ser. Spec., Szeged.
- Nagy József (1980): *5–6 éves gyermekeink iskolakészültsége*. Budapest.
- Nagy József (1987): *A rendszerezési képesség kialakulása. Gondolkodási műveletek*. Budapest.
- Nagy József (2000): Összefüggés-megértés. *Magyar Pedagógia*, 100. 2. sz. 141–185.
- Nagy József és Csáki Imre (1976): *Alsó tagozatos szöveges feladatbank*. Acta Univ. Szegediensis, Sectio Paed. et Psych. Ser. Spec., Szeged.
- Nagy József, Fazekasné Fenyvesi Margit, Józsa Krisztián és Vidákovich Tibor (2004): *DIFER Programcsomag – Differenciált fejlődésvizsgáló rendszer* (2. kiadás). Szeged.
- Nikolov Marianne (1995): Általános iskolás gyerekek motivációja az angol mint idegen nyelv tanulására. *Modern Nyelvoktatás*, 1. sz. 7–20.
- Nikolov, M. és Csapó, B. (2013): Factors predicting 8th grade Hungarian students' reading skills in English and in German. XI. Pedagógiai Értékelési Konferencia. Szeged, 2013. április 11–13. 113.
- Nikolov, M., Tóth, E. és Vígh, T. (2009): The impact of background factors on Hungarian students' achievements on English and German tests. 13th European Conference for the Research on Learning and Instruction. Amsterdam, 2009 August 25–29. 180.
- OECD (2014): *PISA 2012 Results. Vol. V. Creative Problem Solving*. Paris.
- Plewis, I. (2007, szerk.): *The Millennium Cohort Study: Technical report on sampling*. 4. kiadás. Centre for Longitudinal Studies. London.
- Rathbun, A. és West, J. (2004) *From kindergarten through third grade: Children's beginning school experiences* (NCES 2004–007). Washington, DC.
- Renzulli, J. S. és Park, S. (2000): Gifted dropouts. The who and the why. *Gifted Child Quarterly*, 44. 4. sz. 261–271.

- Shaw, A. és Calderwood, L. (2004): *Millennium Cohort Study. First Survey: Technical Report on Instrument Development and Fieldwork*. London.
- Shulruf, B., Morton, S., Goodyear-Smith, F. és O’Loughlin, C. (2007): Designing multidisciplinary longitudinal studies of human development. Analyzing past research to inform methodology. *Evaluation and the Health Professions*, 30. 3. sz. 207–228.
- Singer, J. D. és Willett, J. B. (1996): Methodological issues in the design of longitudinal research: Principles and recommendations for quantitative study of teachers’ careers. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 18. 4. sz. 265–283.
- Singer, J. D. és Willett, J. B. (2003): *Applied longitudinal data analysis. Modeling change and event occurrence*. Oxford.
- Stringfield, S. C. és Yakimowski-Srebnick, M. E. (2005): Promise, progress, problems, and paradoxes of three phases of accountability: A longitudinal case study of the Baltimore city public schools. *American Educational Research Journal*, 42. 1. sz. 43–75.
- Terman, L. M. és Oden, M. H. (1959): *The gifted group at mid-life, thirty-five years follow-up of the superior child: Genetic studies of genius*, V.3. Stanford.
- Trautwein, U., Köller, O., Lehmann, R. és Lüdtke, O. (2007, szerk.): *Schulleistungen von Abiturienten: Regionale, schulformbezogene und soziale Disparitäten*. Münster.
- Tóth Edit és Csapó Benő (2012): Az osztályzatok, valamint az osztályzatok és a teljesítmény közötti kapcsolat vizsgálata longitudinális kontextusban. XII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Budapest. 2012. november 8–10.
- Tóth Edit, Csapó Benő és Székely László (2010): Az iskolák és osztályok közötti különbségek alakulása a magyar iskolarendszerben. Egy longitudinális vizsgálat eredményei. *Közgazdasági Szemle*, 57. 9. sz. 798–814.
- Tóth László (1997): A szöveg megértés fejlődése kisiskolás korban. *Magyar Pedagógia*, 97. 1. sz. 41–59.
- Xue, Y. és Miesels, S. J. (2004): Early literacy instruction and learning in kindergarten: Evidence from the Early Childhood Longitudinal Study – kindergarten class of 1998–1999. *American Educational Research Journal*, 41. 1. sz. 191–229.
- Verschaffel, L., Janssens, S. és Janssen, R. (2005): The development of mathematical competence in Flemish preservice elementary school teachers. *Teaching and Teacher Education*, 21. 49–63.

- Weinert F. E. és Schneider, W. (1993): Cognitive, social and emotional development. In: Magnusson, D. és Caesar, P. (szerk.): *Longitudinal research on individual development. Present status and future development*. Cambridge.
- West, K., K., Hauser, R. M. és Scanlan, T. M. (1998): *Longitudinal Surveys of Children*. Washington, D.C.
- Vidákovich Tibor (1989): A logikai műveleti alapképességek diagnosztikus értékelése. *Változó Pedagógia*, 2. Békéscsaba, 32–45.
- Vidákovich Tibor (1998): *Tudományos és hétköznapi logika: a tanulók deduktív gondolkodása*. In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Budapest. 191–220.
- Vidákovich Tibor és Csapó Benő (1998): A szövegesfeladat-megoldó készségek fejlődése. *Közoktatás-kutatás 1996–1997*. Budapest, 247–273.
- Vigh Tibor és Tóth Edit (2009): A tanulók angolnyelv-tudásának szintje és az azokat meghatározó tényezők az általános iskola és a középiskola végén. VII. Pedagógiai Értékelési Konferencia. Szeged, 2009. április 24–25. 69.
- Vigh Tibor és Tóth Edit (2010): A különböző háttérváltozók hatása a tanulók angolnyelv-tudásának szintjére az általános iskola és a középiskola végén. In: Vajda Zoltán (szerk.): *Bölcsészmuhely 2009*. Szeged. 163–172.
- Zsolnai Anikó (1998a): A szociális kompetencia fejlettsége serdülőkorban. *Magyar Pedagógia*, 98. 3. sz. 187–210.
- Zsolnai Anikó (1998b): A szociális kompetencia kapcsolata az iskolai teljesítménnyel. *Magyar Pedagógia*, 98. 4. sz. 339–362.
- Zsolnai Anikó és Józsa Krisztián (2003): A szociális készségek fejlesztése kisiskolás korban. In: Zsolnai Anikó (szerk.): *Szociális kompetencia – társas viselkedés*. Budapest. 227–238.

Köszönetnyilvánítás

A fejezet a *Magyar Pedagógia* 2007. 4. számában megjelent tanulmány kibővített változata (l. Csapó 2007a). A longitudinális program megvalósítását különböző kutatási támogatások teszik lehetővé. Az infrastrukturális háttérrel és a tudományos keretek kialakítását az MTA-SZTE Képességfejlődés Kutatócsoport biztosítja. A vizsgálatsorozat elindítását az Oktatási Minisztérium kutatási támogatása tette lehetővé. Néhány teszt kidolgozása OTKA-pályázat keretében történt (TO46659, témavezető: Csapó Benő; TO63360, témavezető

Csíkos Csaba; K68798 témavezető: *Józsa Krisztián*; TO48883, témavezető: *Korom Erzsébet*). A 2004–2007 közötti elvégzett adatfelvétel nagyrészt az *SZTE Oktatáselméleti Kutatócsoport* által elnyert HEFOP 3.1.1. pályázat keretében valósult meg. Az online méréseket a *Diagnosztikus mérések fejlesztése* c. TÁMOP 3.1.9. kutatási-fejlesztési program keretében létrehozott eDia számítógépes platform tette lehetővé. Ezúton is kifejezem köszönetemet azoknak a kollégáimnak, akik a program során használt mérőeszközök elkészítésében közreműködtek: *B. Németh Mária*, *Csíkos Csaba*, *Dancsó Tünde*, *Habók Anita*, *Józsa Krisztián*, *Kárpáti Andrea*, *Korom Erzsébet*, *Molnár Gyöngyvér* és *Nagy Lászlóné*. Külön is köszönöm *B. Németh Mária*, *Kléner Judit*, *Molnár Katalin* és *Tóth Edit* kutatásszervező munkáját.

A közép-kelet-európai piacgazdaságok fejlődési lehetőségei az Európai Unióban¹

A kelet-közép-európai posztszocialista országok a rendszerváltozást követő transzformációs visszaesés után sikeres fejlődési pályára álltak. A transzformációs válság lezárulásában volt ugyan közöttük némi időbeli eltérés, nem egyforma mértékben érintették a világgazdasági hatások (például az 1997–1998-as pénzügyi válság), azonban összességében 1999-ben az új tagállamok egy főre jutó GDP-je vásárlóerő-paritáson mérve a régi 15 tagállam egy főre jutó GDP-jének 40 százalékát tette ki, ugyanez az adat 2008-ban 51,7 százalék volt (European Commission 2009a). A balti államok, Románia és Bulgária viszont már a 2008-ban kirobbant válság előtt is a külső egyensúlytalansággal szembeült, Magyarország pedig hatalmas államadósságot halmozott fel. A válsággal az Európai Unió egészében bizonytalanná váltak a növekedési kilátások. Ezért indokolt feltenni azt a kérdést, hogy remélhető-e annak a dinamikus fejlődésnek a folytatása, ami az elmúlt időszakot jellemezte. Ennek megválaszolásához megvizsgáljuk azt az intézményrendszert, amely a közép-kelet-európai piacgazdaságokban a rendszerváltozás után két évtizeddel kialakult [...]. Az intézményi megközelítéssel kapott képet összevetjük a makroökonómiai elemzések eredményeivel. Végül körvonalazzuk a lehetséges fejlődési pályákat.

Kapitalizmusmodellek a kibővített Európai Unióban – modellezés klaszteranalízissel

Az Európai Unióban a globalizáció kihívásaira adandó válaszok keresése során az európai gazdasági-társadalmi modellt gyakran szembeállítják az Egyesült Államokéval. Az utóbbi években azonban különböző kutatóműhelyekben egyre nagyobb figyelmet szentelnek a Közösségen belül kirajzolódott különböző fejlődési utaknak.

Ezek a törekvések összefonódnak a kapitalizmus változatai (varieties of capitalism, VoC) politikai gazdaságtani irányzat irodalmának kibontakozásával. A globalizáció felgyorsulása idején és a szovjet birodalom bukását követően

¹ A tanulmány teljes terjedelmében a Közgazdasági Szemlében jelent meg (LVIII. évf., 2011. május 412–429. o.). A kihagyott részeket [...] -lel jelöljük.

egyre inkább középpontba került az a kérdés, hogy a nemzetközi verseny szorításában az országok a kapitalizmus egyetlen modellje felé haladnak-e, vagy több működőképes modellje van a piacgazdaságnak. Ebben a tanulmányban nem célunk az idevágó szakirodalom áttekintése. Kiindulópontként megállapíthatjuk, hogy az utóbbi időkben két átfogó megközelítést tekintenek leginkább elméleti alapnak, Hall–Soskice (2001) és Amable (2003) munkáit. Előbbiek a gazdasági tevékenységek koordinációja alapján a modern kapitalizmus két ideáltípusát írják le, a liberális piacgazdaságot és a koordinált piacgazdaságot – az utóbbiakon belül a mediterrán országok különálló csoportot alkotnak. Bruno Amable sem fogadja el azt a nézetet, hogy a globalizáció és a liberalizáció nyomása miatt világszerte intézményi konvergencia alakulna ki, de Peter A. Hall és David Soskice kettős felosztását nem tartja kielégítőnek, mert így alapvető különbségek maradnak figyelmen kívül. Elméleti munkák alapján feltételezi, hogy a kapitalizmusnak öt modellje létezik, a piaci alapú, a szociáldemokrata, a kontinentális európai, a mediterrán és az ázsiai, majd statisztikai vizsgálatokkal (főkomponens- és klaszterelemzéssel) igazolja ezeknek a modelleknek a létét.

A kapitalizmus változatai irodalmának tanulmányozása során szembeötlő, hogy az átfogó tipizálások nem foglalkoznak a közép-kelet-európai országokkal, más munkák a fejlett országoktól elkülönülten, inkább egymáshoz képest mutatják be azokat (ez utóbbiakra később még visszatérünk). Ezért érdemesnek tűnt Amable-nak az 1990-es évek második felének adataira alapozott vizsgálatát a 2008. évi válság előtti évek adataival megismételni az Európai Unióra szűkítve, de a posztoszocialista tagállamokat bevonva. Ezt a válság előtti helyzetképet majd arra is fel lehet használni, hogy a későbbiekben lemérhessük, milyen intézményi változásokat hoztak a válságkezelő intézkedések a kapitalizmus modelljeiben.

Amable megközelítését nemcsak azért indokolt követni, mert Hall–Soskice-szerzőpáros dichotóm rendszere túlságosan leegyszerűsíti a piacgazdaság intézményrendszerének leírását, hanem mert az Európai Uniót vizsgáló más kutatók is nagyon hasonló eredményre jutottak. Közülük három, gyakran idézett szerző munkáját emeljük ki: Ebbinghaus (1999), Boeri (2002), Sapir (2006) egyaránt négy modellben gondolkodik. Utóbbi abból indul ki, hogy az egységes piac, a gazdasági és monetáris unió miatt Európán belül a különbségek a szociálpolitikában és a munkapiac szabályozásában jelennek meg, hiszen itt van érdemleges nemzeti szintű mozgástér. Az empirikusan megalapozott tipizálás eredménye az angolszász, az északi, a kontinentális és a mediterrán modell, ami az elnevezésbeli különbségtől eltekintve megfelel Amable felosztásának. Felvetődik a kérdés, hogy a közép-kelet-európai új tagállamok közelítenek-e valamelyik létező modellhez, vagy egy újabb modellt jelenítenek meg. Ennek megválaszolására Amable nyomán a gazdasági-társadalmi szek-

torok közül a termékpiacokat, a munkapiacot, a pénzügyi rendszert, a szociális védelem rendszerét, az oktatást vizsgáltuk meg azzal az eltéréssel, hogy a kutatás-fejlesztést, innovációt is önálló alrendszerként kezeltük. Minden egyes alrendszerre klaszterelemzést végeztünk, majd az így kapott klasztereket az úgynevezett kétlépéses eljárással együttesen is vizsgáltuk. A statisztikai leírás részletes bemutatásától itt eltekintünk (lásd Farkas 2011), csak a végeredményt foglaltuk össze az 1. és a 2. táblázatban.

Északnyugati	Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Írország, Németország,
Mediterrán	Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország
Északi	Finnország, Luxemburg, Svédország
Közép- és kelet-európai	Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia

1. táblázat. Az EU25 tagállamainak együttes klaszterei

Forrás: saját szerkesztés.

Az alrendszerek összesítése alapján kapott együttes klaszterek lényegében egybeesnek a szakirodalom idézett kapitalizmusmodelljeivel, amit vizsgálatunk eredménye szerint egy újabbal, a közép-kelet-európai modellel kell kiegészíteni. [...]

Intézményi területek	Északi	Északnyugati*	Mediterrán	Közép- és kelet-európai
Termékpiacok	Az északnyugati országokkal egy klasztert alkotnak.	A termékpiac liberalizáltsága átlag feletti. A nemzetközi integráltság foka az országok nagysága szerint különböző.	Viszonylag kevésbé nyitott gazdaságok, átlagnál erősebb állami jelenlét és bürokratikus akadályok jellemzőek.	A fejlett technika hordozója a külföldi tőke. A termékpiac liberalizáltsága átlag körüli.
Kutatás-fejlesztés és innováció	Magas K+F ráfordítás, ezen belül az üzleti szektor kiadása is. A termelésben magas a csúcstechnológia aránya. Németország ehhez a klaszterhez tartozik.	Közepes K+F ráfordítás, ezen belül az üzleti szektor kiadása is. Magas a csúcstechnológiában foglalkoztatottak aránya.	Alacsony a K+F ráfordítás, ezen belül az üzleti szektor kiadása is. Átlag alatti a csúcstechnológiában foglalkoztatottak aránya.	A mediterrán országokkal egy klasztert alkotnak. A külföldi tőke miatt a termelésben alkalmazott csúcstechnológiában kisebb a szakadék az északnyugati országokhoz képest, mint a K+F-ben.

Pénzügyi rendszer	Közepesen fejlett, koncentrált bankrendszer, fejlett nagy forgalmú tőzsde.	Fejlett bankrendszer, a tőzsde fejlettsége kissé átlag feletti.	Az északnyugati országokkal egy klasztert alkotnak ezen a területen.	Bankalapú, fejletlen a pénzügyi rendszer, meghatározó a külföldi bankok jelenléte. A pénzpiacok szerepe marginális.
Munkapiac és munkaügyi kapcsolatok	Rugalmas és magas szintű foglalkoztatás. Magas a munkapiaci eszközökre fordított közkiadás. Magas szintű szakszervezeti szervezethez tartozik. Ide tartozik Dánia, közel áll Hollandia.	Az átlagosnál merevebb munkaerőpiac és közepes aktív munkapiaci kiadások. Közepes szakszervezeti szervezethez tartozik, kiterjedt béralkuk. Szlovénia is ide tartozik.	Spanyolország és Portugália az északnyugati klaszterbe került, Olaszország és Görögország a közép- és kelet-európai országokkal alkot egy klasztert.	A munkapiac merevsége kissé átlag feletti. A munkapiaci eszközökre viszonylag keveset költenek. Gyenge kollektív béralkuk, kivéve a két mediterrán országot.
Szociális védelem	Magas szintű jóléti kiadások, középpontban a családi és gyermektámogatások. Alacsony szintű jövedelmi egyenlőtlenség. Dánia is ide tartozik.	Átlag feletti jóléti kiadások, az öregeségi támogatások aránya az átlagnál magasabb. Közepes jövedelmi egyenlőtlenségek.	Az északnyugati országokkal egy klasztert alkotnak ezen a területen.	Alacsony szintű jóléti kiadások, magas szintű jövedelmi egyenlőtlenség. Lengyel-, Magyarország és Szlovénia az északnyugati klaszterbe tartoznak.
Oktatás	Magas a közép-, a felsőfokú végzettségűek és a felnőttképzésben résztvevők aránya. Magas a GDP-hez viszonyított oktatási kiadások aránya.	Ausztria, Dánia, az Egyesült Királyság, az északi országokkal, a többiek a közép- és kelet-európai országokkal alkotnak egy klasztert.	Az alacsony végzettségűek aránya kiugróan magas, a felsőoktatási beiskolázás kissé átlag feletti. Az oktatási kiadások átlag alattiak.	A középfokú végzettségűek aránya a legmagasabb, a felsőoktatásba beiskolázottaké kissé átlag alatti. Az oktatási kiadások átlag alattiak. Szlovénia az északi országokhoz tartozik.

2. táblázat. Az Európai Unió kapitalizmusmodelljeinek intézményi jellemzői klaszterelemzés alapján

* A pénzügyi rendszerben az Egyesült Királyság és Hollandia önálló klasztert alkot, a többieknél kissé fejlettebb bankrendszerrel és sokkal fejlettebb pénzpiacal. A munkapiac és munkaügyi kapcsolatok területén az Egyesült Királyság és Írország a rugalmas munkapiacal és gyenge kollektív béralkukkal önálló klasztert alkot.

A közép-kelet-európai modell

A közelmúltban több kísérletet is tettek a közép-kelet-európai országok fejlődésének intézményi szempontú értékelésére, a meglévő modellekkel való összevetésére. Ezek a tanulmányok azonban vagy csak néhány országra terjedtek ki, vagy a felhasznált adatok, szempontok köre volt szűkebb, mint amit a régi kapitalista országok esetében szoktak alkalmazni a kapitalizmus változatai irodalmában. [...] A szakirodalomban nem körvonalazódott közös álláspont az átalakult posztzocialista országok intézményi berendezkedésének megítélésében, hanem kifejezetten egymással szembenálló vélemények fogalmazódtak meg, akár egy tanulmányköteten belül is. Egy, a vizsgálatunkon kívüli kérdésben van megegyezés; nevezetesen, hogy az uniós posztzocialista országok és a FÁK államai között nagyfokú, ha úgy tetszik, minőségi különbség van.

Vizsgálatunk azt mutatja, hogy jogos az önálló közép-kelet-európai modellre vonatkozó megközelítés. Ez annak ellenére így van, hogy az előbbieken hivatkozott tanulmányok a közép-kelet-európai országok között valóban létező, fontos különbségekre mutattak rá. A klaszterelemzésünk azonban azt jelezte, hogy a közép-kelet-európai országok elkülönültsége a régi tagállamoktól erősebb, mint az egymás közötti különbségük. [...]

Első látásra úgy tűnhet, hogy esetlegesen kerültek egymás mellé a különböző alrendszerek intézményi megoldásai, jogos a „koktélpitalizmus” kifejezés. Ha jobban megfigyeljük a közép-kelet-európai modell elemeit, felfedezhetjük, hogy ezek nem függetlenek a rendszerváltozáskor meglévő adottságoktól, kiinduló feltételektől. A tőkehiány szükségszerűvé tette a külföldi tőkebevonást, ami elvileg együtt járhatott volna olyan piacvédelmi intézkedésekkel, mint amelyek a felzárkózó országoknál más korban, illetve más régióban szokásosak, de ezek az országok az európai integrációhoz akartak csatlakozni, amelyben a liberalizáció alapvető követelmény, és a nyugati országokban uralkodó közgazdasági paradigmából is ez következett. A tőkehiány szükségszerűvé tette, hogy a pénzügyi rendszer bankalapú lesz, hiszen a külföldi tőke tetemes része a pénzügyi szektorban, a bankokban jelent meg. A munkapiacok működése, illetve a munkaügyi kapcsolatok azért különböznek mind az angolszász, mind a mediterrán országoktól, mert a civil társadalom, ezen belül a szakszervezeti szerveződés nemcsak az északi, északnyugati országokhoz, hanem ezekhez képest is erőteljesebb. Az európai uniós jogharmonizáció kényszere nélkül a munkavállalók pozíciója feltehetően még gyengébb lenne. A szociális védelem alacsony vagy magasabb szintje, a jóléti újraelosztás leszorítása aszerint történt meg, hogy relatíve hol erősebb vagy gyengébb a civil

társadalom, illetve a szociális védelem intézményeinek milyen mély gyökerei, hagyományai vannak. A K + F és innováció rendszere szintén jól megérthető abból a körülményből, hogy hiányzik az a hazai bázisú, nemzetközileg versenyképes vállalati háttér, ami az északi, északnyugati országokban az innovációs rendszer motorja. Ennek hiányát az államilag indukált K + F sehol nem képes pótolni. Szlovénia példája pedig azt mutatja, hogy a külső hatások nem voltak ellenállhatatlan erejűek. Az állami eladósodás hiánya adott elegendő mozgásteret, a munkás-önigazgatás tapasztalatai pedig elegendő társadalmi erőt, hogy az uniós konformitás határain belül, de a külső környezet ajánlásaitól eltérő utat válasszon (Stanojevic 2005).

A fejlődés kilátásai a közép-kelet-európai modellben

A klaszterelemzés egy „pillanatképet” adott az Európai Unióról a kétezres évek első évtizedének közepéről származó adatok alapján. A fejlődési lehetőségek feltérképezéséhez fontos, hogy makroökonómiai vizsgálatok segítségével a gazdasági folyamatok időbeli alakulását is áttekintsük. A gazdasági növekedés, fejlődés kérdése gyakran összekapcsolódik a felzárkózásával, és ez különösen igaz az Európai Unió új tagállamaira. Az Európai Unió minden dokumentuma az új tagállamok útját nem egyszerűen a fejlődés, hanem a felzárkózás, a konvergencia szempontjából értékeli. A konvergencia lehetőségének, modellezésének óriási makroökonómiai és regionális gazdaságtani irodalma van, amivel mi itt nem foglalkozunk. Elfogadjuk adottságként, hogy ebben a térségben a konvergencia központi célkitűzés mind uniós, mind tagállami szinten, amit a gazdasági növekedéssel mérnek, s megpróbáljuk megítélni a realitását. A rendszerváltozás legfontosabb ígérete az volt ugyanis, hogy a második világháború után a fejlődés fő sodrából kiesett közép-kelet-európai országok történelmileg belátható időn belül felzárkózhatnak a nyugati országokhoz.

Amint már utaltunk rá, a 2008. évi válság előtti évtized kétségtelenül sikeres volt a konvergencia szempontjából. A 2008. évi pénzügyi válság azonban kétségessé tette ennek a folyamatnak a töretlen folytatását. Mind az Európai Bizottság (European Commission 2009a), mind az IMF (2009) elemzése számít a feltörekvő piacok kockázati besorolásainak átértékelésére, ami jó néhány új tagállamban – legalábbis időlegesen – visszaveti a konvergenciát, nőni fog a jövedelmi különbség a gazdagabb tagállamokkal szemben. A Bizottság megvizsgálta, hogy milyen hatással járt a gazdasági válság a potenciális kibocsátásra (European Commission 2009c). Eszerint a válság után a régi tag-

államokban 2012–2013-ra visszatér a válság előtti potenciális növekedési ráta, az új tagállamokban a munkaképes korú népesség csökkenése miatt már nem.

Már a válságtól függetlenül is megjelent olyan számítás, amely a jövőre nézve megkérdőjelezte a konvergencia megvalósulását. Az Európai Bizottság az előregedés hatásaival kapcsolatban 2007-től 2060-ig készített előrejelzést (European Commission 2009b). Az EU egészére igaz, hogy a népességcsökkenés miatt 2020 után várható erőteljes visszaesés a 27 EU-tagország potenciális növekedési rátájában, ezért a növekedés domináns forrása a termelékenység növekedése marad. A nagyobb mértékű népességcsökkenés miatt a posztzocialista tagállamokban a növekedési ráta hanyatlása is nagyobb lesz (3. táblázat).

	2007–60 átlaga	2007	2015	2020	2030	2040	2050	2060
Potenciális növekedési ráta								
EU27	1,7	2,7	2,3	2,1	1,7	1,4	1,3	1,4
EU15	1,7	2,3	2,2	2,0	1,6	1,5	1,5	1,5
EU12	1,8	5,7	3,3	2,6	1,8	0,8	0,4	0,7
Egy főre jutó GDP (növekedési ráta)								
EU27	1,7	2,2	2,0	1,9	1,6	1,4	1,5	1,7
EU15	1,6	1,6	1,8	1,7	1,5	1,4	1,5	1,7
EU12	2,2	6,1	3,3	2,8	2,2	1,3	0,9	0,4

3. táblázat. A potenciális növekedési ráta és az egy főre jutó GDP növekedési rátájának előrejelzése az Európai Unióban, a régi és az új tagállamokban, 2007–2060 (százalék)
Forrás: European Commission (2009b) 424., 430., 434. alapján saját szerkesztés.

Az egyes kohéziós országokra kiszámolva az előrejelzések következményeit, az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számított GDP tekintetében a teljes konvergenciát 2060-ig a 27 EU-tagország átlagához viszonyítva Ciprus és Észtország érheti el, Csehország, Szlovákia és Szlovénia 90 százalék, Románia és Bulgária 60 százalék, a többiek 70–80 százalék körül teljesítenek várhatóan (Halmai-Vásárhelyi 2010, 244.).

Ezek a termelési függvényre alapozott számítások a modellben meghatározott feltételek mellett (beleértve a változatlan gazdaságpolitikát) állnak fenn, tehát nagymértékű bizonytalanságot hordoznak magukban, továbbá a strukturális átalakulások másik növekedési pályára állíthatnak egy gazdaságot.

Éppen ezért a válság hatását értékelő bizottsági elemzés a jövőre nézve három forgatókönyvet vázolt fel (European Commission 2009c). A felzárkózás szempontjából a szimulációba – annak logikájának megfelelően – csak az új tagállamok kedvezőtlenebb demográfiai helyzetének megfelelő forgatókönyv került be. A 2008. évi válság azonban a közép-kelet-európai országok egész felzárkózási modelljének sebezhetőségét is megmutatta.

A tőkehiányos közép-kelet-európai országok fejlődésüket a külföldi tőkére alapozták/alapozzák, ami lehetővé tette a 2008-ig tartó lendületes növekedést. Az EU-tagság megnövelte ezeknek az országoknak a tőkevonzó képességét, így a beruházások a – feltörekvő ázsiai országokhoz képest alacsonyabb – megtakarításokat meghaladó módon növekedhettek. Az új tagállamokban a növekedés fő motorja a hazai kereslet élénkülése volt. Az EU-tagság, illetve annak a lehetősége 2000 és 2008 között átlagban 1,75 százalékot adott hozzá az új tagállamok növekedéséhez, 0,3 százalékot a fejlettségükben összevethető ázsiai feltörekvő országokhoz képest. Ennek a fejlődési útnak az ára viszont a deficitesebb fizetési mérleg, a valuta reálfelértékelődése és a külföldi megtakarításoktól való függés lett (European Commission 2009A, Hermann-Winkler 2009).

A rendszerváltozás után általánosan elfogadott feltételezés lett, hogy a működőtőke beáramlása nemcsak a tőkehiányt enyhíti, hanem fejlett technológiát hoz, ami tovagyrúzó (spillover) hatásával a hazai gazdaságot is versenyképessé teszi. Két évtized elteltével a szakirodalom árnyaltabb képet fest a tényleges hatásokról. Az Európai Bizottság értékelése arra a megállapításra jutott, hogy a működőtőke-beáramlásnak köszönhetően az új tagállamok exportszerkezetében magas a csúcstechnológiát képviselő termékek aránya. A magas szintű technológia kiszolgálása azonban munkaintenzív feladatok mellett rutinjellegűek ellátását is igényli, s Németország esetében részletes elemzéssel is bizonyítják, hogy inkább az értéklánc alacsony hozzáadott értékű elemei kerültek ki az új tagállamokhoz. A European Commission (2009a) értékelése a régi tagállamok szemszögéből nézve megállapítja, hogy a termelés áthelyezése, relokációja segít fenntartani a cégek versenyképességét, valamint megtartani az „érett” (mature) gazdaságban a termelés magasabb tudástartalmú részét és a tulajdont. Számos empirikus kutatás vizsgálta a működőtőke hatását a technológiatranszferre és a termelékenységre. Ezek eredményei egyrészt ellentmondanak egymásnak, másrészt egy-egy kutatás is vegyes következtetésre jutott, azaz pozitív és negatív hatást egyaránt talált a gazdaság különböző szegmenseiben (például Békés és mtsai 2009, BII/Sterbosch–Kolasa 2009, Görg és mtsai. 2009, Geršl és mtsai. 2007, Szanyi 2010, Tiits 2008, Torlak 2004, Uppenbergr–Riess 2004).

Az EU 27 tagállamát összehasonlítva, az új tagállamok sajátossága nem abban van, hogy akár a beáramló működőtőke aránya az állótőke-beruházásokhoz viszonyítva, akár a külföldi működőtőke-állomány a GDP-hez viszonyítva magas, hanem a befelé és a kifelé irányuló tőkemozgás nagyságának aszimmetriájában. A régi tagállamok közül sehol sem haladja meg a 2-t a beáramló külföldi működőtőke aránya a kiáramlóhoz képest. A posztszocialista tagállamok közül csak Szlovéniában van 2 alatt (a GDP-hez viszonyított százalékos arányok alacsony szintje mellett), a többieké 2,82 és 61,53 között van (Romániáé és Bulgáriáé 60 felett) (UNCTAD 2008).

Az elmondottak alapján összetett kép rajzolódott ki a közép-kelet-európai országok fejlődési kilátásairól. Egy olyan modell alakult ki a térségben, amely jelentős fejlődést hozott, és magában hordozza a további fejlődés lehetőségét. Megmutatkoznak azonban olyan korlátok is, amelyek a régi tagállamok fejlettségi szintjéhez való gyors felzárkózást kétségesse teszik. Az EU régi tagállamaihoz képest elmaradott oktatási, kutatás-fejlesztési és innovációs rendszer, párosulva a viszonylag alacsony megtakarítási rátával és csökkenő népességgel, valószínűsíti, hogy a jelenlegi aszimmetrikus interdependencia a fejlett „centrum” országoktól tartósan fennmarad.

Következtetések

Ahhoz, hogy az új tagállamok fejlődési lehetőségeire, perspektívájára nézve további következtetést tudjunk levonni, keresnünk kell egy értelmezési keretet. Noha ma már a neoklasszikus alapokra épülő endogén növekedésméletek sem érzéketlenek a növekedés intézményi összetevői iránt, kevésbé alkalmasak arra, hogy egy intézményi vizsgálat eredményeit ezek segítségével értelmezzük. A kapitalizmus változatai néven ismert összehasonlító politikai gazdaságtani iskola egyik alapfeltevése ugyanis, hogy a különböző intézmények nem tetszőlegesen választhatók ki, hanem csak bizonyos kombinációik működőképesek, és arra akar választ találni, hogy ezek közül melyek versenyképesek. Ezért úgy tűnik, hogy az új tagállamok jelenlegi pozíciójára és jövőbeli fejlődésére vonatkozóan legjobban Porter (1998) kompetitív fejlődésméletét tudjuk alkalmazni, ami a növekedési pályát nem folytonos függvényekkel próbálja megragadni, hanem időbeli szakaszokra, ha úgy tetszik, stádiumokra bontja, amelyekhez különböző intézményegyüttesek tartoznak. Chikán–Czakó (2009) elhelyezi Portert a nemzetgazdasági és vállalati versenyképességről szóló nemzetközi szakirodalomban, kitérve a Portert érő kritikákra is. Úgy gondoljuk, hogy a következőkben munkásságának azokra a mozzanataira építünk,

amelyek időtállóan bizonyultak. Porter (1998) a kompetitív fejlődés négy szakaszát különböztette meg, a tényezővezérelt, a beruházásvezérelt, az innovációvezérelt és a jólétvezérelt szakaszt. Az egyes szakaszok nem szükségszerűen követik egymást.

A tényezővezérelt szakaszban egy ország versenyelőnye a természeti erőforrásokból vagy olcsó és viszonylag képzett munkaerőből adódik. A technológia más országokból származik, a hazai cégek csak másolják, utánozzák azokat. Kevés hazai cég kerül kapcsolatba a végfelhasználókkal. A gazdaság érzékeny a világgazdasági ciklusokra. Minden gazdaság keresztülmegy ezen a szakaszon, de kevés jut túl rajta. Vannak olyan államok, amelyek a bőséges természeti erőforrásaik révén ebben a fejlődési szakaszban is magas életszínvonalat értek el (Kanada, Ausztrália).

A beruházásvezérelt szakaszban épül ki a nagyipar, amelyet a piacon elérhető, tehát a legutolsó előtti technológiával szerelnek fel (a vezető technológiákat nem adják el). A megvásárolt technológiákat már továbbfejlesztik, amibe bekapcsolódnak az egyetemek és a kutatóintézetek. A cégek ebben a szakaszban még mindig standardizált, árérzékeny termékekkel versenyeznek, de már külföldön is megjelennek. Az állam szelektív iparpolitikát folytat, ami azt a kockázatot rejti magában, hogy az iparvédelem az érintett csoportok nyomása miatt nem marad időleges, és nem jutnak túl a tényezővezérelt szakaszon.

Az innovációvezérelt szakaszban a hazai vállalatok már képesek maguk is létrehozni új technológiákat, módszereket, nemzetközi szinten, globálisan versenyképesek. A költségverseny folytatódik, de már nem a tényező költségekre, hanem a magas szintű képzettségből, fejlett technológiából származó hatékonyságra épül. A nemzetközi versenyképesség kiterjed a szolgáltatásokra is. A gazdaság a külső sokkokra az előbbi szakaszoknál kevésbé érzékeny. A kormány a közvetlen beavatkozás helyett közvetett módon, az üzleti környezetet fejleszti.

A jólétvezérelt gazdaságban a vállalatok kockázatviselő hajlandósága gyengül, ehelyett inkább több erőfeszítést tesznek a kormányzati politika számukra előnyös befolyásolására. Az innovációk lelassulnak, az iparban krónikusan elégtelen a befektetés. A hazai vállalatokat külföldi cégek vásárolják fel, és globális stratégiájukba integrálják azokat. A romló bérek, növekvő munkanélküliség gyengíti a készletet a termelékenység javítására, ami további piacvesztést hoz.

Porter empirikus kutatásokkal megalapozott elméletében a nemzetgazdasági előnyöket a hazai bázisú vállalat teremti meg. A hazai bázis az a hely (többnyire ez a székhely is), ahol a vállalat stratégiáját megállapítják, a kulcster-

mékeket, a széles értelemben vett technológiai eljárásokat előállítják. A hazai bázison található a legtermelékenyebb munkahelyek, a kulcstechnológiák és legfejlettebb szaktudás. A vállalat tulajdona is gyakran a hazai bázison koncentrálódik, de a részvényesek nemzetisége másodlagos. Ameddig a helyi vállalat marad a hazai bázis, azaz fenntartja a tényleges stratégiai, kreatív és technikai ellenőrzést, addig az a nemzetgazdaság élvezi a legtöbb hasznot, még akkor is, ha a vállalat külföldi befektetők vagy egy külföldi vállalat tulajdona. Porter terminológiáját használva, a közép-kelet-európai gazdaságok a tényezővezérelt szakaszban vannak, mert besorolásukat a hazai bázisú gazdaság alapján kell megtennünk, ugyanis a nemzetgazdaságok versenyképességét mérlegeljük.

Ezek alapján úgy tehetjük fel a kérdést, hogy van-e egyáltalán járható út az új tagállamok számára az innovációvezérelt hazai bázisú gazdaság kialakulásához. Ez azért is lényeges, mert az Európai Unió lisszaboni és az EU 2020 stratégiáját úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az integráció egészét innovációvezérelt térséggé kívánják állítani. Ezeket a stratégiákat az a szemléletet hatja át, amely szerint az új, poszt szocialista tagállamok ugyanazon a fejlődési pályán vannak, mint a régi tagállamok, és a konvergencia csak idő kérdése.

A térség történelmi múltja óvatosságra int. Berend (2008) szerint a felzárkózás nézőpontjából értelmezhető a 19. század végi Európa gazdaságtörténete is, ami nem hozta meg Dél- és Kelet-Európa várt sikerét. Magyarország szempontjából Romsics (2008) a múltra nézve, Mihályi (2010) a múltra és jövőre nézve mutatja be az utolérési kísérletek reménytelenségét. Az egész későn, a második világháború után felzárkózó európai országok közül egyedül Finnország bizonyította meggyőzően, hogy sikerült végigjárnia a tényezővezérelt gazdaságtól az innovációvezérelt gazdaságig vezető utat. A 2008. évi válság a régi kohéziós tagállamokat megrengette, amelyek pedig a felzárkózáshoz komoly mértékű uniós segítséget kaptak, és két-három évtizedes alkalmazkodási időszakon már túljutottak.

Porter (1998) elmélete és a közép-kelet-európai országok elmúlt két évtizede egyaránt azt jelzi, hogy a hosszú távú felzárkózáshoz, az innovációvezérelt szakaszra való áttéréshez a külföldi működőtőke, a külföldi multinacionális vállalatok jelenléte szükséges, de nem elégséges feltétel. Annak a gazdaságpolitikának, amelyik az előbbi célt fenntartja, meg kell mondania, hogy a világgazdaság és az európai uniós integráció jelenlegi szakaszában a külföldi tőke bevonására épülő modell hogyan egészíthető ki olyan eszköztárral, ami a hazai bázisú, innovációvezérelt gazdaság fejlődését lehetővé teszi. Ez jóval többet jelent, mint a kis- és középvállalati szektor gyakran emlegetett fejlesztése. A hazai bázisú vállalatoknak képesnek kell lenniük új technológiák,

módszerek létrehozására, azaz nemzetközi szintű versenyképességre. A lakoságnak megtakarításaik növelésével kell gyarapítania a belső forrásokat. Az államháztartás nagy ellátórendszerével kapcsolatban egy nagyon törékeny egyensúlyi pontot kell megtalálni. Egyrészt a jóléti szolgáltatások csökkentése megtakarításokra ösztönöz, és a költségvetés fenntarthatósága is erre kényszerít. Másrészt viszont a nemzetközileg versenyképes hazai gazdaság, az ezzel járó erős, széles, jómódú középosztály hiányában nem remélhető, hogy az oktatásból, az egészségügyből, a szociális ellátásból hiányzó állami ráfordítást magánforrásokból pótolni lehetne. Ezért az állam jelentősebb visszavonulása ezekről a területekről a humántőke versenyképességet rontó alacsony fejlettségét eredményezi. Az innovációvezérelt fejlődés a stabil szabályozási környezetet és a magas színvonalú, hosszú távú tervezésre képes közigazgatást is feltételezi. A finn tapasztalatokat figyelembe véve, egy sikeres felzárkózás több évtizedes vállalkozás.

Nem túl merész az a feltételezés, hogy a térség országainak túlnyomó többsége belátható ideig nem fog ebbe a fejlődési szakaszba lépni, hanem marad a jelenlegiben, ahol a technikai fejlődés majdnem kizárólagos csatornája a külföldi működőtőkén keresztül tovaterjedő hatás. Ez viszont nem teszi fenntarthatóvá a szociális védelemnek azt a szintjét, ami az európai szociális piacgazdaságot jellemzi. A fejlődés demográfiai korlátaira már utaltunk, de az évtizedes távlatokban kitartó, szisztematikus fejlesztésre képes közigazgatási szaktudás is hiányzik ezekben az országokban. A legsúlyosabb tehertétel a társadalmi tőkében az északi, északnyugati és a közép-kelet-európai országok között fennálló különbség, amit erőteljesen demonstrál az Eurobarometer 2004. évi felmérése (European Commission 2005). Minden olyan kérdésben, ami az állam és az embertársak iránti bizalomra, az együttműködésre, a társadalmi, közösségi aktivitásra, a normakövetésre vonatkozik, az északi országok kiugróan jó eredményt mutatnak fel, míg a közép-kelet-európai országok zárják a sort, többnyire a mediterrán országokkal keveredve.

A térségben minden gazdaságpolitikai cselekvés előfeltétele, hogy valamiképpen feloldódjon a felzárkózáshoz fűzött felfokozott várakozások és a valóságban kialakult intézményrendszer, fejlődési pálya közötti feszültség. Az új tagállamokban kialakuló (államháztartási avagy fizetési mérlegbeli) egyensúlytalanságok mögött nem önmagában az elhibázott gazdaságpolitika áll, hanem azok az irreális várakozások is, amelyeket az adott ország politikai osztályán kívül az egész európai környezet megerősít. A várakozások kezelése akkor is megkerülhetetlen feladat, ha valamelyik országban összeállnának az innovációvezérelt fejlődési szakaszhoz vezető út vázolt feltételei, hiszen ennek végigjárásához évtizedekben mérhető erőfeszítésekre van szük-

ség. Ráadásul a lakosság konvergenciavárakozásai alapján nemcsak a folyó jövedelmet veti össze, hanem azokat az életmódbeli lehetőségeket, amelyeket a társadalom felhalmozott vagyona és jóléti ellátásai adnak. A reális helyzet társadalmi feldolgozására külön stratégiát kellene kidolgozni, amelyben utolérési számmisztika helyett jól definiált, gazdaság- és társadalompszichológiai- lag megalapozott, kézzel fogható és ténylegesen megvalósuló részprogramok sorozata tenné átélhetővé a fejlődést.

Irodalom:

- Amable, B. 2003. *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford.
- Berend T. Iván. 2008. *Európa gazdasága a 20. században*. Budapest.
- Békés, G.–Kleinert, J.–Toubal, F. 2009. Spillovers from Multinationals to Heterogenous Domestic Firms: Evidence from Hungary. *The World Economy*, Vol. 32. No. 10. 1408–1433.
- Bijsterbosch, M.–Kolasa, M. 2009. FDI and Productivity Convergence in Central and Eastern Europe. European Central Bank, Working Paper Series No. 992. Frankfurt am Main.
- Boeri, T. 2002. Social Policy: One for All? Policy Competition and the Welfare State című konferenciára benyújtott tanulmány. CEPII, Hága, november 29–30. <http://www.cepii.fr/anglaisgraph/communications/pdf/2002/29301102/boeri.pdf>.
- Chikán Attila–Czakó Erzsébet. 2009. *Versenyképesség vállalati nézőpontban*. Megjelent: Chikán Attila–Czakó Erzsébet (szerk.): *Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén*. Budapest, 35–95.
- Csaba László. 2008. Az újfajta makroökonómiai populizmus. *Pénzügyi Szemle*, 55. évf. 4. sz. 592–606.
- Ebbinghaus, B. 1999. Does a European Social Model Exist and Can It Survive? Megjelent: Huemer, G.–Mesch, M.–Traxler, F. (szerk.): *The Role of Employer Associations and Labour Unions in the EMU. Institutional Requirements for European Economic Policies*, Aldershot, 1–26.
- European Commission. 2005. Social Capital. Special Eurobarometer, No. 223.
- European Commission. 2009a. Five years of enlarged Europe. *European Economy*, No. 1.
- European Commission. 2009b. Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU–27 Member States (2008–2060). European

- Economy, No. 2. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication14992_en.pdf.
- European Commission. 2009c. Impact of the Current Economic and Financial Crisis on the Potential Output. European Economy, Occasional Papers, 49. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication15479_en.pdf.
 - European Commission. 2010. European Competitiveness Report. Commission Staff Working Document, Brussels, SEC (2010) 1276 final.
 - Farkas Beáta. 2011. A piacgazdaság intézményrendszere az Európai Unió új tagállamaiban. Statisztikai Szemle, 89. évf. 1. sz. 50–76.
 - Geršl, A.–Rubene, I.–Zumer, T. 2007. Foreign Direct Investment and Productivity Spillovers: Updated Evidence from Central and Eastern Europe. CNB Working Paper Series No. 8. Prága.
 - Görg, H.–Hijzen, A.–Muraközy Balázs. 2009. The role of production technology for productivity spillovers from multinationals: Firm-level evidence for Hungary. Kiel Working Papers, No. 1482. Kiel.
 - Hall, P. A.–Soskice, D. 2001. *An Introduction to Varieties of Capitalism*. Megjelent: Hall, P. A.–Soskice, D. (szerk.): *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, 1–68. <http://kisi.deu.edu.tr/muge.tunaer/VoC.pdf>.
 - Halmai Péter. 2009. Felzárkózás és konvergencia az Európai Unióban. Statisztikai Szemle, 87. évf. 1. sz. 41–62.
 - Halmai Péter–Vásárhelyi Viktória. 2010. Real convergence in the new Member States of the European Union (Shorter and longer term prospects). *The European Journal of Comparative Economics*, Vol. 7. No. 1. 229–253.
 - IMF. 2009. World Economic Outlook. International Monetary Fund, Washington, DC, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/02/pdf/text.pdf>.
 - Karsai Judit. 2009. Az aranykor vége. A kockázati tőke-ágazat fejlődése Közép-Kelet-Európában. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 1. sz. 46–68.
 - Kelet-Németország ötven év alatt... 2009. Kelet-Németország ötven év alatt zárkózik fel. *Index*, 2009. október 18. http://index.hu/gazdasag/vilag/2009/10/18/keletnemetszag_otven_ev_alatt_zarkozik_fel/.
 - Lane, D. (2009): *Global Capitalism and the Transformation of State Socialism*. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 44. No. 2. 97–117.
 - Mihályi Péter. 2010. Utolérési kísérletek Magyarországon, 1870–2030. Kézirat, <http://www.econ.core.hu/file/download/szeminar/utoleres.pdf>.

- Muraközy László (szerk.) 2007. *Fecseg a felszín és hallgat a mély*. Budapest.
- North, D. C. 2006. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. New York.
- Porter, M. E. 1998. *The Competitive Advantage of Nations*. New York, 2. kiadás.
- Romsics Ignác. 2008. Félperifériától a félperifériáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye. *Rubicon*, 2–3. sz. 4–17.
- Sapir, A. 2006. Globalization and the Reform of European Social Models. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44. No. 2. 369–390.
- Schwab, K. (szerk.) 2009. *The Global Competitiveness Report 2009–2010*. World Economic Forum, Genf, <https://members.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf>.
- Stanojevic, M. 2005. *Avoiding Shock Therapy: Trade Unions' Role in the Transition to a Market Economy in Slovenia*. Megjelent: Dimitrova, D.–Vilroks, J. (szerk.): *Trade Union Strategies in Central and Eastern Europe: Towards Decent Work*. International Labour Office, Budapest, 15–62. 201–228. http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2005/105B09_417_engl.pdf.
- Szanyi Miklós. 2009. Tudomány és innováció, avagy mit és hogyan fejlesszen az állam a kis európai országokban? *Külgazdaság*, 53. évf. 5–6. sz. 63–90.
- Szanyi Miklós. 2010. A dualitás kérdése a rendszerváltást követő gazdasági fejlődésben. *Competitio*, 9. évf. 1. sz. 71–90.
- Tiits, M.–Kattel, R.–Kalvet, T.–Tamm, D. 2008. Catching Up, Forging Ahead or Falling Behind? Central and Eastern European Development in 1990–2005. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 21. No. 1. 65–85.
- Torlak, E. 2005. Foreign Direct Investment, Technology Transfer, and Productivity Growth in Transition Countries. Empirical Evidence from Panel Data. Georg-August-Universität, CEGEDiscussion Paper, No. 26. Göttingen.
- Tóth István György (szerk.) 2009. *Európai társadalmi jelentés*. Budapest.
- Török Ádám. 2001. A gazdasági modernáció stratégiája Finnországban. *Vezetéstudomány*, 32. évf. 7–8. sz. 58–73., 9. sz. 31–38.
- UNCTAD. 2008. *World Investment Report 2008*. New York–Genf.
- Uppenberg, K.–Riess, A. 2004. Determinants and Growth Effects of Foreign Direct Investment. European Investment Bank, Economic and Financial Studies, EIB Papers 3/2004. http://www.eib.org/attachments/efs/eibpapers/eibpapers_2004_v09_n01/eibpapers_2004_v09_n01_a03_en.pdf.

*Értelmezhető-e a lojalitás a B2B piacokon?*¹

1. Mi a lojalitás?

1.1. A lojalitás definiálási kísérletei

A lojalitás fogalmával kapcsolatban megoszlanak a vélemények, de abban többnyire egyetértenek a szerzők, hogy a lojalitás egyfajta elkötelezettséget, hűséget jelent, bár az elkötelezettséget a különböző dimenziókban (szervezeti-fogyasztói) más megközelítésben tárgyalja a szakirodalom.

Ha áttekintjük a vonatkozó szakirodalmat, a fogyasztói lojalitás definiálása egész labirintust tár elénk. Miután a tanulmány a B2B lojalitást kívánja vizsgálni, így a fogyasztói lojalitás elméleti hátterét csak érintőlegesen ismerteti.

A fogyasztói lojalitás kapcsán a szakirodalomban széleskörű elemzéseket találhatunk a márkahűségre, a „bolthűségre”, a vevőhűségre és az ismételt vásárlásokra vonatkozóan (Kandampully 1998). A lojalitást Tellis úgy definiálja, mint az újravásárlási hajlandóságot, illetve az azonos, vagy hasonló márkavásárlás relatív arányait (Tellis 1988), Newman és Werbel szerint pedig hűséges az a fogyasztó, aki úgy vásárol újra egy márkát, hogy csak azt az egyet veszi figyelembe, és nem végez más márkákhoz kapcsolódó információkeresést (Newman–Werbel 1973). Richard L. Oliver szerint mind az elméleti, mind a gyakorlati szakemberek egyetértenek abban, hogy az elégedettség és a lojalitás közötti kapcsolat megfejthetetlen, és hogy ez a kapcsolat aszimmetrikus. Bár a lojális fogyasztók általában elégedettebbek, az elégedettség nem megy át automatikusan lojalitásba. Az elégedettség-lojalitás rejtélyének megfejtésére a szerző tanulmányozza, hogy a fogyasztói elégedettség milyen aspektusai hatnak a lojalításra, és a lojalitás mekkora hányada tulajdonítható az elégedettségi komponenseknek? Az elemzés következtetése, hogy az elégedettség szükséges lépés a lojalitás kialakításához, de sok más folyamat is kell a lojális vevőkör megszerzéséhez (Oliver 1999, 33). A kérdés úgy merül fel, hogy vajon miért van, hogy az elhagyási arány az elégedett vevőknél akár 90% is lehet? A válasz attól függ, hogy az elégedettség mekkora szerepet játszik a lojalításban, az elégedettséghöz köthető faktoroknak milyen a hatása, illetve

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: *Vezetéstudomány*, 2011. 1., 31–40.

milyen a közöttük lévő kapcsolat. Az biztos, hogy az elégedettség és a lojalitás kibogozhatatlanul összefügg, és ez a kapcsolat aszimmetrikus. Noha a lojális fogyasztók többsége elégedett, az adatok tanúsága szerint az elégedettség megbízhatatlan előrejelzője a lojalitásnak. A releváns források szerint sem egyértelmű az elégedettség-lojalitás kapcsolat (Veres 2008).

Az újabb kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a lojalitás és elkötelezettség sem szinonim fogalmak. Pritzhard és szerzőtársai (Pritzhard et al. 1999) a fogyasztói lojalitás és elkötelezettség közötti különbségeket hangsúlyozzák, és a márkahűség esetében próbálják elemezni a kapcsolatot a két tényező között. A szerzők szerint a lojális attitűd lojális magatartáshoz vezet, és a lojalitást a márká-újravásárlásokkal mérik. Az elkötelezettség azonban megítélésük szerint ennél sokkal több: erős vágy a folyamatos kapcsolatra, a fogyasztók azonosulása a szervezeti célokkal és értékekkel. A tárgyiasult termékek és szolgáltatások iránti lojalitást vizsgálva Edvardsson és társai felhívják a figyelmet arra, hogy különbség van „kiérdemelt” és „vásárolt” lojalitás között. A „kiérdemelt” lojalitást a jó minőséggel, a kedvező fogyasztói értékeléssel lehet elérni, amikor a fogyasztó azért tér vissza a termékhez/szolgáltatáshoz, mert azzal elégedett, a „vásárolt” lojalitás azonban valamilyen kedvezmény (kupon, árcsökkentés) felkínálásán alapul, amely rövid távú újravásárlást eredményez csak (Edvardsson et al. 2000). Hofmeister-Tóth és társai a lojalitás és a vevőmegtartás árnyaltabb értelmezésére hívják fel a figyelmet: szerintük a fogyasztói hűség, a lojalitás statikus, míg a vevőmegtartás dinamikus fogalom, és a vevőmegtartás alapjai visszanyúlnak a tranzakciós költségelmélethez, valamint a szociálpszichológia területéhez (Hofmeister-Tóth et al. 2003, 46).

1.2. A lojalitás dimenziói a B2B kapcsolatokban

A vállalatok közötti kapcsolatokban az elkötelezettséget Meyer és Allen három komponensre bontották (Meyer–Allen 1991). Az első egy input komponens, amely azt fejezi ki, hogy a felek az egymás iránti elkötelezettség kialakulásakor bizonyos befektetéseket tesznek, amelyek csak az adott kapcsolatban használhatók, a második az attitűdre vonatkozik és a felek érzelmi elkötelezettségét jelzi, a harmadik pedig egy időbeli dimenziót ad, amely arra vonatkozik, hogy az elkötelezettség csak abban az esetben áll fenn, ha mind a két fél hosszú távon gondolkodik. Az elkötelezettséget másfajta megközelítésből vizsgálják Geyskens és Steenkamp, akik egy kétkomponensű modellt alakítottak ki, ahol az első komponens arra vonatkozik, hogy a felek mennyire szeretnék fenntartani a kapcsolatot, a második pedig a kapcsolat ésszerűségére, amikor

nem az érzelmek, hanem a józan számítás teszi szükségessé a kapcsolatot (Geyskens–Steenkamp 1995).

Az elméleti modellek között figyelemre méltó Costabile dinamikus modellje, amely a lojalitás kialakulásának fázisait elemzi (Costabile 2000). A szerző megítélése szerint a korai elemzések (Wind 1977, Jacoby és Chestnut 1978, Wernerfelt, 1991, Keaveney, 1995) csak a lojális magatartást vizsgálták, azaz azt, hogy miért marad hűséges a fogyasztó, illetve arra koncentráltak, hogy a lojális magatartásnak milyen formái lehetségesek (Dick és Basu 1994), és nem fordítottak kellő figyelmet a lojalitás különböző formáinak kialakulási folyamatára.

		Az adott márka újravásárlása	
		Magas	Alacsony
Az adott márkával kapcsolatos attitűd	Pozitív	Kitartó lojalitás	Látens lojalitás
	Negatív	Hamis lojalitás	Hűtlenség

A mentális és a magatartási dimenziókon alapuló lojalitás
 1. sz. tábla. Forrás: Dick and Basu 1994.

Costabile dinamikus modellje a fogyasztó és a szervezet közötti kapcsolatot folyamatként ábrázolja, amelynek eredménye egy multidimenzionális konstrukció a fogyasztói lojalításra. A modell mind a kapcsolatok, mind a lojalitás kialakulásának négy fázisát azonosítja, és ezekből eredményezteteti az alábbi szakaszokat:

Az elégedettség és a bizalom fázisa

A vásárlás és a vásárlási tapasztalat eredménye lehet a fogyasztói elégedettség, ami a vásárlás megismétlődését eredményezheti, és ha az elégedettség tartós, úgy az ismételt vásárlás a bizalmat elmélyíti, és a kapcsolatot a lojalitás irányában erősítheti (Bolton és Drew 1991, Chang és Wildt 1994, Morgan és Hunt 1994).

A bizalom és az újravásárlás fázisa

A bizalmi tőke elmélyülése növeli az újravásárlás esélyét és a lojalitás kialakulását, de ha figyelembe vesszük Tuckman konfliktuselméletét (Tuckman 1965), miszerint a konfliktusok kezelése vagy erősítheti vagy csökkentheti a kapcsolatok elmélyülését, úgy azt mondhatjuk, hogy a bizalom kialakulása nem elégséges feltétele a lojalitásnak. A bizalomból az újravásárlási fázisba történő átmenetet kísérheti az összehasonlítás egy új folyamata, amikor viszonylagos konfliktus alakul ki a tapasztalt érték és a piacon felajánlott alternatív értékek között. A konfliktus jelentheti a kapcsolat végét, de meg is erősítheti a kapcsolatot.

A mentális lojalitás fázisa

A konfliktus pozitív megoldása azt az érzetet keltheti a fogyasztóban, hogy a szervezet képes kedvezőbb értéket nyújtani, mint a versenytársak, és hosszú távon fenn tud tartani egy állandó értéket. Ebben a szakaszban alakul ki a monadikus lojalitás, amikor a szervezettel való kapcsolat megszokássá válik. Ez a hit – ami megerősíti a fogyasztó öngazolását is abban, hogy jól választott, és hogy érdemes a jelenlegi partner mellett kitartania –, elvezet a mentális lojalitáshoz. A mentálisan lojális fogyasztó jellemzője a passzivitás, a versenytársak ajánlásai közötti keresés korlátozottsága.

Az együttműködési lojalitás fázisa

A magatartási és mentális lojalitás a szervezet iránt elvezethet az együttműködési fázishoz. Az együttműködés, a kooperáció feltételezi a kölcsönösséget, a méltányosságot és a korrektséget. Ez már a diadikus lojalitás, azaz az egyenértékűség, a méltányosság észlelése a cserefolyamatban. Bár a diadikus lojalitás értelmezése hasonló a Jacoby és Chestnut (Jacoby and Chestnut 1978) által definiált „igazi lojalitáshoz”, a „kitartó lojalitáshoz” (Dick and Basu 1994) és a „proaktív lojalitáshoz” (Oliver 1997), de mégis más: annyiban új, hogy mindkét fél részéről feltételezi a kölcsönösséget, az egyenértékűség érzését kelti, és a korrekt partneri kapcsolaton alapuló együttműködést támogatja.

A kapcsolatiságot és a lojalitást ötvözve alakul ki az a multidimenzionális modell, amely a lojalitás folyamatát és a kapcsolati stádiumokat összefoglalva tipizálja a fogyasztókat:

Monadikus érték	Negatív megkülönböztetés	Mentálisan hazardírozó lojalitás (instabil mentális lojalitás, opportunizmusra való hajlam, alternatívák keresése)	Lojális kapcsolat (stabilitás, együttműködés, a partnerségre való hajlam)
	Pozitív megkülönböztetés	Korlátozott vagy tehetetlen kapcsolat (magatartási lojalitás, az alternatívák aktív keresése, váltási költségek figyelése)	Reménytelen kapcsolat (magatartási lojalitás, időkorlát, az alternatívák szelektív keresése)
		Inkorrektség	Korrekttség
Diadikus érték (egyenértékűség)			

A kapcsolatok lehetséges tipológiája
2. sz. tábla. Forrás: Costabile 2000.

2. Empirikus kutatási eredmények

Számos empirikus felmérés igazolja, hogy a fogyasztói elégedettség és a lojalitás között szignifikáns kapcsolat mutatható ki (Fredericks et al 1995, Dickey 1998, Gitomer 1998, Martensen et al. 2000, Parasuraman–Grewal 2000). Az ECSI modellt egy „pilot study”-ban alkalmazták, melyben 12 európai ország vett részt, és közel 55000 interjú készült. Az eredmények alapján a fogyasztói elégedettség jelentősen befolyásolja a lojalitást. A kapcsolat erős magyarázó erővel bírt a 30 vállalatnál, valamint a 6 iparágban, a regresszióanalízis azt jelezte, hogy a kapcsolat erősen szignifikáns (Grönholdt et al. 2000), Vannak azonban, akik megkérdőjelezik a kapcsolat egyértelműségét. Utóbbiak felhívják a figyelmet arra, hogy az elégedettség nem elég, és a legelégedettebb fogyasztók nem válnak szükségszerűen lojálissá, valamint hogy nagyon sok elégedett fogyasztó elhagyja a szervezetet (Jones–Sasser 1995, Reicheld–Sasser 1990, Reicheld 1996, Oliver 1999, Neal 1999).

Az elmúlt évtizedben lezajlott néhány hazai empirikus kutatás eredményei is azt jelzik, hogy az elégedettség hatása a lojalításra nem minden esetben meghatározó, és feltételezik, hogy a lojalitás dimenziói ágazat, termék- és szolgáltatásspecifikusak (Kenesei 1998, Hetesi 2001, Veres 2007, Ercsey 2008).

A vállalatok közötti lojalitás dimenzióinak mérésére kevesebb az empirikus kutatás, és e körben a fogyasztói lojalitástól eltérő dimenziókat is találunk. Amikor a Guerilla Consulting ügyfelei körében a lojalitással kapcsolatban kutatást végeztek, a szakmai szolgáltatók 50%-a úgy válaszolt, hogy a hűséggel kapcsolatban közönyös, és habozás nélkül váltana. A kutatásból kiderül, hogy a lojalitás szorosan kötődik az ügyfél megítéléséhez, és hogy a szervezeteknek törekedniük kell arra, hogy kielégítsék, illetve meghaladják a vevői elvárásokat ahhoz, hogy a lojalitás kialakuljon (Meugniot 2008).

3. A lojalitási dimenziók empirikus kutatása egy hazai nagyvállalatnál

A fentiekben ismertetett modellek és empirikus kutatási eredmények tesztelésére és a lojalitást befolyásoló tényezők meghatározására a hazai B2B piacon kvalitatív és kvantitatív módszerekkel kombinált kutatást végeztünk. A vizsgálat célja egy olyan lojalitásmodell kialakítása volt, amely a lojalításra ható tényezőket inputként fogja fel, és az azok javításáért tett erőfeszítések hozamát a hűség outputjaként értelmezi. Longitudinális vizsgálatok hiányában a modell természetesen csak hipotetikus lehet, de talán iránytűként szolgálhat további hazai kutatási modellek megalkotásához.

3.1. Kutatási koncepció

Kutatási modellünk központi eleme a lojalitás, amelyet mi az alábbiakban definiáltunk:

„lojális az a partner, aki elkötelezett a cég iránt, kisebb elégedetlenség és a versenytársak által felkínált kisebb árengedmények estén nem hagyja el beszállítóját, és azt ajánlja más vevőknek is, valamint hajlandó az együttműködésre”

Kutatási modellünk kiindulópontját azok az elméleti megközelítések és empirikus vizsgálati eredmények jelentették, amelyek felhívták a figyelmet arra, hogy a fogyasztói lojalitás mérési dimenziói nem sztenderdizálhatók, a dimenziók és azok meghatározó ereje függ a vizsgált ágazattól, terméktől, szolgáltatótól (Oliver, 1997, Edvardsson et. al, 2000, Costabile, 2000, Kenesei, 1998, Hetesi, 2001). További támpontul szolgáltak a B2B lojalitás speciális szakirodalmi megközelítései és a fogyasztói lojalitástól eltérő tényezők szerepeltetése az elméleti és empirikus vizsgálati modellekben

(Geyskens-Steenkamp, 1995, Meyer and Allen, 1991, Elliott and Glynn, 2000).

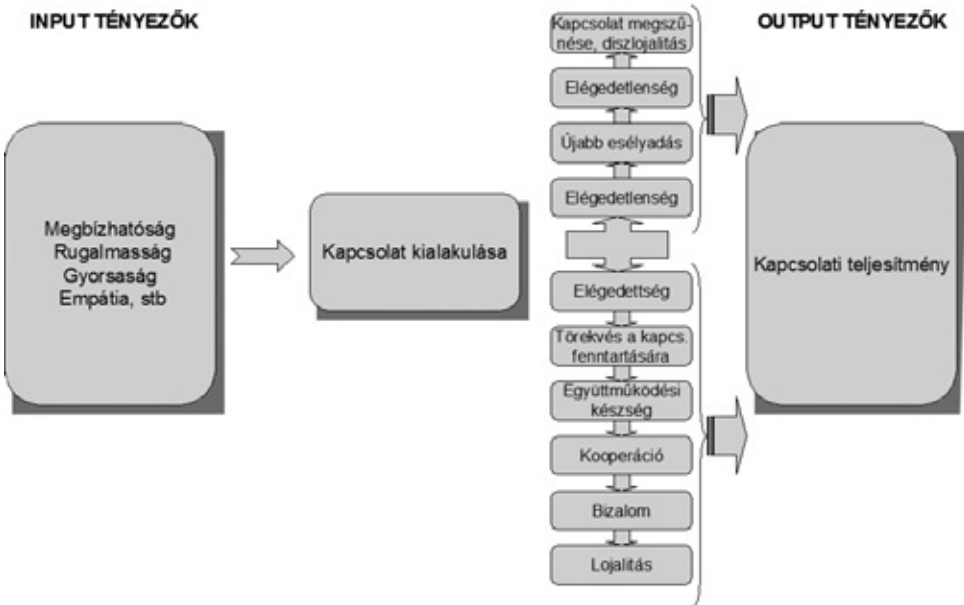
Az általunk definiált lojalitás dimenzióit a lojalitás és a minőség-elégedettség-lojalitás-jövedelmezőség lánc értelmezésén, a kapcsolatiság, az elégedettség ellenére való ragaszkodás és a bizalom dimenzióin keresztül mértük.

A differenciált elméleti megközelítéseket és a sztenderdizálhatóság korlátjait figyelembe véve egy hazai nagyvállalat esetében vizsgáltuk, hogy:

- miként értelmezi a szállító, illetve hogyan definiálják a partnerek a lojalitást,
- hogyan értelmezik a minőség-elégedettség-lojalitás lánc kapcsolatát a vizsgált szervezet partnerei,
- milyen szerepe van a kapcsolatiságnak a lojalításban,
- mi a szerepe a bizalomnak a lojalításban,
- hűséges lehet-e, és ha igen, miért az elégedetlen partner.

A modellben az elméleti megközelítések alapján nem szerepel új dimenzió, de a fogyasztói lojalitás empirikus felméréseihez képest újszerűnek tekinthető a bizalmi tényező beemelése az empirikus felmérésbe, a szervezeti lojalitáskutatásokhoz képest pedig az elégedetlen partnerek lojalitási motivációinak vizsgálata jelent új elemet.

Kiinduló modellünk az alábbi tényezőket tartja fontosnak a B2B lojalitás kialakulásában:

1. sz. ábra. A lojalitás input-output modellje

A kapcsolati teljesítmény faktorainak kifejtésére a tanulmány keretei között nincs mód, de korábbi cikkünkben (Hetesi–Vilmányi 2009) ezeket részletesen ismertettük.

3.2. A kutatás lebonyolítása

Az empirikus kutatást egy hazai nagyvállalat partneri körében végeztük. A kvalitatív vizsgálat során elsőként fókuszcsoportos megkérdezés történt a cég kompetens személyeinek részvételével (marketingegység vezetője, értékesítési egység vezetője, ügyfélszolgálati vezető, humán erőforrás egység vezetője, kulcspartnerekkel kapcsolatot tartó személyek, kisbeszerzőkkel kapcsolatot tartó személyek) a lojalitás megítéléséről, majd 20 partnercég kapcsolattartójával mélyinterjút készítettünk. Az interjúban részt vevők kiválasztása céglistánról történt, ahol figyelembe vettük a területi elhelyezkedést. A fókuszcsoportos megkérdezés és az interjúk kérdései az összehasonlíthatóság érdekében hasonlóak voltak.

A kvantitatív felmérés kérdéseit az előzetes kvalitatív kutatás következtéseire építettük, és ennek megfelelően finomítottuk a mérési dimenziókat. A kérdőíves vizsgálat 105 partnercégre terjedt ki, ahol a kiválasztásnál figyelembe vettük a cégek telephelyét, a megkérdezés pedig telefonos interjúkkal történt. Jelen tanulmányban csak a kvalitatív kutatás eredményeit ismertetjük, a kvantitatív kutatás elemzését korábbi cikkünkben bemutattuk (Hetesi 2007).

4. A kvalitatív kutatás eredményei

A következőkben azokat a kutatási eredményeket mutatjuk be, amelyek a modell használhatóságát igazolják, illetve cáfolják.

4.1. *Ki a hűséges partner?*

A kvalitatív kutatások eredményei alapján érdekesnek tekinthető az az eredmény, miszerint a beszállító cég munkatársai szkeptikusak a lojalitást illetően: szerintük a hűség divatjamúlt kategória, és a szállító megválasztásánál az ár szerepe a döntő. *„...ahogy változik most a világ, úgy a lojalitás minden területen, nemcsak a kereskedelemben, hanem a világon minden területen*

visszaszorul, így azt gondolom, hogy ezt újra kell értelmezni. Ezt a lojalitást valahogy át kellene fogalmazni, mást kellene kitalálni, mert ez egy elavult kategória, sajnos az üzleti életben és a mindennapi életben is.”

Ezzel szemben a vevői körben fontos szerepe van az elkötelezettségnek. *„Hűséges partner? Aki nem hajlandó pillanatnyi és ideig-óráig fennálló, akár bizonyos szempontból kedvezőbb, de bizonytalanabb üzleti lehetőségekért felrúgni, felborítani olyan régi, normálisan működő üzleti kapcsolatokat, ahol háttér van, aminek perspektívája van, múltja, jelene és jövője is van.”*

A partnerek általános felfogását a hűségről a fenti idézet talán kellőképpen demonstrálja, ám néhány árnyalatnyi véleménykülönbség felvillantását mégis fontosnak tartjuk. Az interjúalanyok egy része a hűséget a kapcsolatiságban határozta meg, és kiemelkedő szerepet tulajdonított az általános elégedettségnek, a szimpátiának, a megszokottságnak, a stabilitásnak és az együttműködésnek (pl. a terméktervezésben).

„A hűségünk abban rejlik, hogy megszoktuk a céget, megbízunk bennük, a megszokás dominál.”; „Azért maradunk, mert elégedettek vagyunk a beszállítóval, nem módosítanánk, mert ami bevált, és ami jól működik, az maradjon”; „Tulajdonképpen az a hűség, ha egy hosszabb időszakon keresztül tudunk együtt dolgozni, illetve gyakorlatilag ha Ő az én felmerülő igényeimet folyamatosan megfelelő módon ki tudja elégíteni, akkor én sem fogok arra kényszerülni, hogy az én igényeim kielégítése érdekében más szállítóhoz forduljak. Hogyha ezt meg tudjuk oldani, akkor tudunk hosszán egymással dolgozni. És akkor az üzleti kapcsolat során hűségesek leszünk egymáshoz.” „Hűséges az a partner, aki nem vált azonnal csak az ár miatt beszállítót”.

A fenti tényezők hasonlítanak a Costabile (Costabile 2000) által konstruált dinamikus modell egyes fázisaihoz: az elégedettség és a szimpátia bizalmat eredményez, a megszokottság a diadikus lojalitást jelenítheti meg, amely egyfajta mentális kötődést eredményez, a stabilitás és az együttműködési hajlandóság pedig a méltányosságon, az egyenértékűség érzékelésén keresztül elvezet a diadikus lojalitáshoz.

Az interjúalanyok másik része sokkal bonyolultabbnak tartja a hűség kérdését, és esetenként lojalitás-definiálási kísérletekkel is találkozhatunk. *„Manapság nem divat ezt mondani, és igazán még az se nagyon érzékelődik, hogy a két cég kapcsolatában a lokálpatriotizmus is mindent elsöprő fontosság lenne. Alapvetően végül is azért emberi kérdés ez, mögötte azért mindig vannak emberi kapcsolatok és emberi kérdések. Sokkal könnyebb olyan légkörben dolgozni, ha tudom, hogy engem nem fognak átverni. Ha tudom, hogy megállapodást kötöttem, és amit ígérték, az teljesülni fog. Ezt különböző cégek, emberek máshogy értékelik, én személy szerint ezt nagyon nagyra értékelem.*

Azokkal a cégekkel, akikkel évtizedek óta együtt dolgozom, igyekszem emberi szempontból is tartani a kapcsolatot, jó emberi nexust kialakítani velük, és azt lehetőség szerint fenntartani”.

Egy kisebb csoportot alkotnak, de meghatározó véleményt fogalmaztak meg azok a partnerek, akik a hűséget nem kívánták definiálni és értelmezni, egyszerűen csak a racionalitás talaján maradvá értékelték a céglojalitást, azaz a beszállító melletti kitartást kényszerként kezelik. *„Azért maradunk, mert szerződés köt rá bennünket”; „Azért maradunk, mert a cég monopolhelyzetben van, Magyarországon kevesen gyártanak ilyen terméket. Ha több cég foglalkozna vele, nem hiszem, hogy hűségesek maradnánk. Ők diktálják az árakat, azt mondom, hogy ez egy kényszerhelyzet.”; „Budapesten monopolhelyzetben van a cég, nincs lehetőség más céget kipróbálni”; „Megjegyzem sokan jelezték, hogy elhagyták a céget és átmentek a szlovákokhoz.”*

4.2. A partnerek lojalitását meghatározó dimenziók

Mint azt már érintettük az előzőekben, a lojalitás dimenziói a szakirodalomban is kérdésesek, és ez a tény a vizsgálat során is megerősítést nyert. A fókusz-csoportos felmérés eredményei is arról vallanak, hogy a hűség mérhetősége bonyolult, és a 20 mélyinterjú tartalomelemzése is ezt a tényt támasztja alá.

4.2.1. A személyes kapcsolatok

Az interjúalanyok többsége kiemelt jelentőséget tulajdonít a személyes kapcsolatnak, mások inkább az árakat és a minőséget tartják fontos befolyásoló tényezőnek. A személyes kapcsolatok jelentőségét számos tanulmány elemzi (Gedeon-Fearne 2008, Andersen-Kumar, 2006, Reid et al. 2004, Ioanna et al. 2009). *„ A személyes kapcsolatok, a kiszolgálás miatt vagyunk hűségesek”; „Hűségesek vagyunk a határidők pontos betartása és az árak miatt.”; „Nagyon sok függ a személyes kapcsolatoktól. A személyes kapcsolatok, a szimpátia, az unszimpátia kérdése ebben biztos szerepet játszik, és aztán a rugalmasság és a minőség. Ha ez a három dolog működik, akkor hűségesek vagyunk.”*

A hosszú ideig hűséges partner elpártolásának egyik nagyon fontos okaként merült fel az „emberi kapcsolatok” szerepe a beszállító megválasztásában. *„Sokat számíthat, ha valahol jó személyes kapcsolat van. A személyes szimpátia befolyásoló tényező, akár mennyire is tagadjuk. Az üzleti életben lehet, hogy nem kellene ilyennek létezni, de mégis létezik.”; „Nézzé, én úgy gondolom, hogy*

a mai világban, a mai rendszerekben a baráti viszonyok, kapcsolatok elég sokat jelentenek, és jön egy jó barát, egy jó ismerős, akivel közvetlenebb, barátabb a viszony, és esetleg elképzelhető, hogy e miatt vált valaki szállítót.”

4.2.2. A piaci verseny és az ár szervezeti hűséget befolyásoló dimenziói

A szakirodalom szerint a hűség egyik fokmérője a piaci versenyhelyzet, a szervezetek kompetitív pozíciója. Ahol a verseny éles, ott a lojalitás gyengébb, ahol mérsékelt, ott erősebb, és „kényszerhűség” lép fel. Az interjúalanyok a piaci versenyben szinte valamennyien az ár szerepét emelték ki, azaz egyértelműen jelezték, hogy a versenyben a kedvezőbb árat kínáló fél élvez előnyt annak ellenére, hogy a korábbiakban a hűség dimenziójaként a kapcsolatiságot és a minőséget is megjelölték. *„Az ár nagyon fontos, ez teszi vonzóvá a partnert.”; „Más partnert csak az ár tenne vonzóbbá.”; „Jobb árak, és ugyanolyan kiszolgálás.”; „Az ár az első körben, a többi egyéb oldalt olyankor még nem ismerjük.”; „Hűségből nem lehet megélni. Tapossák az embert fillérért, forintért. A piaci versenyben nincs hűség, csak ár. Ha többen lennének a piacon, nem biztos, hogy ettől a cégtől vásárolnánk.”; „A cégvezetés azt várja, hogy a lehető legjobb feltételekkel vásároljak, a hűség háttérbe szorul. Talpon maradni a cél.”*

Az árak preferenciáit illetően fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a fővárosi mélyinterjúkban kizárólag ezt a versenytényezőt említették a partnerek, míg a vidéki vevők körében más szempontok is teret nyertek. Körükben akadtak olyan interjúalanyok is, akik az áron kívül más versenyelőnyöket is preferáltak, nevezetesen a minőséget és a határidőre való teljesítést. *„A választás nemcsak ár, hanem minőség kérdése is. A jó minőség megéri az árát.”; „Nagyon fontos, hogy jó árak legyenek, de az ár nem minden, a minőség is nagyon fontos, és a határidőre történő teljesítés.”; „Az ár egy borzasztóan fontos dolog, különösen a mai világban, ... ennél csak egy fontosabb dolog van, a minőség.”*

4. 2. 3. A szervezetek elégedettsége és a szállítói lojalitás összefüggése

A szakirodalom szerint az elégedettség vezet a hűséghez, de előfordul, hogy az elégedetlen vásárló is lojális marad. A cég vidéki partnerei nagyon árnyaltan közelítették meg azt a kérdést, hogy vajon elégedetlenség esetén is maradnak-e a jelenlegi beszállítónál, míg a budapesti interjúalanyok szinte valamennyien határozott nemmel válaszoltak. A vidékiek az elégedetlenség mértékétől tették függővé a döntést, és úgy gondolják, hogy hiba nélkül nem lehet dolgozni:

„Aki úgy gondolja, hogy egy ipari terméket le lehet hibátlanul gyártani, az téved. Én még nem láttam olyan ipari terméket, amelyben ne lehetne hibát találni.”
 „A kérdés az, hogy a hiba mértéke milyen, és mennyi”, ezért kisebb vétségeket elnéznek, és mintegy adnak még egy esélyt a beszállítónak. „Előfordulnak hibák, de velünk is előfordulhatnak. Egy-egy időszaki rossz teljesítés miatt nem fogunk váltani. Nálunk is voltak rossz idők, és a szállítóink mégis kitartottak mellettünk.”
 Az elégedetlenség érzését csökkentheti a tartós, hosszú távú kapcsolatból származó sok pozitív tapasztalat is: „Van két serpenyő: az egyikbe belepakolom azt, hogy mik a pozitívumai az eddigi több éves kapcsolatnak... na, most ez lehúzza a mérleg nyelvét elég tisztességesen. A másikba jönnek a problémák, és akkor lehet mérlegelni. Persze az nem mindegy, hogy milyen súlyú a hiba.”, ám a partnerek szerint tartós elégedetlenség esetén csak akkor marad a vevő, ha nincs más választása. „Az nem lehet, hogy folyamatos rossz teljesítés esetén marad a vevő. Itt gyártásról van szó, ezt nem lehet megengedni. Ha a hibákat nem orvosolják, akkor elmegy a vevő, és nem is kell keresgélnie új beszállítót, mert mindig vannak ajánlatok.”

A hosszú ideje hűséges partnerek elpártolásának alapvető okaként a budapesti partnerek – egy kivételével – valamennyien az árat, a költségcsökkentési kényszert, az anyagi érdekeltséget említették: „Az ár az elsődleges, az ár nagyon meghatározó a mai világban, csak az ár miatt...”, egy partner azonban a rugalmasságot és a reagálási készséget jelölte meg a beszállítóváltás lehetséges okaként. „Gyorsabban reagálnak a cég versenytársai. Kisebb mennyiséget is legyártanak, egyéni minőségi igényeket is ki tudnak elégíteni.”

Mások az ár mellett a minőséget és a szállítási teljesítés hiányosságait említették. „Az ár, a minőség, a jobb termék”; „A fő okok, ha a minőség romlik, az ár növekszik, vagy pontatlanok a szállítások.”, de arra is találtunk példát, amikor indoklás nélkül magasabb szinten születik döntés a partnerváltásról. „Olyan is lehet – amivel én nem értek egyet –, hogy más döntés születik magasabb szinten. Volt már rá példa. A mi életünkben is volt néhány évvel ezelőtt, hogy azt mondta az anyagellátó központ, hogy márpedig innen kell. Onnan kellett venni. Hiába tiltakoztunk, hogy ez így nem lesz jó, ezt mi nem így látjuk, attól még onnan kellett venni, három-négy hónap múlva bedöglött az egész. Megoldotta az élet. És akkor visszamentünk a régihez, visszarendeződött minden oda, ahonnan elindult.”

4.2.4. A vevőknek a céggel szemben megnyilvánuló lojalitása

A hűség általános dimenzióin túl arra is kíváncsiak voltunk, hogy a beszállító partnerei milyen speciális cégjellemzőket említenek meg a hűség okaként.

Amikor a partnereket arra kértük, hogy maguk fogalmazzák meg, mi is a lojalitásuk alapja, a következőket említették:

A hűség alapja

- **a megbízhatóság** („1-2%-ért nem megyünk máshoz, nálunk vállalati filozófia a hűség, pl. a megalakulás óta egy banknál vagyunk. A megbízhatóság az nagyon fontos! A mi politikánk, hogy inkább drága, de megbízható legyen. Nem megszokásból, megbízhatóságból vagyunk hűek.”)
- **a bizalom** („A lojalitásunk kölcsönös, nyitottságot is jelent, persze leszámítva az üzleti titkot. Fontos a bizalom, mi megbízunk egymásban, megosztjuk az információt.”)
- **a minőség** („A cég által gyártott termékek minősége jó.”; „Mi a beszállítóval meg vagyunk elégedve, mármint az anyagminőséggel.”; „Jó a minősége, mármint az alapanyag minősége.”)
- **a pontosság** („Hűségesek vagyunk a szerződéses feltételek, a szállítási határidők pontos betartása miatt.”; „Pontosan szállítanak, a szállítási határidőket betartják, a mi elvárásainknak megfelelnek.”)
- **a jó személyes kapcsolat** („A személyes kapcsolatok, a kiszolgálás miatt vagyunk hűek. Ők is kompenzálják a régi megrendelőket, kedvezményekkel az alapárak tekintetében, a kiszolgálással.”; „Nekem személy szerint felértékelt a jó kapcsolat.”; „Nagyon sok függ a személyes kapcsolatoktól...”)
- **a korrekt magatartás** („Hűségesek vagyunk, 10 éve együtt dolgozunk, mert jó, kiegyensúlyozott a kapcsolat. Hogy a piacon tudjunk maradni kell a közös teherviselés, a beszállítónak is van felelőssége.”; „Ha az ember háta mögött megpróbálnak valami olyasmit tenni, amiről nem, hogy nem értesítenek, hanem eltitkolják, ez vezethet oda, hogy elmegyünk. Nagyon könnyű ebben a szakmában eljátszani a becsületet, de hát olyan partnernél ez fel sem merül, aki nem erre játszik. A mi beszállítónk nem ilyen.”)
- **a rugalmasság** („Egy olyan multicenségnél, amilyenek mi vagyunk, a rugalmasság és az ár a kérdés.”; „Mi tejjipari cég vagyunk, alapellátást biztosítunk, itt nem lehet, hogy bejönnek a megrendelések, és zökkenőkkel teljesítünk. Ezért nagyon fontos a rugalmasság, és mi csak nagyon óvatosan váltunk. A cég megérti a problémáinkat, is mi is az övéket.”; „Azért tartunk ki a beszállítónál, mert rugalmasak, minőségiek a termékeik, a szállítási határidőt betartják.”)
- **és a segítőkészség** („Azért vagyunk hűségesek, mert nemcsak az áru minőségével, hanem az ahhoz nyújtott szolgáltatásokkal is próbálnak a vevővel törődni, foglalkozni. Közösen oldjuk meg a problémákat.”)

4.2.5. A beszállítóval szembeni hűséget negatívan befolyásoló tényezők

A korábbiakban már említett verseny által diktált feltételeknek való megfelelés gyengíti a partnerek hűségét, és az esetleges hiányosságok rendszeres ismétlődése gondolkodóba ejti a vevőket.

Kétségtelen, hogy a versenyben az ár tűnik a legfontosabb partnerváltást befolyásoló tényezőnek. („A cégvezetés azt várja, hogy a lehető legjobb feltételekkel vásároljak. A hűség háttérbe szorul. Talpon maradni a cél. Nálunk vadkapitalizmus van már 1–2%-ért változtatnak, nem úgy mint az osztrákok és németetek, ők ennyiért nem hagyják el egymást..”)

de más szempontok is szerepet játszhatnak a beszállítótól való elpártolásban. A cég partnereinek többsége a lojalitás mellett voksolt, de találkoztunk a hűséget illetően bizonytalan vevőkkel is.

Néhány partner pl. a kényszerhűséget emelte ki („Azért maradunk hűségesek, mert a cég monopolhelyzetben van. Ha több cég foglalkozna ezzel a tevékenységgel, nem hiszem, hogy hűségesek maradnánk. Ők diktálják az árakat. Azt mondom, ez egy kényszerhelyzet. De ezzel a termékkel kapcsolatban nincs lehetőség igazán változtatásra. A tőlük kivált egyik cég is ugyanazokon az árakon dolgozik, én azt is elképzelhetőnek tartom, hogy megegyeztek.”), mások arra figyelmeztettek, hogy hipermarketekbe való bejutás olyan gazdaságossági feltételeket támaszt, amit nehéz teljesíteni („A céggel kapcsolatban nem kerül szóba a partnerváltás. De a hipermarketek csavarják a beszállítókat. Pl. két cég azt mondja nekem, hogy 5 Ft is számít. Ha mindenütt spórol 2%-ot, akkor befér a hipermarketekbe.”), és megint mások a kíméletlen versenyt jelölték meg a hűséget gátló tényezőként. („A piaci versenyben nincs hűség. Ha többen lennének a piacon, nem biztos, hogy ettől a beszállítótól vásárolnánk.”)

4.2.6. A partnerek megtartására irányuló eszközök és a vásárlói hűség kapcsolata

Az interjúalanyok többsége tudatában van annak, hogy a cég komoly erőfeszítéseket tesz a partnerek megtartása érdekében, és ezeket az erőfeszítéseket pozitívan értékeli. A legtöbben az árakkal és a fizetési és szállítási határidőkkel kapcsolatos különleges bánásmódot említették, mint vevőmegtartási eszközt. („Az árengedmény az alapárhoz képest 8% körül mozog”; „vannak cégre szabott árak, és 60 napos fizetési határidő”; „Tudom, hogy vannak dolgok, amit mi kapunk, és biztosan vannak olyan kedvezmények, amiket más kap, mi

pedig nem.”; „Az egyéni kedvezményeket a szállítási határidőknél már éreztük, hogy nagyon gyorsak, ha kellett valami, azt megkaptuk. Ez nagyon jól esett. Úgy éreztük, hogy ez egy felénk való gesztus, és időnként ez nekünk nagyon sokat számít...”)

Szinte valamennyi interjúalany kitért a beszállító által szervezett rendezvényekre, ezek megítélése azonban kissé eklektikus. Egyesek nagyon hasznosnak, jó hangulatúnak és a kapcsolatot erősítő eszköznek tekintik a közös találkozókat (*„Tavaly egy hajókiránduláson voltunk, elmentünk oda és vissza jó hangulatban. Egymással is találkozunk a megrendelők, más céges kollegákkal, ez hatásos. Sőt, grafikai stúdiókat is meghívunk, ezek nagyon hasznosak.”; „Vannak vevőtálalozók...ott egy kicsit úgy érzi az ember, hogy fontos, pedig valamilyen szinten tudjuk azt mi, hogy melyik polcon van a helyünk.”*), mások szerint szelektálják a meghívottakat (*„Egyéni megkülönböztetés nincs, illetve negatív. Mi nagy vevők vagyunk, és nem hívnak meg a rendezvényekre. Nem tudom, hogy ez csak figyelmetlenség-e, de más partnerektől tudom, hogy vannak ilyen találkozók.”*), és olyan partner is akadt, aki nem sok értelmét látja a rendezvényeknek. (*„A beszállító rendszeresen egy évben kétszer – de jellemző, ezt is pár héttel ezelőtt tudtam meg – szervez a partnereinek ilyen vevőtálalozót, ami mindig össze van kötve azért valamilyen szakmai dologgal. Itt vagyunk mi, talán kettőn, ha részt vettünk. Nagyon színvonalas dolgokat szoktak szervezni, de nem hiszem, hogy ezzel azért meg lehet fogni partnert. Lehet, hogy valakinek ez számít, hogy minden évben kétszer elmegy, hogy jót egyen meg igyon – mert vannak ilyen típusú emberek akik elmennek mindenre – mi nem szoktunk elmenni mindenre.”*)

4.2.7. A beszállító ajánlása másoknak

A nemzetközileg elfogadott modellek a lojalitás egyik legfontosabb mérési dimenziójának tekintik a másoknak való ajánlás mértékét. A beszállítói fókuszcsoporton elhangzott, hogy *„...szerintem bennünket a partnerek nem ajánlanak másoknak, azt hiszem ez ma nem divat”*, ezzel szemben a beszállító esetében az interjúalanyok szinte valamennyien lelkesen nyilatkoztak e kérdésről, és aláhúzták az e téren végzett „szájképlámnak” nevezhető kommunikációs tevékenységük hatékonyságát, azaz a partnerek többsége jó szívvvel ajánlotta és ajánlja is a beszállítót más partnereknek. (*„Ismerem őket, voltam a gyárban is, nyugodtan merem ajánlani őket.”; „Igen, szoktam is.”; „Maximálisan. Mindenképpen csak nagy felhasználónak.”*)

4.2.8. A vevők helyi kapcsolattartóinak és a központi menedzsment érdekellentétének hatása a szervezeti lojalitásra

A hűséget a partnerek cég által megadott kapcsolattartó személyei véleményezték az interjúkban, a tényleges beszállító melletti döntést azonban gyakran nem ők, hanem a felső menedzsment hozza. Ez a tény sok esetben jelentősen befolyásolhatja a beszállítók közötti választást. A partnerek véleménye a kérdésben nagyon szóródik, az önálló, független döntésektől a teljes kiszolgáltatottságig minden helyzettel találkozhatunk. Tendenciaként megállapítható, hogy minél kisebb egy cég, annál kevesebb a lehetőség a felülről jövő befolyásolásokra („*Mi 100%-ban privát cég vagyunk, ketten vagyunk tulajdonosok, mi határozzuk meg a beszállítókat.*”; „*A cégvezetés nem foglalkozik azzal, kitől rendelek, teljes szabadságom van. Mi hatfős cég vagyunk.*”)

A multinacionális szervezeteknél azonban „és különösen azoknál a partnereknél, akiknél a közelmúltban tulajdonosváltás történt –, csökkent a döntési szabadságfok. („*Nekünk már kevés befolyásunk van a szállító megválasztásában. Valamilyen befolyásunk lehet, de mi a beszállítóban nem dönthetünk. Most lehet, hogy az európai beszerzési vezető azt fogja mondani, hogy gyerekek, Ausztriából fogjátok kapni az árut, onnan kell venni.*”; „*Ami megmaradt az a véleményezés, illetve a tapasztalatok jelzése. Nem tudjuk azt sem, hogy milyen alapokon választ a központ. Én korábban belefolytam, de most ez a helyzet van.*” „*Teljes mértékben a vezetés dönt, mióta új tulajdonos van, nincs semmi jogkörünk.*”)

Több partner is jelezte, hogy a menedzsment akkor is dönthet másként, ha neki nagyon jó a kapcsolata a beszállítóval, és gyakran fogalmuk sincs arról, hogy milyen erők játszanak szerepet a döntésekben.

Összegzés

Kutatásunk eredményeként megállapítható, hogy a szervezeti lojalitás kapcsán a B2C lojalitásdimenziók másként értelmezendők, és a hűség megítélésében új, sajátos tényezőkkel is találkozhatunk. Az olyan elemek, mint az elkötelezettség, korrektség, egyenértékűség, függőség, kooperáció egészen más kontextusba helyezik a B2B lojalitást, és e tényezők mérése új távlatokat nyithat meg a szervezeti hűség elméleti megközelítésében. Bár nagyon sok a hasonlóság a hűséget eredményező elemek között a két piacon, az eltérő piacszerkezeti és kapcsolati (függőségi) viszonyok következtében ezek az elemek más

megvilágításba kerülnek, és új értelmezéseket kívánó tényezők is megjelennek a B2B lojalításban.

Fontos kiemelni, hogy a kvalitatív kutatás eredményei alapján másként vélekednek a hűségről a beszállító, illetve a partnerek kompetens szereplői, és eltérőek a vélemények a másoknak való ajánlásokról is. Ezek az aszimmetrikus vélekedések is további vizsgálatokat igényelnek.

Hasznos információkat kaptunk arra vonatkozóan, hogy miért marad hűséges az elégedetlen partner, és milyen lépések vezethetnek oda, hogy diszlojális lesz a partner. A kutatás felhívta a figyelmet arra is, hogy a hatalmi függőség esetében egy új, cizelláltabb modellbe célszerű beépíteni azokat a döntési mechanizmusokat, amelyek a konkrét kapcsolatot befolyásolják. Bizonytalan ugyanis az, hogy milyen szinten és miért, milyen okból marad meg egy kapcsolat, illetve miért szűnik meg.

Megerősítést nyert, hogy a személyes kapcsolatok szerepe az üzleti szférában igen jelentős, és bár az árérzékenység nagyon fontos dimenzió a hűségben, úgy tűnik, hogy az olyan tényezők, mint a kapcsolatiság, a bizalom, az elkötelezettség és az együttműködésre való hajlam egyre jelentősebbé válnak.

Az empirikus kutatás a válság kirobbanása előtt történt: nagy kérdés az is, hogy a válság hatására hogyan alakul majd a lojalitás felfogása a szervezeteknél, ezért úgy gondoljuk, hogy kiinduló modellünket a jövőben árnyalni kell, és az árnyaltabb modell empirikus tesztelésére is szükség lesz.

Felhasznált irodalom:

- Andersen, P. H. – Kumar, R. 2006. Emotions, Trust and Relationship Development in Business Relationship: A Conceptual Model for Buyer-Seller Dyads. *Industrial Marketing Management*, Vol. 35, No. 4. 522–535.
- Bolton, R. N. – Drew, J. H. 1991. A Multistage Model of Customer' Assessments of Service Quality, and Value. *Journal of Consumer Research*, January. 375–384.
- Chang, T. Z. – Wildt, A. R. 1994. Price, Product Information and Purchase Intention. An Empirical Study. *Journal of Marketing Science*, n. 1. 16–27.
- Costabile, M. 2000. A dynamic model of customer loyalty. IMP Conference, Bath, U.K.
- Dick, A. S. – Basu, K. 1994. Customer Loyalty: Toward an Integrated Conceptual Framework. *Journal of the Academy of Marketing Science*, Winter. 99–113.
- Dickey, J. D. 1998. Creating a customer satisfaction measurement system. *Industrial Management*, Mar/Apr. Vol. 40. Issue. 2.
- Edvardsson, B. – Johnson, M. D. – Gustafsson, A. – Stranvik, T. 2000. The effects of satisfaction and loyalty on profits and growth: products versus services. *Total Quality Management*, Vol. 11. No.7. 917–927.
- Elliot, G. – Glynn, W. 2000. Segmenting Industrial Buyers by Loyalty and Value. IMP Conference, Bath, U.K.
- Ercsey, I. 2008. A közüzemi szolgáltatások fogyasztói megítélése avagy elégedettség garantálva. PhD-tézisek, SZIE, Győr
- Fredericks, J. O. – Salter J. M. 1995. Beyond customer satisfaction. *Management Review*, May/Vol. 84. Issue 5.
- Gedeon, I. M., Fearne, A.; Poole, N. 2009. The role of inter-personal relationships in the dissolution of business relationships. *The Journal of Business & Industrial Marketing*. 218–226
- Geyskens, I. – Steenkamp, J. B. 1995. An Investigation into the Joint Effects of Trust and Interdependence on Relationship Commitment. EMAC Conference Proceedings, Paris, Group ESSEC. 351–371.
- Gitomer, J. 1998. The value of loyalty can't be measured. *South Florida Business Journal*, 08/21. Vol. 19. Issue. 1.
- Grönholdt, L. – Martensen, A. – Kristensen, K. 2000. The relationship between customer satisfaction and loyalty: cross-industry differences. *Total Quality Management*, Vol. 11, Nos, 4/5&6. 509–514.

- Hetesi E. 2007. A lojalitás klaszterei a partneri és a fogyasztói piacokon. *Vezetéstudomány*, 9. sz. 4–17.
- Hetesi, E. 2001. A marketing munka dolgozói megítélésének, valamint a lakossági fogyasztói lojalitás mérése és elemzése a hazai közüzemi szolgáltatások körében. Ph.D-disszertáció, PTE, KTK
- Hetesi E. – Vilmányi M. 2009. Modellezhető-e az üzleti kapcsolatok teljesítményének értelmezése? Szakirodalmi összefoglalás és modell-fejlesztés, *Vezetéstudomány*, XXXX. évf. 1. sz. 34–44.
- Hofmeister-Tóth, Á. – Simon, J. – Sajtos, L. 2003. Fogyasztói elégedettség, Budapest.
- Jakoby, J. – Chestnut, R. W. 1978. *Brand Loyalty. Measurement and Management*, New York.
- Meugniot, J. 2008. B2B Loyalty: Better Service Means Loyal Clients, Guidance, Thursday, May 22, <http://meugniot.blogspot.com/>
- Jones, T. O. – Sasser, Jr. W. E. 1995. Why satisfied customer defect? *Harvard Business Review*, Nov/Dec, Vol. 73. Issue 6.
- Kandampully, J. 1998. Service quality to service loyalty: A relationship which goes beyond customer services. *Total Quality Management*, Aug. Vol. 9. Issue 6, 431, 13.
- Keaveney, Susan M. 1995. Customer switching behavior in service industries: an exploratory study. *Journal of Marketing*, 59, 71–82.
- Kenesei, Zs. 1998. Vertikális kapcsolatok elemzése és mérése a kereskedelmi bankok tevékenységében. PhD-disszertáció, BKE, Budapest
- Martensen, A. – Grönholdt, L. – Kristensen, K. 2000. The drivers of customer satisfaction and loyalty: cross industry findings from Denmark. *Total Quality Management*, Vol. 11, Nos, 4/5&6, 544–553.
- Meyer, J. P. – Allen, N. J. 1991. A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment. *Human Resource Management Review*, 1, 61–89.
- Morgan, R. M. – Hunt, S. D. 1994. The Commitment-Trust Theory of Relationship Marketing. *Journal of Marketing*, 58. Jul/ 20–38. p n.63, 384–399.
- Neal, W. D. 1999. Satisfaction is Nice, But Value Drivers Loyalty. *Marketing Research*, Spring, Vol. 11. Issue. 1.
- Newman, J. W. – Werbel, R. A. 1973. Multivariate Analysis of Brand Loyalty for Major Household Appliances. *Journal of Marketing Research*, 10. Nov. 404–409.
- Oliver, R. L. 1997. *Satisfaction: A Behavioral Perspective on the Consumer*. New York.

- Oliver, R. L. 1999. Whence Consumer Loyalty? *Journal of Marketing*, Vol. 63. (Special Issue) 33–44.
- Parasuraman, A. – Grewal, D. 2000. The Impact of Technology on the Quality-Value-Loyalty Chain: A Research Agenda. *Journal of the Academy of Marketing Science*, V.28. No.1. 168–174.
- Pritzhard, M. P. – Havitz, M. E. – Howard, D. R. 1999. Analyzing the Commitment-Loyalty Link in Service Contexts. *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 27, Issue 3. 333.
- Reicheld, F. F. – Sasser, W. E. 1990. Zero Defections: Quality Comes to Services. *Harvard Business Review*, 8. Sept/Okt
- Reicheld, F. F. 1996. *The Loyalty Effect*. Boston, MA.
- Reid, D. A., Bolman-Pullins, E., Plank, R. E., & Buehrer, R. E. 2004. Measuring Buyers' Perceptions of Conflict in Business-to-Business Sales Interactions. *Journal of Business & Industrial Marketing*, Vol. 19, No. 4. 236–249.
- Tellis, G. J. 1988. Advertising Exposure, Loyalty and Brand Purchase: A Two Stage Model of Choice. *Journal of Marketing Research*, 25. May, 134–144.
- Tuckman B.W. 1965. Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*
- Veres, Z. 2007. „A kockázat megmarad, csak az érzet változik” – Tranzakciós és kapcsolati preferenciák a projekt típusú üzleti szolgáltatások piacán, *Vezetéstudomány*, XXXVIII. évf., 9. sz., 51–64.
- Veres, Z. 2008. Egy régi mánia: A gap-modell az elégedettségkutatásban, *Marketing&Menedzsment*, XLII. évf., 2. sz. 4–17.
- Wernerfelt, B. 1991. Brand Loyalty and Market Equilibrium. *Market Science*, Summer. 119–245.
- Wind, Y. 1997. Brand Loyalty and Vulnerability, in A.G. Woodside, J. N. Sheth e P.D. Bennett (eds), *Consumer and Industrial Buying Behavior*. New York.

A közelség szerepének újraértelmezése az innovatív üzleti kapcsolatokban¹

Az innovatív vállalati kapcsolatokkal foglalkozó vizsgálatok többsége kiemeli, hogy a kulcsszereplők térbeli közelsége meghatározó jelentőségű. Ezt a megállapítást a kisebb tranzakciós költségek mellett főleg arra vezetik vissza, hogy a rejtett tudás (hallgatólagos tudás), a szavakkal ki nem fejezhető, le nem írható tapasztalatok, benyomások megosztásához nélkülözhetetlen a személyes találkozás, a „face-to-face” kapcsolat. Tehát a térbeli közelség nagyon fontos gazdasági előnyököt jelenthet, ezen álláspont gyakran előforduló megfogalmazása szerint a *térbeli közelség szükséges, de nem elégséges feltétele* a sikeres innovatív vállalati együttműködésnek.

Az elmúlt évtizedben viszont felerősödtek más jellemzők is, főleg az interaktív infokommunikációs eszközök (internet, mobiltelefon) felhasználásának hatására. Egyre több a tudásalapú kiszervezés, pl. az USA-ban elvégzett orvosi vizsgálatokat Indiában elemzik, egyes műtéteknél más országreszéken levő, a monitor előtt ülő szakértőkkel is konzultálnak, komoly közös tudományos eredmények születnek egymástól távol levő, de hálózatban együttműködő kutatócsoportok között (pl. szoftverek fejlesztésekor). Hazánkban Budapesten is megjelentek (pl. Lágymányoson) a globális cégek „kiszervezett” informatikai fejlesztő részlegei. Az is megfigyelhető, hogy ugyanabban a városban, tehát földrajzilag egymáshoz közel levő vállalatok sok esetben nem egymással építik ki szoros munkakapcsolataikat, hanem távolabbi, akár külföldi cégekkel, intézetekkel. Azaz napjainkban a *térbeli közelség már nem szükséges feltétele* a sikeres innovatív együttműködésnek, mert hálózati kapcsolatokkal a távolság több esetben legyőzhető.

A fentiekből is érzékelhető, hogy a globális gazdasági folyamatok és az infokommunikációs eszközök átalakították az innovatív tevékenységek térbeli szerveződését. A „földrajzi távolság” és „hálózati közelség” változó szerepét, a globális és lokális hálózatok kialakulását elméleti és empirikus vizsgálatok sora kutatta (Bathelt 2008; Boschma 2005; Knobens – Oerlemans 2006; Lagendijk – Oinas 2005, Varga – Parag 2009).

Tanulmányunkban először áttekintjük a térbeli közelség hagyományos felfogását, kitérve napjaink globális jellemzőiből eredő új szempontokra.

¹ A cikk eredeti megjelenési helye: *Vezetéstudomány*, 2012., 3. 19–29.

Majd részletesen elemezzük az innovatív vállalati kapcsolatoknál megfigyelhető együttműködések főbb típusait és sajátosságait, kiemelve a regionális klaszterek és lokális innovatív milió jellemzőit és üzleti előnyeit. A hazai viszonyokra is érvényes azon gondolatokat és eredményeket próbáljuk bemutatni, amelyeket a tudásalapú helyi gazdaság- és vállalkozásfejlesztésben, pl. regionális klaszterek fejlesztésekor, avagy az egyetemi és vállalati együttműködési programoknál célszerű figyelembe venni.

A térbeli közelség előnyei

A térbeli (földrajzi) közelség, szomszédság üzleti előnyeit nagyon sok vizsgálat feltárta, ezeket az előnyöket a közgazdaságtudomány és a gazdaságkutatás tudomány főbb irányzatai is rendszerezték. Napjainkban ezen eltérő megközelítések közelednek egymáshoz, habár más-más szemléletben és fogalomrendszerrel, de lényegében hasonló megállapításokra jutottak.

A közgazdaságtudományban a vállalatok egymáshoz közeli elhelyezkedéséből, azaz térbeli közelségéből származó előnyök jól ismertek, főleg *Alfred Marshall*nak köszönhetően, aki egy adott vállalat esetén a méretgazdaságosság vizsgálatakor két tényezőt emelt ki (Lengyel – Mozsár 2002; Marshall 1920, 266): a belső méretgazdaságosságot (internal economies of scale) és a külső méretgazdaságosságot (external economies of scale). A **belső méretgazdaságosság** a vállalat által alkalmazott technológiától, szervezeti felépítéstől, a vezetés színvonalától stb. függő előnyök, amelyek az adott vállalatra jellemzőek, egyediek, még ha részben utánozhatók is. A **külső méretgazdaságosság** viszont az adott iparág térbeli elhelyezkedésével hozható kapcsolatba, a „hely” jellemzőivel, valamint az adott iparág cégei hányan vannak ezen a településen és milyen a helyi üzleti környezet. *Marshall extern hatásoknak, külső gazdasági hatásoknak* nevezte ezeket az előnyöket, amelyek főleg **szomszédsági hatásként jelentkeznek, azaz lokális kiterjedésűek és immobilak** (Lengyel – Mozsár 2002).

Marshall megállapításainak újrafelfedezése részben a Nobel-díjas *Paul Krugman* eredményeinek tudható be, aki a térbeli általános egyensúlyt alakító centripetális és centrifugális erők kapcsán a pozitív és negatív extern hatások szerepét egyaránt kiemelte (Krugman 2000). *Scitovsky Tiborra* hivatkozva megkülönbözteti a technológiai tudásbázison alapuló (tech-

nological external economies), valamint a pénzben is kifejeződő (pecuniary external economies) pozitív extern hatásokat, utóbbiak a képzett munkaerő széles választékából és a nagyméretű iparági piacból adódnak (Krugman 1998, 96–97). Napjainkban a szakirodalom a **lokális külső méretgazdaságosságból** eredő előnyök három forrását különíti el (Combes–Mayer–Thisse 2008; Fujita–Krugman–Venables 1999; Rosenthal–Strange 2004): a nagyméretű iparági piac (közbenső termékeké), a specializálódó helyi munkaerőpiacok, valamint az iparági technológiai/műszaki tudás helyi „túlcordulása” (technological spillovers). Ezeket az extern hatásokat többen újrafogalmazták, ezért *Marshall–Arrow–Romer*, röviden **MAR externáliaként** ismertek. Lényege: az üzletileg hasznosítható tudás speciális, mivel csak egy adott iparághoz kötődik, emiatt az innovatív vállalati kapcsolatok elsősorban egyazon iparágon, üzletágon belül alakulnak ki, jellemzően egy lokális térségen, ipari körzeten belül.

A **gazdálkodástudomány** egyik domináns irányzatának vezető képviselője, *Michael Porter* is a versenyelőnyök lokális gyökereire hívja fel a figyelmet. *Porter* (2008, 2009) újrafogalmazta a vállalati/iparági versenyelőnyök forrásait, szerinte a vállalatok versenyképessége (termelékenység) egyaránt függ a makrogazdasági és a mikrogazdasági versenyképességtől. A **makrogazdasági versenyképességet** a politikai, jogi, intézményi stb. feltételek alakítják, mivel a cégek **hazai bázisa** (home base) nagyon különböző, az országok sajátos társadalmi berendezkedése, közintézményei, fiskális és monetáris politikája stb. pedig eltérő módon hat a vállalatok versenystratégiájára (1. ábra). A természeti adottságok is fontosak, de csak rövid távon befolyásolják a versenyképességet.

A **mikrogazdasági versenyképességet** három tényező befolyásolja: egyrészt a vállalati működés és stratégia színvonala, másrészt a helyi üzleti környezet minősége, harmadrészt a klaszterek fejlettsége. A **vállalati működés és stratégia kifinomultsága** (lényegében a belső méretgazdaságosság) elsősorban a vállalati menedzsment és a vállalati kultúra jellemzőitől, az adott vállalat technológiai színvonalától függ. A mikrogazdasági versenyképesség másik része, a **helyi üzleti környezet minősége** a vállalaton kívüli lokális üzleti környezet (a külső méretgazdaságosság helyi) elemeit fogja át. A helyi üzleti környezet egy **rombusz-modellel** (másképpen gyémánt-modellel), az **adott iparág versenyelőnyeire ható lokális környezet elemeit rendszerező** modellel is leírható (Lengyel 2000). Tehát *Porter* a közgazdaságtudományi főárammal összhangban emeli ki a térbeli közelség előnyeit, mint az iparágak versenyképességének fontos forrását.

1. ábra. A vállalati/iparági versenyképesség összetevői
Forrás: Porter (2009).

A belső és külső méretgazdaságosság mellett a vállalati versenyképesség formálódásában az elmúlt években egyre inkább előtérbe került a **regionális klaszterek fejlettsége**. Porter (2000, 16) értelmezésében a regionális klaszter: „egy adott iparág versenyző és kooperáló vállalatai, kapcsolódó és támogató iparágai, pénzügyi intézmények, szolgáltató és együttműködő infrastrukturális (háttér) intézmények (oktatás, szakképzés, kutatás), vállalkozói szövetségek (kamarák, klubok) innovatív kapcsolatrendszerén alapuló földrajzi koncentrációja”. A regionális klaszter a globális versenyre adott üzleti válasz, a kulcsrészelek és -partnerek földrajzi koncentrálódása, mivel ezáltal lehetőség nyílik a kiszervezések miatt egyre bonyolultabb ellátási láncok optimalizálására, a globális verseny miatt jelentősen megnőtt tranzakciós költségek mérséklésére, az innovációk gyors bevezetésére és a kockázatok mérséklésére (Lengyel 2001, Szanyi 2008). A klaszter egyaránt elősegítheti a működési költségek csökkenését és szofisztikált vállalati stratégiák kialakítását.

A gazdasági tevékenységek térbeli koncentrálódása nem mindig tekinthető klaszternek, egy adott iparág, üzletág esetében főleg három szempontot kell

mérlegelnünk (Porter 2003, 2008): a kulcsvállalatok hazai bázisát, az iparág súlyát és kritikus tömegét, valamint a tevékenység jellegét. Regionális klaszterek esetében a meghatározó vállalatok döntéshozó részlegei a térségben tömörülnek, általában a vállalati székhelyek is ott találhatók (pl. a Szilícium-völgyben). Ha kívülről vezérelt végrehajtó részlegek dominálnak (lásd hazai autóipar), akkor az érdemi döntések a térségen kívül születnek, ritkán jön létre hatékony helyi együttműködés. Az is fontos, hogy a térségen belül az iparág súlya (ami mérhető pl. a foglalkoztatottak arányával, avagy az export részesedésével) haladja meg az országos átlagot, a térségen kívüli piacokon is legyen jelen. De nemcsak viszonylagosan legyen kiemelkedő ez az iparág, hanem a vállalatok, avagy foglalkoztatottak száma (esetleg az export) is érjen el egy kritikus küszöböt. Az előbbiekkal összefüggésben klaszteresedésről olyan tevékenységek esetében beszélhetünk, amellyel térségen kívüli, bővülőnek feltételezett keresletet lehet kielégíteni. Lényegében a tevékenység előállítója és fogyasztója térben különüljön el, a terméket, szolgáltatást exportálni lehessen, avagy a fogyasztó utazzon a tevékenység előállítójához (pl. turizmus). Ezzel kapcsolatban Porter (2003) a tevékenységeket három csoportba sorolta: kereskedelemben kerülő javak és szolgáltatások (tradeable), helyi javak és szolgáltatások (non-tradeable) és erőforrás-függő (resource-dependent) szektor. A helyi javak és szolgáltatások esetében a klaszteresedésnek nincsenek meg a feltételei.

Tehát mind a közgazdaságtan, mind a gazdálkodástudomány megfogalmazta a földrajzi közelség előnyeit, saját speciális alapállásából és fogalmaiból kiindulva, de lényegében hasonló megállapításra jutva. A fenti gondolatok szintetizálásával, a térbeli koncentráció komplex témakörével a regionális gazdaságtan (regional economics) művelői foglalkoznak, akik *Alfred Weber* nyomán a földrajzi közelségből, térbeli koncentrációból származó előnyöket az **agglomeráció** fogalmához kötik. Porter (1996) is kiemeli az agglomeráció fontosságát, de csak mint lehetőséget a vállalatok számára.

Agglomerációs előnyök

Az **agglomerációs hozadék** (PEARCE 1993, 28): „a gazdasági tevékenységek során a vállalatok, illetve a tevékenységek egymáshoz közeli elhelyezkedéséből fakadó költségmegtakarítások”. A közgazdaságtan lokális extern hatás fogalmával összevetve az agglomeráció főleg a **regionális gazdaságtan** és az **gazdálkodás-tudományok** művelői által használt fogalom (Porter 1996).

A térbeli koncentráció jellemzőivel foglalkozó vizsgálatok az agglomerációs előnyök eltérő típusait mutatták ki. A szakirodalomban a regionális

gazdaságtanon belül *Isard* közismert tipizálása vált elfogadottá, amelyet *Ohlin* és *Hoover* nyomán adott, a méretgazdaságosságot és ezáltal a termelékenységet javító **agglomerációs előnyök három alaptípusát** megkülönböztetve (Lengyel–Rechnitzer 2004, 169–170): nagyvállalati előnyök, lokalizációs előnyök és urbanizációs előnyök.

Napjainkban egyértelműen elfogadottá vált, hogy az agglomerációs előnyök nemcsak a termelés nagyobb méretéből eredő költségelőnyöket jelentik, azaz nemcsak a méretgazdaságossághoz kapcsolódnak, hanem újabban egyéb szempontok is megfigyelhetők. A globális feltételekből kiindulva az agglomerációs gazdaságok vizsgálatára több, széles körben elfogadott eredmény született. *Malmberg* és *Maskell* (2006) a földrajzi közelségen alapuló tudásáramlás három dimenzióját különítette el: vertikális (learning by interacting), horizontális (learning by monitoring) és szomszédsági (neighborhood effects) dimenziókat. Hasonlót javasolt *Parr* (2002) is, aki a **vállalati integrációk (hálózatok) három típusát** vette alapul: **vertikális** (beszállítói hálózat, értéklánc), **horizontális** (egyazon iparágban tevékenykedő, egymással versengő cégek specializációja) és **párhuzamos** (laterális, közös inputok alkalmazása) integráció. A belső és külső méretgazdaságosságot továbbra is megkülönböztetve figyelembe vette az iparági versenyelőnyök újabb típusait: a változatosságot és a komplexitást.

A **változatossági hozadék** (economies of scope) akkor adódik, ha egy vállalat diverzifikált termékeket, szolgáltatásokat közös modulokból, közös inputokból úgy állít elő, hogy a végtermékek előállítási költsége kisebb, mintha erre specializálódott cég külön-külön állítana elő mindent (Kocsis–Szabó 2001). A **komplexitásból adódó hozadék** (economies of complexity) pedig az egy helyen tömörülő részlegekből származó előnyöket jelenti: a nagyvállalatok 'ellaposodtak', kiszervezték tevékenységeik egy részét, ezen kiszervezett cégeknek viszont több esetben előnyös a nagyvállalat központja közelében működni, főleg gyakori személyes találkozást igénylő tevékenységeknél.

A vállalati, iparági stratégiák mindhárom típusából (méretgazdaságosság, változatosság, komplexitás) térbeli koncentráció nélkül is származhatnak előnyök. De térbeli közelség esetén bármelyik vállalati integráció, hálózat további előnyöket élvez. A fentiek alapján a térbeli koncentrációból származó előnyöket nemcsak külső méretgazdaságosságra, hanem az iparági integrációs (hálózati) stratégiákra is visszavezethetjük. Ezek alapján a globális versenyben megfigyelhető agglomerációs előnyök főbb típusai (Lengyel 2010, Parr 2002, Wood – Parr 2005):

- **Tevékenység-komplexitási előnyök** (activity-complex economies): az érték-lánc-rendszert alkotó vállalkozások egymás melletti működésének, földrajzi közelségének, szomszédságának kihasználása, általában egy integrátor vállalat és beszállítóinak térbeli tömörülése, lényegében a komplexitást kihasználó vertikális integrációk.
- **Lokalizációs előnyök** (localization economies): külsők egy vállalat és belsők az adott iparág számára, azaz ugyanazon iparághoz/üzletághoz tartozó, ugyanazon tevékenységet végző vállalatok térbeli sűrűsödéséből, közelségéből származó előnyök, lényegében a külső méretgazdaságosságot alkalmazó horizontális integrációk.
- **Urbanizációs előnyök** (urbanization economies): külsők egy vállalat és egy adott iparág számára, de belsők a térség szempontjából, általában többféle iparág/üzletág vállalatainak térbeli közelségét kihasználva a közöttük létrejövő szinergikus hatásokból, tudástúlsordulásokból adódó előnyök, lényegében a változatossági hozadéokra épülő laterális integrációk.

A lokalizációs előnyök a **specializációra** alapozódnak, hasonlóan a MAR-féle extern hatásokhoz, mivel a tudás (elsősorban a technológia iparági jellege miatt) iparág-specifikus (Varga 2009). A nagyvárosok fejlődését vizsgálva többen kiemelték, hogy azok a városok sikeresek, ahol a meglevő iparágak közötti szinergikus hatások is erősek, mivel a **technológiai diverzitásból**, az eltérő iparági tudások kereszteződéséből (cross-fertilization) új termékek, új szolgáltatások, ezáltal új piacok jöhetnek létre (Combes – Mayer – Thisse 2008, Rosenthal – Strange 2004). A különböző iparágak térbeli közelségéből származó urbanizációs előnyöket, az iparágak közötti **tudásextern hatásokat** nevezzük *Jacobs-féleknek*, megkülönböztetve a MAR-tól (Edwards 2007).

Napjaink globális hatásainak függvényében a lokalizációs és urbanizációs előnyök vizsgálatára, jellemzőik pontosítására több vizsgálatot végeztek. Egyértelműen kiderült, *Parr* javaslatát megerősítette, hogy pl. nem érvényesülnek automatikusan az urbanizációs előnyök, mivel több nagyvárosban nem figyelhetők meg a különböző üzletágak közötti szinergiák. Az innovációk fontosságát felismerve széles körben elfogadottá vált a statikus és dinamikus agglomerációs előnyök elkülönítése (Capello 2002, Porter 1996, 2008). A **statikus agglomerációs előnyök** elsősorban a költségcsökkentésre lehetőséget adó hagyományos extern hatásokat jelentik (*1. táblázat*). Míg a **dinamikus agglomerációs előnyök** az innovációk kidolgozását elősegítő interaktív tanulásból, a termékdifferenciálást és gyors termékváltást lehetővé tevő tudástúlsordulásokból adódnak (Lengyel – Leydesdorff 2008).

	Lokalizációs előnyök	Urbanizációs előnyök
Statikus elemek	<p>Elérhető:</p> <ul style="list-style-type: none"> – A magasan specializált munkaerő – Ugyanazon iparágon/üzletágon belüli nagy számú cég – Specializált helyi beszállítói kör – Helyi cégek informális együttműködéséből származó információk 	<p>Elérhető:</p> <ul style="list-style-type: none"> – A végtermékek diverzifikált és nagy piaca – Az inputok diverzifikált és nagy piaca (benne a munkaerő) – A tudományos környezet (egyetemek és kutatóközpontok) – Az információ széles köre
Dinamikus elemek	<p>Elérhető speciális tudástúlsordulások (spillovers):</p> <ul style="list-style-type: none"> – A motiváció és attitűd cseréje – A munkaerő élénk vándorlása az iparág cégei között (tudást és tapasztalatot visz magával) – A gyakorlati tanulásból (learning-by-doing) származó tapasztalatok informális kapcsolatokon keresztül – Technológiatranszfer azonos iparágon belül 	<p>Elérhető diverzifikált tudástúlsordulások (spillovers):</p> <ul style="list-style-type: none"> – A motiváció és attitűd cseréje – Kvalifikált és a térségen belül igen mobil munkavállalókból álló diverzifikált munkaerőpiac – A gyakorlati tanulásból (learning-by-doing) származó tapasztalatok formális kapcsolatokon (szerződéseken) keresztül – Technológiatranszfer eltérő iparágak között

1. táblázat. A lokalizációs és urbanizációs agglomerációs előnyök a vállalatok számára

Forrás: Capello (2002, 394, 396) táblázatainak szerzők általi kiegészítése

Fejlett országokban a **dinamikus agglomerációs előnyök** magyarázzák a globális versenyben elért sikereket: az olyan helyi üzleti környezet, az a vállalati és intézményi kör, a köztük levő intézményesült (avagy informális) kapcsolatrendszer, amelyik lehetővé teszi, hogy a versenytársaknál korábban és hatékonyabban lehessen bevezetni az új eljárásokat, új termékeket, szolgáltatásokat, vagy új eszközöket. Lényegében a tudás létrehozásához és helyi elterjedéséhez, a tapasztalatok kölcsönös megosztásához szükséges kritikus tömeg és üzleti környezet, amely lehetővé teszi az interaktív tanulást mind a kodifikált, mind a hallgatóságos tudás elterjedését (Bajmócy 2011).

A dinamikus agglomerációs előnyök túlmutatnak az egyszerű térbeli közelségen. Amint *Porter* (2008, 253) kiemeli: „a földrajzi, kulturális és intézményi feltételekben megnyilvánuló közelség lehetővé teszi a speciális hozzáférést, a speciális kapcsolatokat, a jobb informálódást, az erőteljes ösztönzést és egyéb előnyöket, amelyek a termelékenységben és növekedésében tetten érhetőek, és amelyek távolból nehezen érhetőek el”.

A kapcsolati közelség alaptípusai

A globális gazdaságban a fajlagos szállítási, kommunikációs költségek jelentősen lecsökkentek, pl. összehasonlítható áron az elmúlt egy évszázadban a vasúti szállítás költsége negyedére, a közúti szállításé ötödére, míg az elmúlt ötven évben a légi közlekedés és a telefonálás is egyaránt huszadára esett vissza (Lengyel 2010, 34–35, Rietveld – Vickerman 2004, 236). Lehetővé vált, hogy főleg az infokommunikációs eszközöket használva, egymástól távoli üzleti partnerek is hatékonyan együtt tudjanak működni, de az is nyilvánvaló, hogy ezek a „távolsági” hálózati kapcsolatok csak bizonyos partnerek és bizonyos helyek között állnak fenn. Természetesen korábban is voltak távoli partnerek között tartósan eredményes együttműködések, de ezek napjainkban egyre kiterjedtebbé válnak. Több vizsgálat történt ezen **siker**es ’távolsági együttműködések’ törvényszerűségeinek kimutatására, a távolság fogalmának újragondolásán, a **hálózati gazdaság** működésének felderítésén túl a **közelség kiterjesztett értelmezéséig** (Boschma 2005, Lengyel 2008, Vas 2009).

A távolság hagyományos fogalma mint két objektum térbeli eltéréseinek mértéke, az infokommunikációs kapcsolatok révén kirajzolódó térben nem alkalmazható (Mészáros et al. 2010, Nemes Nagy 2009). Ezekben az esetekben más módon kellene a „térbeli eltérést” kimutatni és mérni. Pl. a **kibertérben** kétféle „távolság” van: tartósan kapcsolatba tudunk-e kerülni valakivel, benne vagyunk-e egy interaktív kapcsolatot ápoló hálózatban, avagy nem? Ha igen, akkor „közel kerültünk egymáshoz”, bárhol is tartózkodjunk, ha nem, akkor „végtelen távolságra vagyunk egymástól”. Tehát ezekben a terekben az **odatartozás és elfogadottság, a kölcsönös megértés jelenti a közelséget**, hogy sikeresen és tartósan együtt tudunk működni. A nagyobb „távolság” ezekben a terekben nem értelmezhető, de általában nem is vagyunk rá kíváncsiak. A fentiek miatt vált a **közelség (proximity)** kulcsfogalommá a kapcsolati terekben, főleg az innovációk-

kal kapcsolatos tudásalapú gazdaságban. Kérdés, hogyan értelmezhetjük a hálózati gazdaságban megfigyelhető kapcsolati közelséget?

A globális tudásalapú gazdaság által formált térben a **kapcsolati közelség** (relational proximity), másképpen **hálózati közelség** egy adott közösség, szervezet képessége, hogy elősegítse a tagjai közötti interakciók kialakulását (Boschma 2005, Torre – Rallet 2005). Szervezet alatt értve a kapcsolatok bármilyen szervezett rendszerét, pl. vállalat, közgazdaság, társadalmi hálózat, szakmai közösség. Ezek az interakciók jóval gyakrabban és könnyebben jönnek létre az adott szervezeten, szerveződésen belül, mint a szervezeten kívül. A kapcsolati közelségen alapuló **odatartozás logikájából** következően a közösség két tagja könnyebben alakít ki egymással együttműködést, hatékony interakciókat, mert ismeri és alkalmazza az elvárt viselkedésmódokat, gesztusokat, közös szakmai nyelvezetet stb. Egy vállalaton belül is könnyebben kialakul a kapcsolat különböző szakmák képviselői között, de ugyanígy egy tudományos társaságon belül, a tagok között is. A kapcsolati közelségnél fellép a **hasonlóság logikája**, mert egy közösség tagjai hasonló ismeretekkel, nyelvezettel, szokásokkal, előadásmóddal, meggyőződéssel, rituálékkal rendelkeznek, inkább hasonlóval, mint a szervezeten kívüliek.

A kapcsolati közelség jellemzőinek, típusainak megfigyelésére több vizsgálat történt. Polenske (2004) öt típust különített el: **szervezeti közelség** (az interakciók lehetősége, megosztható munkatapasztalatok, hatékony tréning), **kulturális közelség** (közös nyelv, hasonló kommunikációs eljárások, szokások, hagyományok, társadalmi normák), **időbeli közelség** (a földrajzi távolság megtételéhez szükséges idő), **technológiai közelség** (a technológiai tapasztalatok megoszthatósága, amely történhet vertikális, avagy horizontális együttműködés során), **elektronikus közelség** (a gazdasági szereplők közötti elektronikus kommunikáció formája és intenzitása alapján). Boschma (2005) az innovációs együttműködés során a kapcsolati közelség négy típusát emelte ki: **szervezeti, kognitív, társadalmi és intézményi közelség**. Grote és Taube (2007) a befektetési bankok nemzetközi kapcsolatainál, az outsourcing és az offshoring elemzésénél három típust adott meg: **kulturális, szervezeti és szakmai közelség**. Knoben és Oerlemans (2006) a témakörben megjelent 37 fontosabb tanulmányt rendszerezve a kapcsolati közelségre vonatkozóan 11 eltérő típust talált.

A bőséges szakirodalom alapján a kapcsolati közelségnek megadhatók széles körben elfogadott alaptípusai Boschma (2005), Capello (2007), valamint Knoben és Oerlemans (2006) javaslatait szintetizálva (2. ábra):

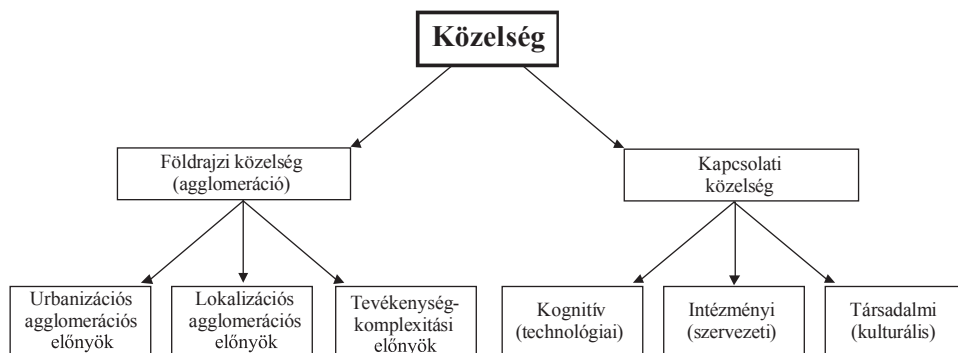
- **Kognitív közelség** (cognitive proximity): a hasonló tudásbázissal rendelkező és így „ugyanazt a szakmai nyelvet beszélő”, egymással kapcsolatban álló és kommunikációra képes egyének, cégek között áll fenn, amelynek segítségével esély adódik a sikeres együttműködésre, a tudás, a tapasztalatok, az új információk érdemi megosztására. Speciális esete a **technológiai közelség** (technological proximity), amely a közös technológiai tapasztalatokon és tudásbázison alapszik, ezáltal lehetőség adódik a speciális technológiai tudás és a technológiák közös fejlesztésére, az egymástól való technológiai tanulásra, az abszorpciós kapacitás megerősödésére.

- **Intézményi közelség** (institutional proximity): a formális (törvények, jogszabályok stb.) és az informális (közös nyelv, kulturális normák, tradíciók, szokások, vallás stb.) intézményi háttér viszonylag homogén üzleti környezetet hoz létre, hasonló gazdasági magatartást indukál, így ez a közelség a piaci szereplők számára az együttműködést, az interaktív tanulást megkönnyítheti. Speciális esete a **szervezeti közelség** (organizational proximity), amely a kapcsolatok szorosságát jelenti a szervezeten belül, avagy szervezetek között, a két szélső eset az autonómia és a teljes felügyelet (kontroll a hierarchikusan szervezett cégen, avagy hálózaton belül). Az erősebb szervezeti közelség teszi lehetővé a tanulást és az innovációk kidolgozását, az új tudás létrehozásakor fellépő bizonytalanság mérséklését (pl. a szellemi tulajdonjogok érvényesítését).

- **Társadalmi közelség** (social proximity): az egyének, szervezetek mikro szintű társadalmi beágyazódását mutatja, amely a bizalomra épülő személyes ismeretségen, barátságon, néha családi kötelékeken, rokonságon alapszik, ezáltal az innováció kidolgozásához szükséges rejtett megosztására, tudás átadására is lehetőség nyílhat az erős társadalmi közelséggel rendelkező egyének, szervezetek között. Speciális esete a **kulturális közelség**, amely közös értékrenden alapul, pl. vallási közösség tagjai között figyelhető meg.

A fenti három kapcsolati közelség típus átfedheti, kiegészítheti és részben helyettesítheti egymást. Az innovációk kidolgozásához szükséges interaktív tanulási folyamatban **szükséges feltétel a kognitív közelség erőssége**, azaz a hasonló tudásbázisú egyének, szervezetek közötti hatékony kommunikáció lehetősége, amely elősegítheti az innovációk létrejöttét, az abszorpciós kapacitás kialakulását. Kognitív közelség fennállhat távoli városokban dolgozó szakértők, kutatók között is (pl. több telephelyes multinacionális cég

részlegein, avagy közös tudományos projekten dolgozók között). A másik két közelség inkább csak háttérét nyújtja, megalapozhatja a kognitív közelség megerősödését.

2. ábra. A földrajzi közelség előnyei és a kapcsolati közelség alaptípusai

Forrás: Knobens és Oerlemans (2006),
valamint Boschma (2005) eredményei alapján
saját szerkesztés

A földrajzi közelség megkönnyítheti az interakciókat és a személyek közötti face-to-face kooperációt, emiatt a **földrajzi és kognitív közelség együtt elégséges feltételét** nyújthatja az interaktív tanulásnak. Nagyobb távolság esetén a kapcsolati közelség akkor hatékony, ha van korábbi személyes találkozás, azaz létezik „**földrajzi közelség-előzménye**” (Torre 2008): korábbi közös munkahely, közös tanulás (egyetemen, tréningeken), több esetben családi kötelékek, kulturális, vallási rendezvényeken való együttes részvétel stb. Másrészt az eltelt idővel arányosan „megkopnak” a távoli kapcsolatok, ezért időnként szükséges a „frissítésük”, azaz személyes összejöveteleken, találkozókön való újbóli megerősítésük (erre szolgálnak pl. a globális vállalatok ’összeszoktató’ tréningjei, de a tudományos konferenciák is). A kapcsolati közelség csak **aktív résztvevőkre** áll fenn, nincsenek „potyautasok” (mint a földrajzi közelségből adódó extern hatásoknál), nem lehet passzívan élvezni az előnyeit.

Regionális klaszterek és lokális innovatív miliő

A közelség előnyei és hátrányai egyaránt megfigyelhetők a regionális klaszterek, mint térben koncentrálnódó szerveződések esetében. De ezek az előnyök és

hátrányok nemcsak a földrajzi szomszédságtól függenek, hanem a kapcsolati közelség erősségétől, szorosságától is.

Földrajzi közelség	Kapcsolati közelség	
	Erős/szoros	Gyenge (laza)
Erős (kis távolság)	<ul style="list-style-type: none"> – Lokális innovatív milió és rendszerei (klaszterek, dinamikus agglomerációs előnyök) – Átmenetileg egy helyre települések (projektek, tanácskozások) 	Egyazon helyre település (direkt) együttműködés nélkül (statikus agglomerációs előnyök, közlekedési folyosó)
Gyenge (nagy távolság)	Helyi együttműködések hiánya (kívülről irányított több településes szervezetek, értékláncok stb.)	Elszigetelt (avagy footlose) tevékenységek (pl. rurális, periferikus térségekben)

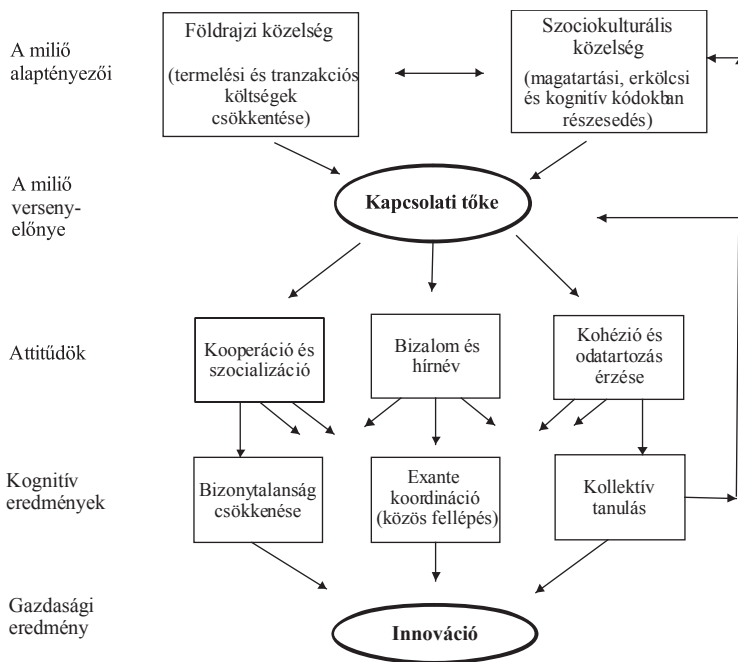
2. táblázat. A földrajzi és a kapcsolati közelség közötti kapcsolatok tipizálása

Forrás: LAGENDIJK–LORENTZEN (2007, 461) alapján saját szerkesztés.

A földrajzi és kapcsolati közelség együttes vizsgálata alapján *Legendijk és Lorentzen* (2007) szerint négy alaptípus különíthető el (2. táblázat). Ha mindkét közelség tartósan erős, akkor **lokális innovatív milió** alakulhat ki, pl. dinamikus agglomerációs előnyöket élvező **innovatív klaszterek**. De átmeneti, ideiglenes földrajzi közelség esetén a kapcsolati közelség is új erőre kaphat (személyes találkozások, közös élmények hatására). Ha erős a kapcsolati közelség, pl. egy nagyvállalat különböző városokban levő részlegei között, akkor a nagyobb földrajzi eltérés ellenére is sikeresen folyhat az együttműködés. Ha gyenge a kapcsolati közelség, akkor kis földrajzi távolság esetén specializált térségek jöhetnek létre statikus agglomerációs előnyökkel. Ha nagy a földrajzi távolság és gyenge a kapcsolati közelség, akkor minimális esélye van az innovatív együttműködésnek, amire sok példa adódik pl. a rurális térségekből.

Ha a kollektív tanulást, azaz a tapasztalatok interaktív megosztásán alapuló folyamatos alkalmazkodást kiaknázzák, akkor beszélhetünk **lokális innovatív milióról**, mint az innovatív klaszterek egy speciális válfajáról. A tudás áramlása élénk az intézmények és cégek között, kölcsönösen előnyös interaktív tanulás és tapasztalatcsere alakul ki, a kapcsolatok stabilak, az intézményrendszer kiépült és hatékonyan működik, mindennek követ-

keztében a globális versenyben fellépő vállalkozások innovatív versenyelőnyöket élveznek.

3. ábra. A lokális innovatív milió összetevői

Forrás: Camagni (2004, 127) alapján a szerzők saját szerkesztése.

A lokális innovatív milióban a földrajzi és kapcsolati közelség vizsgálatára több kísérlet történt. *Camagni* (2004) az olasz iparági körzetek vizsgálatából kiindulva a földrajzi közelség mellett a **szociokulturális közelségből** (korábbi fogalmainkkal: társadalmi és kulturális közelség) származó előnyöket emeli ki (3. ábra). Ebből a két közelségből származik az a kapcsolati tőke, amelyik versenyelőnyt jelent a körzeten kívüliekkel szemben. A kapcsolati tőkére támaszkodva alapvetően három attitűd figyelhető meg: a kooperációra való készség, a bizalom és hírnév (amit a partner elfogad és méltányol), valamint az együvé tartozás érzése. Ennek eredményeként üzleti előnyök keletkeznek: csökken a bizonytalanság, lehetővé válik közös fellépés (pl. külpiacokon, vásárokon, fejlesztésekben) és a tapasztalat interaktív megosztása, a kollektív tanulás is megerősödik. Ezen folyamatok pedig elősegíthetik az innovációk keletkezését és elterjedését.

A földrajzi és kapcsolati közelségből származó kognitív eredmények, mint gyakorlatias üzleti előnyök három típusa már részletesen is megadható (3. táblázat). A földrajzi közelség hatására a bizonytalanság mérséklődése már régóta

közismert, de újabb elemek is megjelentek, pl. a globális piacon nagyságrendekkel megnövekedett tranzakciós költségek minimalizálási lehetőségei, részben ehhez kapcsolódva a piaci információk gyűjtésének jelentős kiadásai. Az is fontos, hogy a *Marshall* által „iparági atmoszférának” tartott helyi tudásterjedés napjainkra részben tervezhetővé vált: a legjobb innovációs gyakorlatok tudatos utánzása, a folyamatos kollektív tanulás bekerült a vállalatok és vállalkozásfejlesztési szervezetek eszköztárába. Ezek az innovációs gyakorlatok pedig főleg rejtett tudáson alapulnak, azaz csak helyben értelmezhetők és oszthatók meg (Lengyel B. 2004).

	Földrajzi közelség	Kapcsolati közelség
Bizonytalanság csökkenése	Információ gyűjtése/szelekciója Vertikális integráció a részlegek között Helyi kiválóság (kollektív marketing)	Információ megosztása, megértése Döntési eljárások szelekciója Partnerek között a kockázat megosztása
Koordinációs költségek csökkenése	Információ gyűjtése Tranzakciós költségek csökkenése (Williamson-féle) Napi döntések ex ante koordinációja (Marshall-féle)	Ellenőrzési költségek csökkenése a bizalmon és lojalitáson keresztül Opportunista magatartás társadalmi szankciója Stratégiai döntési folyamatok ex ante koordinációja
Kollektív tanulás folyamatos fenn-tartása	Lokális innovatív miliőn belül a munkaerő képzése Innovációs gyakorlatok utánzása	Iparági projektek kooperációja Rejtett tudás megosztása PPP (public/private partnership) a komplex fejlesztéseknél

3. táblázat. A lokális innovatív miliőből eredő vállalati előnyök

Forrás: Capello (2007, 198) alapján a szerzők szerkesztése.

A kapcsolati közelség az információk és a kockázat megosztásával mérsékelheti a bizonytalanságot. De hozzájárul a koordinációs költségek csökkenéséhez is a bizalmon és lojalitáson alapuló tartós kapcsolatok következtében, az opportunistá magatartás társadalmi szankciójával és a stratégiai döntések előzetes egyeztetésével. A kollektív tanulást az együttműködések, a közös iparági projektek, a PPP konstrukciók is elősegíthetik.

Boschma (2005) kiemeli, hogy nemcsak a gyenge közelségnek adhatók meg a hátrányai, hanem a túl szoros közelségnek is, amelyeket célszerű orvosolni (4. táblázat). A nagy földrajzi távolság (gyenge közelség) hátránya, hogy nem érvénye-

sülnek a térbeli extern hatások, de a szoros közelségből, szomszédságból adódóan előfordulhat, hogy kevés új információ jut el a szereplőkhöz, alig van megosztható tapasztalat, amit a térségen kívüli kapcsolatok erősítésével lehet mérsékelni.

Túl gyenge kognitív közelség, eltérő szakmai háttér esetén rengeteg félreértés adódhat. De ha egy térségben **túl erős a kognitív közelség**, azaz túlságosan egyoldalú a tudásbázis és azon alapuló gazdasági szerkezet, akkor a szereplőknek nincs mit tanulniuk egymástól (az innovációkhoz általában előnyös az eltérő tudásbázisok egymásra hatása, a szinergiák érvényesülése, az említett Jacobs-féle extern hatások). Kialakulhat a „lock-in” (bezáródás, zsákutca, alagút) jelenség, továbbá megnő a belterjesség és a nem szándékolt tudástúlszordulás kockázata (a rivalizáló cégek hozzájuthatnak egymás üzleti titkaihoz). Tehát a túl szoros kognitív közelség már káros lehet az interaktív tanulás hatékonyságára, ugyanúgy hátrányos lehet az innovációk kidolgozására, mint a túl gyenge közelség.

	Kulcsdimenzió	Gyenge közelség (nagy távolság)	Szoros közelség (kis távolság)	Lehetséges megoldások
Földrajzi	Távolság	Nincsenek térbeli externáliák	A földrajzi nyitottság hiánya	A helyi és térségen túli kötődések keveréke
Kognitív (technológiai)	„Tudásrés”	Félreértés, értetlenség	Az újdonság forrásainak hiánya	Közös tudásbázis sokrétű, de kiegészítő készségekkel
Intézményi (szervezeti)	Bizalom a közös intézmények bázisán (ellenőrzés)	Opportunizmus	Bezáródás és tehetetlenség (bürokrácia)	Intézményi ellenőrzés és egyensúly (lazán összekapcsolt rendszer)
Társadalmi (kulturális)	Bizalom a társadalmi kapcsolatok bázisán	Opportunizmus	Nehezen érvényesül a gazdasági racionalitás	A beágyazódott és a piaci kapcsolatok keveréke

4. táblázat. A közelség jellegéből adódó problémák és lehetséges megoldásaik
 Forrás: Boschma (2005) és Knobens és Oerlemans (2006) alapján
 a szerzők szerkesztése

A gyenge **intézmény közelség** opportunistá magatartáshoz vezethet, az erkölcsi gátlások nélküli önérdékkövetéshez. De a szoros intézményi közelség (pl. nagyvállalati merev előírások a részlegek közötti kapcsolatokra) meggátolhatják a kreatív megoldások kibontakozását, emiatt lazán összekapcsolt rendszert célszerű kidolgozni. Hasonlóan a **túl erős társadalmi közelség**, az erős függőség, az aszimmetrikus kapcsolatok működéséből eredő gyenge visszajelzések miatt sérülhet a kommunikáció és a megértés, így az innovációkhoz szükséges rugalmasság, kreativitás, új ötletek létrejötte, és nehezen érvényesül a gazdasági racionalitás. Mindegyik típusú közelség esetén felsorolhatók az előnyök és a hátrányok, alapvető kérdés, a gyakorlatban vajon mikor billenek át az előnyök hátrányokká?

Főleg a regionális klasztereknél lényeges, hogy ne alakuljanak ki se túl szoros, se túl laza közelségek, mert egyaránt meggátolhatják az innovatív együttműködések. Lényegében az „együttműködve versengés” (cooperative competition) légkörének kialakítására kell törekedni. *Porter* (2008) is rombusz-modelljének egyik elemében, a vállalati stratégia, szerkezet és versengés komponensben kiemeli ugyan az erőteljes versenyt, amelyik teljesítményre és innovációra készítet, de ez a verseny nem agresszív, hanem tekintettel van közös érdekekre és győztes-győztes (win-win) szituációra törekszik. A regionális klaszter egy olyan focicsapat, amelynek a kezdőcsapatába kerülésért mindenki sportszerűen küzd, de ha nem kerül be, akkor is tovább edz és szurkol a kispadon, avagy a lelátón, és bízik benne, hogy legközelebb kezdő lehet.

Összegzés

A globális gazdaságban a földrajzi közelségből származó (agglomerációs) előnyök mellett megerősödtek a kapcsolati, hálózati közelségből eredő előnyök, amelyek az egymástól távoli üzleti partnerek közötti innovatív együttműködéshez nélkülözhetetlenek. Az is fontos megfigyelés, hogy a vállalati versenyelőnyök jelentős része manapság a klaszterek fejlettségétől függ. Az innovatív vállalatoknak egyaránt kell törekedni a szomszédságukban lévő cégekkel való együttműködésre, valamint távoli partnerekkel való tartós kapcsolatra.

A térbeli közelségből adódnak extern hatások, amelyek a vállalatok kritikus tömegét elérve agglomerációs előnyöket is generálhatnak. De a külső méretgazdaságosságból származó előnyök, mint specializált munkaerő, specializált helyi beszállítói kör, avagy az inputok és végtermékek nagy

piaca stb. nem elegendők a sikeres innovációkhoz, amihez nélkülözhetetlen a tudás túlcsondulása, a tapasztalatok interaktív megosztása, azaz dinamikus agglomerációs előnyök megjelenése. Ezek az előnyök függenek egy város és vonzáskörzete nagyságától, nagyvárosban több üzletág lehet egyidejűleg sikeres (pl. Budapesten urbanizációs előnyökre van esély), míg a kisvárosokban (a többi hazai egyetemi városban lokalizációs előnyök alakulhatnak ki) csak egy-egy iparág, üzletág sikeréhez adottak a szűkös erőforrások.

A hálózati kapcsolatok összetettek, a vizsgálatok szerint három alaptípus különíthető el: kognitív, intézményi és társadalmi közelség. Ezen közelségek mindegyikénél nemcsak a laza, gyenge kapcsolatok okozhatnak gondokat, hanem a túl erős összefonódások is. Ha a dinamikus agglomerációs előnyök és kapcsolati közelség egyaránt erős, akkor reális esély van lokális innovatív milió, regionális klaszter kialakulására. A kapcsolati tőke megerősödése pedig hozzájárulhat a bizonytalanság csökkentéséhez, a koordinációs és tranzakciós költségek mérsékléséhez, a közös fellépéshez, a tapasztalatok megosztásához, a kollektív tanuláshoz, amelyek eredményeként az innovációk kidolgozásának esélye megnő.

Felhasznált irodalom:

- Bajmócy Z. 2011. *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. Szeged.
- Bathelt, H. 2008. Knowledge-based clusters: regional multiplier models and the role of 'buzz' and 'pipelines'. In Karlsson, C. (eds) *Handbook of Research on Cluster Theory*. Cheltenham, 7892.
- Boschma, R. 2005. Proximity and Innovation: A Critical Assessment. *Regional Studies*, 1. 61–74.
- Camagni, R. 2004. Uncertainty, Social Capital and Community Governance. In Capello, R.–Nijkamp, P. (eds) *Urban Dynamics and Growth*. Amsterdam, 121–150.
- Capello, R. 2002. Entrepreneurship and spatial externalities: Theory and measurement. *The Annals of Regional Science*, 36., 387–402.
- Capello, R. 2007. *Regional economics*. London and New York.
- Combes, P. – Mayer, T. – Thisse, J.-J. 2008. *Economic geography. The integration of regions and nations*. Princeton and Oxford.
- Edwards, M. E. 2007. *Regional and urban economics and economic development*. New York.
- Fujita, M. – Krugman, P. – Venables, A. J. 1999. *The Spatial Economy. Cities, Regions, and International Trade*. Cambridge (MA).
- Grote, M. H. – Taube, F. A. 2007. When outsourcing is not an option: International relocation of investment bank research – Or isn't it? *Journal of International Management*, 13., 57–77.
- Knobon, J. – Oerlemans, L. 2006. Proximity and inter-organizational collaboration: A literature review. *International Journal of Management*, 2., 71–89.
- Kocsis É. – Szabó K. 2001. Modularitás és változatossági hozadék. *Közgazdasági Szemle*, 9., 745–765.
- Krugman, P. 1998. *Pop internationalism*. Cambridge (MA).
- Krugman, P. 2000. A földrajz szerepe a fejlődésben. *Tér és Társadalom*, 4., 1–21.
- Legendijk, A. – Lorentzen, A. 2007. Proximity, Knowledge and Innovation in Peripheral Regions. On the Intersection between Geographical and Organizational Proximity. *European Planning Studies*, 4., 457–466.
- Legendijk, A. – Oinas, P. (eds) 2005. *Proximity, Distance and Diversity. Issues on Economic Interaction and Local Development*. Aldershot.
- Lengyel B. 2004. A tudásteremtés lokalitása: hallgatólagos tudás és helyi tudástranszfer. *Tér és Társadalom*, 2., 51–71.

- Lengyel B. – Leydesdorff, L. 2008. A magyar gazdaság tudásalapú szerveződésének mérése. *Közgazdasági Szemle*, 6., 522–547.
- Lengyel I. 2000. Porter-rombusz: a regionális gazdaságfejlesztési stratégiák alapmodellje. *Tér és Társadalom*, 4., 39–86.
- Lengyel I. 2001. Iparági és regionális klaszterek: tipizálásuk, térbeliségük és fejlesztésük főbb kérdései. *Vezetéstudomány*, 10, 19–43.
- Lengyel I. 2008. A közelség alakváltozásai a tudásalapú helyi gazdaságfejlesztésben. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.) *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei*. Szeged, 109–129.
- Lengyel I. 2010. *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Budapest.
- Lengyel I. – Mozsár F. 2002. A külső gazdasági hatások (externáliák) térbelisége. *Tér és Társadalom*, 2. 1–20.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. 2004. *Regionális gazdaságtan*. Budapest–Pécs.
- Marshall, A. 1920. *Principles of Economics*. (8th ed.) London.
- Malmberg, A. – Maskell, P. 2006. Localized learning revisited. *Growth and Change*, 1., 1–18.
- Mészáros R. és munkaközössége 2010. *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nemes Nagy J. 2009. *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest.
- Parr, J. B. 2002. Missing Elements in the Analysis of Agglomeration Economies. *International Regional Science Review*, 2., 151–168.
- Pearce, D. (szerk.) 1993. *A modern közgazdaságtan ismerettára*. Budapest.
- Polenske, K. R. 2004. Competition, Collaboration and Cooperation: An Uneasy Triangle in Networks of Firms and Regions. *Regional Studies*, 9., 1029–1043.
- Porter, M. E. 1996. Competitive Advantage, Agglomeration Economies, and Regional Policy. *International Regional Science Review*, 1&2., 85–94.
- Porter, M. E. 2000. Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly*, 1, 15–34.
- Porter, M. E. 2003. The economic performance of regions. *Regional Studies*, 6–7., 549–578.
- Porter, M.E. 2008. *On competition. Updated and expanded edition*. Cambridge (MA).

- Porter, M.E. 2009. The competitive advantage of nations, states and regions. Presented at the Advanced Management Program, April 15. (http://www.isc.hbs.edu/pdf/20090415_AMP.pdf)
- Rosenthal, S. – Strange, W. 2004. Evidence on the nature and sources of agglomeration economies. In Henderson, J. V. – Thisse, J-F. (eds) *Handbook of Regional and Urban Economics. Cities and Geography* (Volume 4). Amsterdam, 2119–2171.
- Rietveld, P. – Vickerman, R. 2004. Transport in regional science: The „death of distance” is premature. *Papers in Regional Science*, 83., 229–248.
- Szanyi M. 2008. *A versenyképesség javítása együttműködéssel: regionális klaszterek*. Budapest.
- Torre, A. 2008. On the Role Played by Temporary Geographical Proximity in Knowledge Transmission. *Regional Studies*, 6., 869–889.
- Torre, A. – Rallet, A. 2005. Proximity and localization. *Regional Studies*, 1., 47–60.
- Varga A. 2009. *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Budapest.
- Varga A. – Parag A. 2009. Egyetemi tudástranzfer és a nemzetközi kutatási hálózatok szerkezete. *Közgazdasági Szemle*, 4., 343–358.
- Vas Zs. 2009. Közelség és regionális klaszter: a szoftveripar Szegeden. *Tér és Társadalom*, 3., 127–145.
- Wood, G. A. – Parr, J. B. 2005. Transaction Costs, Agglomeration Economies, and Industrial Location. *Growth and Change*, 1., 1–15.

PÉTER LÁSZLÓ

Írások Szent-Györgyi Albertről

1. ábra. Szent-Györgyi Albert (1893–1986)

Szent-Györgyi Szege-den

Előszörült újságlapot őrizték hovatovább hírem évtizede. Bemutatjuk a Nobel-díjazt Szent-Györgyi professzor ígazi arca: ez a címe az újságap mindkét felét kitöltő terjedelmes cikknek. Alcím: Nemzetellenes és szerzetes-csozma igénytelenül a rejtélyes Hamletig.

A hírhedt Egyedül Vagyunk 1944. április 21-i számából vágtam ki annak idején a mako Gódy Gyula írtamó cikket. Amit Szent-Györgyinek jóra — ma hisztel adókt díszíretként idézhet.

Szegedi pályáját tekinti át, s nem tudja tagadni a fiatal egyetem tanár iránti rokonságot, a helyi közleleményben. Közvetlenségével, udvariaságával, bőhémességével — úgymond — mindenkit meggyert magának a város társadalmi életében. Humanista szemlélet, szabad és demokratikus gondolkodásdíszíté rosszaklla a szatgőbboldali cikkírója. Szemére veit Szent-Györgyinek, hogy 1947-ben részt veit az Isteniáratok az országos tudósok részére rendezett szovjetunióbeli tanásmánykiján, s erőt hozatárne „Jelkes beszámolóit terítot” a szegedi Rotary Clubban. Nem tudja tagadni tudós silte-reit, nemzetközi eredményeit, a Nobel-díjat, de főúrója a tudosnak, hogy a díj átveleitor elmondott beszámolóba a cikket és a rejtett elvleitet „Szent-Györgyi bezzade — írta Gódy — tulajdonképpen nagy hamasztato szótásmóit előbbzet róta a hitleri Németország ellen... Ez az Egyedül Vagyunk cikkírója valánk szánta Szent-Györgyi ellen, ám vale akaratlanul is érdemet rozgattete az utókor számára!”

Szent-Györgyi „bűmlástromán” Gódy Gyulánt rektorásgának idejét (1948/49) szerepelteti, a Szegedi Egyetemi Ifjúság (a SZEI) megszervezését a jobboldali, túllalata díszkiszervezetek ellenében; a SZEI klubjának megteremtését (1941. márc. 15.) az Ady téri egyetemi épület alagsorában, az ottani életem kulturális életet, a szinjétszók országos hírs Hamlet-előadását. Végostul megadallatja Szent-Györgyi úrúját a rektori

székében, a hírhedten jobboldali Kogutowicz Károlyt. Kettők harca már régi kötet: Kogutowicz, amint rektor lett, igyekezett szűrtrebolni mindazt, amit Szent-Györgyi az egyetem és az ifjúság életében alkotott, s 1944-ben, ebben a nyilatkozatában nyíltan díszekedett jobboldali eredményeivel.

Egy előszörült újságcekk nyemán szűztük föl a helyi forrásból az ígázéppel: Szent-Györgyi Albert szegedi napját. Mindjárt szegedi korzakának kezdete problematikás. Tamtványa és munkatársai, Straub F. Brunó is azt írja Szent-Györgyi Egy biológus gondolatai címmel magyarul 1970-ben megjelent könyvének bevezetőjében, hogy 1938-ban neveztek ki Szent-Györgyit a szegedi egyetem orvosudományi tanácsára. A Ki kicsoda? című életrajzi lexikon legújabb kiadásában is 1931 szerepel szegedi működése kezdő évének. Ezzel szemben a Szegedi Egyetemi Almanach — bizonyára hiteles okmányokból — azt közli, hogy 1928. október 1-ével neveztek ki egyetemi nyilvános rendes tanárnak Szegedre. Holépet, bizonyára külföldi tanulmányútja miatt valószínűleg csak később foglalta ugyan el, de az egyetemi tanrend bizonyága szerint 1929. őszén már meghírdette előadásait!

Ugyancsak a tanrendekből tudjuk szegedi lakószámát címet. Kezdetben a Kálvária (ma Uttró) tér 5-B. alatt lakott, 1903-ben a Rudolf (ma Roosevelt) tér 14., 1941-ben pedig az újszegedi Bethlen u. 20. (ma Gyopjas Fül u. 38. sz.) házába költözött.

Érdekes, hogy az első nagyobb cikket munkásdíszágról Szegeden nem a baloldali Délmagyarország, hanem a jobboldali Szegedi Új Nemzedék közölte róla.

A Szegedi Új Nemzedék 1932. december 4-én Szent-Györgyi Albert professzor nemzetközi feldezésé a szegedi paprikával kapcsolatos címmel ad hírt a C-vitamin előállításáról, izolálásáról. Ugyancsak a lap 1933. ápr. 12-én mellátja Szent-Györgyinek stocholmi előadásait, melyben a „paprika vitamin” kérdéscet tártta a nemzetközi tudományos közlelemény elé.

A Nobel-díjról természetesen valahányi helyi lap nagy terjedelemben számolt be. A Délmagyarország 1937 karácsonyi számában nagy cikk szol arról, hogy a belvárosi címet iskola negyedik tanúka díszkiszervezet írtak Szeged nagy tudósáról. A lapok ugyancsak bőven tudósítanak arról, hogy a szegedi egyetemi Természettudományi Kara (érdekes, hogy nem az orvoskari!) 1933. április 7-én díszdoktorárá szánta a Nobel-díjazt tudóst. (Ez a díszdoktorág, pedig ez volt az első, kimaradt a Szegedi Egyetemi Almanach cikkeiből. 1940-ben a párizsi Sorbonne, 1942-ben a pádusi egyetemi tisztelet meg e kitüntető címmel.)

A Délmagyarország 1938. április 17-i számában Napper László nagy cikkben adja hírá, hogy

Szent-Györgyi professzor és Roger Marfan de Gard, a nagy francia író, aki agyankkor lápta meg az íróidalmi Nobel-díjat, amikor Szent-Györgyi az orvosai, János könyvet írtak a belőről.

A lapokból sok mindent magtudunk a nagy tudós magdeleiről is. A Délmagyarország 1941. október 19-én második hírszázdíszágról ad hírt Borbórá Mártával. Kevesen tudják, hogy 1942. november 20-án Szent-Györgyi sportrepülő szeged telt Ferhegyen: könnyű volt neki, mert amerikai díjazt alatt már megszervezte nem csak a gyakorlatot, hanem az ódalmi szabályoknak megfelelő vizsgát is. 1943. június 23-én azt közli a Délmagyarország, hogy betörők jártak a professzor újszegedi villájában. 1943. augusztus 24-én Cséreg Pirokka riport köztel a Radnai havasokban „ősnomád” életét elő, egy havasi kunyhóban vakációzó tudósról.

Am ezeken az apró érdeklésággelen kívül érdemes felvázolni Szent-Györgyi szegedi korzakának érdemi értékelését, tudományos munkálkodásának fejteztét. Straub F. Brunó hírsom díjazt költözött meg Szent-Györgyi szegedi rektorásgáznak. Az első ismeri a közleleményre, a aláírta lett paprikakutatást, a C-vitamint. Ha nem egészen pontos is, amit közlelemény mondani szoktak, hogy „A fodorle föl” a C-vitamint, a valóság közöl áll ehhez. Ugyancsak még a 20-as évek végén érdekes tulajdonságú ismeretlen anyagot talált a medétkészében. Az amerikai rochesteri Magyorklinika sikerült is neki izolálni, elkülönítette azt az anyagot, de szerkezetét, a szerzetében betöltött szerepét még nem derítette föl. Csak amikor 1932-ben King és Waugh kimutatta ennek vitamintemzetét, akkor jött ő is rá, hogy amit korábban talált, az az askorbinsav, a C-vitamin. S ott vonja ki nagy mennyiségben a paprikából is, és azonosította identifikálta a C-vitaminnal. A Nobel-díjazt csak részben célt kapta. Nem kevésbé volt jelentős a szövetkezési díszkiszervezetek közleleménye.

Szegedi működésének másik jelentős területe volt ugyancsak, hogy felfedezte bizonyos anyagok különös szerepét az oxidációkban, a „kötőanyagok” katalitikus hatását. Hírsit írtak továbbképzéseket, harmadik szakása pedig, amelyet a második világháború szakított félbe, az immunitás kérdésére törekedett. Ezzé évtizeden át vizsgálta az immunitás kérdéshatékait, tulajdonságait, s kísérlette, e felérkének az immunitás kérdésében járatos szerepét.

Több mint negyedszázad után Szent-Györgyi Albert imés Szegedre jön. Bizonyára ő is elérkeznek egykori sikerének és közlelemények színhelyein. Közöztük őt azoknak a szegedieknek nevében, akik szeretteinek és büszkéi voltak arra, hogy Szeged világhírűbb az ő munkássága nyámban hozzájárult.

PÉTER LÁSZLÓ

2. ábra.

A C-vitamin szülőhelye

Szent-Györgyi-év van.* Hetvenöt éve, hogy 1937. október 28-án megtudta a világ: Szent-Györgyi Albert, a szegedi tudományegyetem fiatal professzora

„a biológiai égésfolyamatokról elért fölfedezéseiért”, „különös tekintettel a C-vitaminra és a fumarsavkatarzisa”, elnyerte az az évi élettani és orvosi Nobel-díjat.

Nem emlegetik, de kettős az évforduló: nyolcvan éve, hogy 1932. október első napjaiban Szent-Györgyi a lédús szegedi paradicsompaprikából kivonta a C-vitamint. Ezt már korábban, a 20-as években, angliai, amerikai ösztöndíjasként szarvasmarha-mellékvesekéregből előállította, mázsányiból pár grammot, most néhány hét alatt 130 kiló paprikából 100 liter kellemes ízű paprikalevet kapott. Ezt is kristályosította.

Idén márciusban Szent-Györgyi-konferenciára kilenc Nobel-díjast látott vendégül Szeged. Senkinek sem jutott eszébe, hogy elvigye őket a C-vitamin szülőhelyére, a Déri Miksa Ipari Szakközépiskola hatalmas épületébe, amely akkor a Kolozsvárról elüldözött Ferenc József Tudományegyetem két klinikájának, több tanszékének, így az Orvosi Vegytani Intézetnek is otthona volt. Az 1930-ban kinevezett Szent-Györgyi is itt lakott 1935-ig családjával: édesanyjával, feleségével, kislányával. A magassíkszínen. Innen lépcső vezetett a most tanműhelynek használt földszinti laboratóriumba.

1932. szeptember 27-én kinevezték a szegedi egyetem mikrobiológiai tanszékének nyilvános rendkívüli tanárává Tomcsik Józsefet, a később szintén világhírűvé vált tudóst. Pár nap múlva Szegedre jött, hogy elfoglalja katedráját. Szent-Györgyi vacsorán látta vendégül barátját. Felesége hideg vacsorát tálalt. A szalámihoz, sajthoz piros paradicsompaprikát. Szent-Györgyinek erről eszébe jutott: meg kéne nézni, van-e benne, s ha van, mennyi aszkorbinsav, azaz C-vitamin. Nem törődött az udvariasság szabályaival, fölkel az asztaltól, és lement laboratóriumába. Ha lakását és laboratóriumát nemcsak néhány méter és egyetlen lépcső választotta volna el, hanem – mint később – kilométer, aligha indult volna neki.

Leszaladt a lépcsőn, és a belső udvaron át, a hátsó bejáraton a laborba ment. A lépcsőt az iskola ma Szent-Györgyi-lépcsőnek nevezi.

Két véletlen tehát, a vacsorára tálalt paprika és a lakás melletti laboratórium: ezek a C-vitamin születésének különös föltételei.

Szent-Györgyi 1933-ban előadásában ezt mondta: „S reggelre már azt is tudtam, hogyan kell eredményesen kivonni belőle a vitamint. Két hét alatt két kiló vitaminom volt...”

Októberben és novemberben laboratóriumát paprikaföldolgozó kisüzemmé alakította át. Szekerek hordták mázsaszámra a szegedi piacról a paprikát, a szakmában jártas hasítóasszonyok dolgozták föl, és Szent-Györgyi munkatársai a professzor kitalálta lepárló készülékkel vonták ki belőle a C-vitamint.

3. ábra.

Mindez a Kálvária tér 7. sz. épülethez fűződik. Ez az épület a C-vitamin és a magyar Nobel-díj szülőháza. A szabadtéri játékok elmúltával bezár a Szegei Akadémiai Bizottság székházában rendezett Szent-Györgyi Albert-emlékkiállítás. Ha azt akarjuk, hogy városunk nagy fiának életműve, a szegedi fogantatású C-vitamin fölfedezése, a szegedi Nobel-díj ne merüljön feledésbe, tartós, múzeumi színvonalú szemléltetésre – szakszerűen újjárendezve – át kell telepíteni erre az emlékhelyre.

Videant consules!

*2012

4. ábra. Ez a kép a C-vitamin fölfedezésekor, 1932/33-ban született a szegedi tudományegyetem Orvosi Vegytani Intézetének, a mai Déri Miksa Ipari Szakközépiskolának (Kálvária tér 7.) udvarán. Középpütt Szent-Györgyi Albert, jobbra, kicsit előtte Banga Ilona, mögötte Joseph Louis Svirbely. A Szent-Györgyi mögött álló hölgy valószínűleg a tanszék adminisztrátora, díjnok, Zétényi Margit; balra a férfi egyelőre azonosítatlan.

5. ábra. A tanszék munkatársai 1933-ban.

Az első sor balról jobbra: Zétényi Margit adminisztrátor, díjnok, Gozsi Béla gyógyszer-vegyész, Szent-Györgyi Albert, Annau Ernő főmunkatárs.

A második sorban: Joseph Svirebely amerikai vendégkutató, Banga Ilona munkatárs, Szent-Györgyi Albertné Demény Kornélia, Joó Edit laboráns.

A harmadik sorban: Straub Ferenc Brunó orvostanhallgató, fizetés nélküli munkatárs, Laky Kálmán orvostanhallgató, fizetés nélküli munkatárs, Szalay Sándor fizikus.

(A képet Szalay Sándor őrizte meg, és W. R. Moss közölte először.)

Paprikavitamin

Mindeddig szentül meg voltam győződve, hogy a paprika, amelyből Szent-Györgyi Albert az 1937. évi orvosi Nobel-díjat kiérdemlő tettével a C-vitamint előállította, a híres-neves szegedi fűszerpaprika volt. Minthogy erről soha senkitől nem hallottam, nem olvastam semmit, úgy látszik, mindenki magától értődőnek tartotta, senkinek sem tűnt föl.

Nekem is csak most, amikor Hannus István barátom, vegyészprofesszor, Szent-Györgyi életművének jeles bűvára, fölhívta a figyelmem, azt állítva, hogy az eleinte hexuronsavnak, később aszcorbinsavnak nevezett C-vitamint Szent-Györgyi paradicsompaprikából állította elő. Igaz, szegedi paradicsompaprikából!

De hát ez mégsem ugyanaz! Szent-Györgyi külföldi tanulmányútjain kezdett ezzel foglalkozni, de ekkor még nem tudta, hogy amit a szarvasmarhák mellékvesekérgéből kivon, és hexuronsavnak nevez, az nem más, mint a gyógyászatban oly nagy jelentőségű C-vitamin. Sokszor elmondta, leírta, hogy ezt a rejtélyes anyagot kristályos alakban, tengerimalacon végzett kísérletei után, először 1928-ban Hollandiában állította elő. Majd Angliában folytatta kísérleteit mellékvesekéreggel, de rendkívül kis mennyiséget sikerült belőlük kinyerni. Amerikában is, de hiába dolgozta föl a vágóhidakról drága pénzen beszerzett mellékveséket tonnaszámba, az egy éven át földolgozott anyagból mindössze 20 gramm fehér port nyert, amelyről akkor még nem is tudta,

voltaképpen mi. Csak Szegeden, 1931-ben jött rá, hogy C-vitamin. Itt viszont reménye sem volt, hogy olyan mennyiségű mellékveséhez jusson, amelyből érdemi mennyiséget tud kivonni.

Klebensberg Kuno kultuszminiszter és a szegedi tudományegyetem hívására jött haza: az orvosi kar 1928. szeptember 29-én megválasztotta, a miniszter október 1-jén kinevezte az Orvosi Vegytani Intézet (tanszék) professzorává, de két év szabadságot adott neki kinti kutatásainak folytatására, befejezésére.

1930. szeptember 20-án érkezett Szegedre, és elfoglalta intézetét – akkor még a mai Déri Miksa Ipari Szakközépiskola épületében a Kálvária tér 5/B (ma 7.) sz. alatt. Lakást is itt kapott: feleségével és 12 éves Kornélia lányával ide költözött. Csak 1935-ben, a közben fölépült Dóm téri egyetemi épületbe tette át székhelyét, és költözött a közeli Rudolf (most Roosevelt) tér 14. sz. házba.

Folytatta kutatásait. 1931-ben jött rá, hogy a hexuronsav: C-vitamin. S 1932-ben, valamikor október elején lehetett az a híres vacsora, amely a Szent-Györgyitől többször is, a jelenlevő Ivánovics György professzortól Polner Zoltánnak adott interjújában 1968-ban hitelesített anekdota szerint a paprikára irányította figyelmét. A feleségétől vacsorára kapott paprikával hirtelen ötlettel otthagya a társaságot, átment a laboratóriumba. „Reggelre már azt is tudtam – mondta 1933. november 16-án a szegedi Utazók Klubjában érdeklődő szegedieknek tartott előadásában –, hogy hogyan kell eredményesen kivonni belőle a vitamint. Két hét alatt fél kiló vitaminom volt, még a kiskutyám is segített a lázas munkában.” Rejtély, hogyan.

A Szegedi Új Nemzedék munkatársának 1932. december 4-én megjelent interjújában azt is elmondta, hogy októberben és decemberben kétezer kiló paprikát dolgoztak föl. „A szegedi paprika – úgymond – annyira nedvdús, hogy 130 kilogrammból 100 liter rendkívül kellemes ízű paprikalevet kapunk.” Előbb ennek sziruposítását tervezte, de utóbb a kristályosítását látta célszerűbbnek. Nem sokára három és fél kiló kristályos anyagot sikerült előállítania. Ekkor már tudta, hogy ez C-vitamin.

1933 tavaszán előadókörútra indult Nyugtra. Korábbi külföldi tapasztalatai alapján tudhatta, hogy nem elég fölfedezni valamit, el is kell tudni adni. Svédországba ment. Lundba, onnan Stockholmba. A Nobel-díjat osztó bizottság székhelyére. A szegedi lapok (a Délmagyarország, a Szegedi Napló, a Szegedi Új Nemzedék) április 12-i számai szinte azonos szöveggel tudósítottak előző napi szerepléséről. A legjellemzőbb az Új Nemzedék címe: Szentgyörgyi Albert dr. szegedi egyetemi tanár előadása Stockholmban a paprika vitamínról. „Az állomáson H. von Euler Nobel-díjas stockholmi egyetemi tanár, dr. Löffler Béla egyetemi rk. tanár, a stockholmi Magyar Intézet vezetője, Frithjot Traulsson magyar konzul fogadták. A stockholmi lapok valameny-

nyien első oldalon hosszabb beszélgetést közöltek a magyar tudóssal, kiemelve felfedezésének nagy jelentőségét.” Szent-Györgyi a stockholmi főiskola nagy előadótermében kivételes érdeklődés közepett ismertette kutatásainak eredményét. Vetített képekkel és kísérletekkel mutatta be, hogy az általa fölfedezett aszkorbinsav milyen hatással van az állati és növényi életre. „Nagy feltűnést keltett előadásának az a része, melyben elmondta, hogy a szegedi zöldpaprika a legdúsabb vitamintartalmú növény, és míg azelőtt a C-vitamint csak ezredgrammnyi mennyiségben lehetett kivonni a narancsból és [a] citromból, addig a magyar zöldpaprikából rövid idő alatt fél kilogramm mennyiséget nyert, így szegedi laboratóriuma el tudta látni az egész világ életvegytani intézeteit az értékes C-vitaminnal.” Az előadás után a svéd fiziológiai társaság vacsorát adott a magyar tudós tiszteletére. A tudósítások egyöntetűen hírt adtak arról is, hogy Stockholm után Szent-Györgyi az upsalai egyetemen is tart előadást, majd Párizsban és Londonban is beszámol kutatásairól.

A szegedi lapokból már évtizedekkel ezelőtt kicéduláztam néhány cikket, amely Szent-Györgyiről, a C-vitaminról, a szegedi paprikáról szól. Ezeket most az egyetemi levéltár vezetője, Vajda Tamás barátom kiegészítette. Belőlük merítem az alábbiakat.

Már az előbb idézett szövegekben is két változatban fordul elő a C-vitamin forrásául említett növény neve: „szegedi zöldpaprika”; „magyar zöldpaprika”. Lehet jelentéktelen különbségnek, lehet stiláris változatosságnak fölfogni, de szigorúan véve ez a kettő sem mindegy. Hogy ez mennyiben Szent-Györgyitől, mennyiben a tudósítótól származik, nem tudhatjuk. Kétségtelen azonban, hogy Szent-Györgyi maga sem volt következetes és szabatos, valahányszor erről beszélt vagy írt. Könyvében (Egy biológus gondolatai. Bp., 1970. 22.) így: „Valamilyen ismeretlen ok folytán a természet a magyar pirospaprikát a legcsodálatosabb aszkorbinsav-raktárral látta el.” „Tehát főleg a magyar pirospaprikának köszönhető, hogy olyan figyelemreméltó rövid idő – két év – alatt a C-vitamin a titokzatosság homályából az olcsó szintetikus termékek birodalmába került.”

De már annak idején sem volt következetes a szakszókincse. Mintha nem tulajdonított volna fontosságot annak, milyen paprika a C-vitamin „legcsodálatosabb aszkorbinsav-raktára”. 1933. június 6-i rádióelőadásában egyszerűen csak „paprikáról”, „zöldpaprikáról”, „magyar paprikáról”, „híres magyar paprikáról” beszélt. A Délmagyarország 8-i beszámolójának alcímében már „szegedi paprika” szerepel, a tudósítás pedig így idéz a rádióelőadásból: „A vitamin előállításához kizárólag zöldpaprika használható...” Ez meglehetősen tág meghatározás.

Három év múlva Szent-Györgyi a belgyógyászati klinika igazgatójával, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi (1949–1970) elnökével, Rusznyák

Istvánnal (1889–1974) új vitamint mutatott ki a paprikában. Ezt – bár a vitaminok sorrendjében a K-betű következett volna –, részben a paprikára, részben fontos tulajdonságára, permeabilitására (áteresztőképességére) utalva, P-vitaminnak nevezték el. Vér Györgynek, a Délmagyarország munkatársának erről beszámoló 1936. szeptember 19-i riportja címében ezt is szűkebben határozta meg: „Hogyan állították elő szegedi paprikából a szegedi egyetemen az új vitamint.” Ugyanígy írta a cikkben is: „Mint még emlékezetes,, néhány év előtt a szegedi egyetem biokémiai laboratóriumában sikerült dr. Szent Györgyi Albert szegedi professzornak szegedi paprikából előállítania a C-vitamint, amely ismét Szeged felé fordította az európai és amerikai tudományos körök figyelmét.” Persze, mondhatjuk, hogy minden Szegeden termett paprika – szegedi paprika!

Mintha Szent-Györgyi is így értelmezte volna! Ha ő a C-vitamin-raktárt a szegedi paradicsompaprikában találta meg, így érthette abban a nyilatkozatában is, amelyet Nobel-díjának elnyerése után adott a Délmagyarországnak: Címében így: „A szegedi paprika az idén két Nobel-díj kiosztásában játszott fontos szerepet.” A cikkben részletesebben kifejtette, hogy már korábban megjósolta, valószínűleg ugyancsak Vér György előtt, kik kapják az az évi kémiai Nobel-díjat: megosztva Paul Karrer (1889–1971) zürichi és Walter Norman Hawort (1883–1950) birminghami professzor. Róluk mondta Szent-Györgyi, hogy mind a kettőhöz baráti kapcsok fűzik, és hogy a C-vitaminnal foglalkozva sokat dolgoztak azt az anyagot használva, amelyet az ő szegedi laboratóriuma paprikából állított elő. Tehát a kristályosított „paprikavitamint”, C-vitamint. Szent-Györgyi még ezt mondta: „Így a szegedi paprika az idén két Nobel-díj kiosztásában fog fontos szerepet játszani.” Jövendölése beteljesedett. Sajnálatos, hogy ez azóta feledésbe merült, pedig joggal emlegethetnénk ezt is. Mert Szent-Györgyi rosszul számolt: nem két, hanem három Nobel-díjban jutott szerep „a szegedi paprikának”!

Abban a tudósításban, amelyet a Szegedi Napló Szent-Györgyi Nobel-díjának szegedi visszhangjáról 1937. október 30-án közölt, szintén szegedi paprikáról írt a névtelen riporter. „Nyilvánvaló ugyanis, hogy Szent-Györgyi professzornak Szegedre költözése, s itt a szegedi paprikával való közelebbi megismerkedése közvetlen kulcsa volt az ő összes nagy sikereinek. Igaz ugyan, hogy a C-vitamint Szent-Györgyi már Amerikában előállította volt, azonban ott a mellékveséből oly kevés anyaghoz jutott, és olyan mérhetetlen összegbe került az első termék, hogy azzal a ma előttünk fekvő sikereket alig[ha] érthette volna el. Neki ide Szegedre kellett kerülnie, a szegedi paprikával mint a C-vitamin legbővebb forrásával kellett megismerkednie, hogy azután őt az életét mindig kísérő nagyszerű ötletessége egy istenáldotta pillanatban, egy megszentelt estebéd alkalmával arra a gondolatra ébressze, hogy vajon nincs-e a mi édes paprikánkban is C-vitamin?”

Aki számítógépén rákattint a paradicsompaprika címszóra, ezt olvassa: „A pritamin vagy köznapi nevén paradicsompaprika különleges paprikatípus, igazi zöldséghungarikum. Szent-Györgyi Albert ilyen paprikából izolálta a C-vitamint. Nem véletlenül.” Továbbá: „Lapos, kerekded, gerezdes alakját nem kell bemutatni. Éretlenül fényes sötétzöld, az érés során sötétzöldből fokozatosan pirosra színeződik: először foltokban jelenik meg a pír, majd a teljes felület sötétpirosává válik. Azt azonban kevesebben tudják, hogy tápanyagokban, színanyagokban és C-vitaminban az egyik leggazdagabb paprikatípus (ennél csak a nálunk még kevésbé elterjedt kápia paprika vitamintartalma a magasabb). Magas cukortartalma, speciális ízanyagai miatt nagyon kedves mind frissen fogyasztva, mind feldolgozva.”

Föltevésem szerint Szent-Györgyi valóban paradicsompaprikát kapott feleségétől vacsorára, ez adta az ötletet, hogy vizsgálja meg, de nem hiszem, hogy a három és fél kiló C-vitamin előállításához azt a mennyiséget, amely szükséges lett, ebből a gömb alakú fajtából a Valéria téri paprikapiacra be tudta szerezni. De mivel ott volt korlátlan mennyiségben az igazi szegedi paprika, tüzetesebben: a hegyes szegedi fűszerpaprika, a szükséges 2000 kilót ebből vásárolta meg, ezt dolgozta föl. Ezért alkalmazott erre a munkára a fűszerpaprika földolgozásában jártas hasító asszonyokat, akik laboratóriumát paprikaföldolgozó kisüzemmé változtatták.

Szent-Györgyi, úgy látszik, munkájának eredményességéhez, céljának eléréséhez nem látott különbséget e két fajta között, ezért beszélt hol zöld-, hol piros paprikáról, egyszer meg, a Szegedi Új Nemzedéknek adott legelső interjújában típusmegjelölés nélkül ezt mondta: „a szegedi paprikában, különösen annak nedvdús válfajában, a vitamin C-nek valóságos kincsebányóját sikerült felfedeznem”.

A növénytan szaktudósaira vár annak a földerítése, Linné szerinti nevén nevezése, melyik az a paprikafajta, amely Szent-Györgyi e szokatlan meghatározásának (a szegedi paprika nedvdús válfaja) megfelel. A Szent-Györgyi-év – a C-vitamin paprikából való előállításának nyolcvanadik, az ezért kapott Nobel-díj hetvenötödik évfordulója – időszerűvé teszi tisztázását. Éppen ideje. Furcsállom, hogy ez eddig senkinek sem jutott eszébe. Ezzel tartozunk a tudós emlékének.

* *Hozzászólásában Vajda Tamás, a Szegedi Tudományegyetem Levéltárának vezetője fejtegetését így összegezte: „Szent-Györgyi Albert a szegedi termésű paradicsompaprikából állította elő a kristályosított C-vitamint, de a következő hónapokban más szegedi paprikafajták vitamintartalmát is megmérte, s a zöld és a piros paprikából még nagyobb hatékonysággal sikerült a vitamin kivonása.”*

A titokzatos Svirbely

Már a neve is rejtély. Joseph Louis Svirbely (1906–1994) úgy jött Szegedre Szent-Györgyi Alberthoz, a Ferenc József Tudományegyetem Orvosi Vegytani Intézetének igazgató professzorához, mint kivándorolt magyar vasmunkás magyarul valamelyest beszélő gyermeke. Ritka szlovák vezetéknev. Mint földim, a szőregi születésű, a honolulu-i orvosi egyetem kutatója, tiszteletbeli magyar konzul, Csiszár Katalin segítségével megtudtam, apja, Joseph Svirbely (1880–1952) állampolgárságért folyamodó kérvényében (citizenship application) „osztrák-magyar” és „magyar születésűnek” vallotta magát. A Kassától 45 kilométerre délkeletre, a mostani határátkelőtől, Hidasnémetitől néhány kilométerre északra eső Zólyom megyei Töketerében (Trebíšov) született. Ott született, az orvosi rendelőintézetként használatos kastélyban, ifjabb Andrassy Gyula (1860–1929), a király személye körüli miniszter, később belügyminiszter, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó közös külügyminisztere.

6. ábra. Joseph Louis Svirbely (1906–1994)

Krupa András, egykori hallgatóm, barátom, a szlovák nyelv, irodalom, folklór, néprajz tudósa, kérdésemre a Svirbely vezetéknevről azt írta, hogy rendkívül ritka, annyira, hogy míg az ő vezetékneve Szlovákiában 1955-ben 911 esetben fordult elő, a Svirbely nincs is nyilvántartva. Szinte kizárólag a sárosi, szepesi,

zempléni tájon fordul elő. Kiejtése *szvrbeli*. Etimológiáját a *svrbiet* 'viszketni' szóval véli kapcsolatban, kelet-szlovákiai nyelvjárási változatban *svrbel*; tehát jelentése 'viszkető, viszketős'.

Joseph Edward Svirbelynek 1999. november 30-án írott családtörténeti jegyzetei szerint édesanyjuk, Doszpoly Rozália Zita (1886–1964) az 1910-ben 882 magyar lakosú Szögligeten (Abaúj-Torna vm.) született. Szülei (Doszpoly Lajos, Stetz Mária) magyarnak vallották magukat. Doszpoly Lajos a Nyitra megyei Divékszécsben (ma Seč) született. Az 1910. évi népszámlálás szerint mindössze 314 lakosa szlovák. 1902 körül mentek Amerikába; az apa már előbb, anyagi nehézségei miatt, ott bányász lett, és bányaszerencsétlenségben vesztette életét. Özvegye szintén magyarhoz, Kocsis Józsefhez ment férjhez.

Svirbely József és Doszpoly Rozália Zita 1905 szeptemberében esküdött meg a mckeespoti magyar templomban. A férj 1901-ben érkezett az Egyesült Államokba. Foglalkozása ekkor kazánkovács (boilerworker). Duquesne-be költöztek: itt született azonos nevű fia, akinek életművéről itt megemlékezem. Az azóta Pittsburghhoz csatolt kisvárosban, 1906. augusztus 6-án.

Az egyetlen Szent-Györgyi-életrajzból, Moss W. Ralph angolul 1988-ban, magyarul 2003-ban megjelent biográfiájából az derül ki, hogy L. J. Svirbely Charles Glen Kingtől (1896–1988), a pittsburghi egyetem vegyészprofesszorától, elsajátította a vitaminkutatás módszertanát, s 1931 nyarán ebből PhD-fokozatot szerzett. Szent-Györgyitől idézte, idézőjelbe tette Moss: „1931 őszén egy »nagyon szimpatikus fiatalember« sétált be Kálvária téri laboratóriumába” (93). A Kolozsvárról Szegedre száműzött egyetemnek ekkor még több intézete, tanszéke (belgyógyászati és sebészeti klinikája, gyógyszerészeti tanszéke), Szent-Györgyi Albert „intézete” (tanszéke) is a felső-ipariskola céljára épült, de amint elkészült, 1914-ben, a világháború kitörése után hadikórháznak, 1919-ben a megszálló francia hadsereg kaszárnyájának, távozásuk után, 1920-tól erdélyi menekültek szállásának, 1921-től a menekült egyetem említett intézményeinek adott otthont. (Akkor Kálvária tér 5/A, ma 7. sz.: a Déri Miksa Ipari Szakközépiskola.) Földszintjén volt Szent-Györgyi laboratóriuma, magasszintjén lakása, ahol édesanyjával, feleségével és leányával élt. A kettőt összekapcsoló lépcsőnek a C-vitamin föltalálásában szerepe lett.

„Családjának unszolására Svirbely elhatározta, hogy a diploma megszerzése után szüleinek hazájában kezd el dolgozni. A Nemzetközi Oktatási Intézet támogatásával biokémiai tanulmányokat szeretett volna folytatni Magyarországon. A debreceni, majd a pécsi egyetemen töltött három-három hónapos kutatómunkája után került vissza Szegedre. Ez akkor csak Szent-Györgyi Albert laboratóriumát jelenthette, mivel Budapesten még nem működött biokémiai intézet. Szent-Györgyi kérdésére, hogy mihez ért, Svirbely azt felelte: King professzortól

megtanulta, hogyan kell valamely anyagról megállapítani, tartalmaz-e C-vitamint. Szent-Györgyi erre odaadta neki azt az üvegecskét, amely korábbi, szarvasmarha-mellékvesekéregből kivont, hexuronsavnak nevezett kristályos anyagot tartalmazott. „Ezt vizsgálj meg! Azt hiszem, ez C-vitamin.”

Ez valamikor 1931 őszén volt. Svirebely munkához látott. Egy téli napon „euforikus hangulatban” lépett be Szent-Györgyi szobájába, és „büszkén mondta”: „Most már tudom, hogy az Ön kristálya tiszta C-vitaminból áll!” (Uo. 97.)

A C-vitamin előállítására tehát vitathatatlanul Szent-Györgyi teljesítménye. Évekkel azelőtti, külföldi kutatásainak eredménye. De méltánytalan, hogy az ennek megállapításában, sőt nem túlzás: hitelesítésében, Svirebely szerepét a tudománytörténet jószerivel elhallgatta. Azt is érdemül tudhatjuk be, hogy közreműködésével fölkeltette Szent-Györgyinek a C-vitamin kutatása iránt már-már kihunyó érdeklődését. Minthogy Szegeden nem állt rendelkezésére olyan mennyiségben szarvasmarha-mellékvesekéreg, mint Amerikában, s a biokémikus, hormonkutató E. C. Kendall (1886–1972) később Nobel-díjas (1950) professzortól Rochesterből utána küldött anyag is elpusztult, hasznavehetetlenné vált, Szent-Györgyi – legalábbis átmenetileg – kénytelen volt fölhagyni vitaminkutatásával, más tárgyra, talán már ekkor az izomkutatásra, térni rá. De Svirebely – kétségtelenül Kingtől elsajátított – tudásával hozzájárult Szent-Györgyi öntudatának megerősítéséhez. Ám a „hexuronsav” azonosítása csak első és kis lépés volt a Nobel-díj felé vezető úton. A szarvasmarha-mellékvesekéregből oly csekély mennyiségű C-vitamint lehetett izolálni (mázsányiból pár grammot), hogy nem válhatott volna jelentőssé, ha nem jön a „paprikavitamin”.

Nem méltányolja a tudományos utókor, hogy Szent-Györgyi a C-vitaminnal kapcsolatos fölfedezéséről az első négy publikációját Svirebelyvel társ-szerzőként írta.

Az elsőnek a prioritás szempontjából is fontos szerepe van: 1932. április 9-én jelent meg a londoni Nature-ben Hexuromic Acid as the Antiscorbutic Factor címmel. A második még ebben az évben, kevéssel az első után: The chemical nature of vitamin C (The Biochemical Journal, 1932. 3. sz.). A harmadik ugyanennek a folyóiratnak 1933. évi 1. számában az előbbivel azonos címmel.

De nem csak ezért érdemel Svirebely méltatást az utókortól. Hanem azért, amit Szent-Györgyiért el kellett szenvednie.

A Somogyi-könyvtár Vasváry-gyűjteményében a washingtoni kongresszusi könyvtár 1994. évi ajándékaként megtalálható Svirebely irattartója, benne különnyomatainak csaknem teljes gyűjteményével és egy saját kezével kitöltött személyi lappal. Ebből tudjuk, hogy az ottani főiskolán szerzett 1928-ban

tanári és vegyész oklevelet, 1931-ben pedig, mint már írtam, a pittsburghi egyetemen PhD-fokozatot.

Fölsorolta magyarországi útjának állomásait is. 1932 áprilisában Debrecenbe ment, és három hónapon át Beznák Aladár (1901–1959) egyetemi magántanártól, a pesti egyetem későbbi professzorától és akadémikustól a kísérleti fiziológia ismereteit sajátította el. Onnan júniusban Pestre, majd Tihanyba ment. Szeptemberben ismét Szegedre jött Szent-Györgyihez. Akkor tehát, amikor Szent-Györgyinek sikerült paprikából izolálnia a C-vitamint. Önéletrajzából és 1937-ben tett nyilatkozatából derül ki, hogy ebben is részt vett. 1933 áprilisában ismét három hónapra elment a pécsi egyetemre, hogy Zeichmeister László (1889–1972) professzortól, az orvosi kémia ottani tanárától a növényi festékanyagok vegyészteréről szerezzen új ismereteket. Furcsa véletlen: mindhárom magyar professzor, akitől tanult, az Egyesült Államokban fejezte be tudományos pályáját és életét.

1933. június 15-én tért vissza az Egyesült Államokba: papírjai szerint Le Havre-ban ült föl a Manhattan nevű hajóra, és New Yorkban ért partot. 1934-ben a híres rochesteri Mayo-klinikán dolgozott, Kendall professzor asszisztenseként, ott, ahol korábban Szent-Györgyi is. 1934-től a pittsburghi Carnegie Institute of Technology kutatója lett.

Az elsőbbség a Nobel-díj nyilvánosságra hozatala (1937. október 28.) után vált Svírbely számára egzisztenciális fontosságúvá. Amerikai kollégái, fölöttesei rossz néven vették, hogy Szent-Györgyinek, „az ügyes idegennek” (Sir Walter Fletscher) pártjára állt, őt segítette, nem korábbi mesterét, Kinget. Moss közölte a pittsburghi Post-Gazette 1937. november 19-i számából a neki szögezett vádakat. Érvnek szánták ezt is: „Magyar vasmunkás fia” – ezért „árulta el” mesterét, King professzort. „Átvitte az óceánon” Szent-Györgyi laboratóriumába azokat az ismereteket, amelyeket King laboratóriumában szerzett (Moss, 121).

A lap 22-i számában Svírbely válaszolt. Elismerte, hogy a szegedi munkájához szükséges technikát Kingtől tanulta. De tagadta, hogy King titkait elmondta volna Szent-Györgyinek. Csak követte Szent-Györgyi utasításait, hogyan vonja ki paprikából a C-vitamint. (A szarvasmarha-mellékvesekéregből Szent-Györgyitől már izolált anyagot nem tartotta fontosnak említeni. Pedig talán ez is meggyőző érv lett volna Szent-Györgyi elsőbbségének bizonyításában.) Hozzátette: amikor 1931 nyarán távozott King laboratóriumából, King kutatásai még nem haladtak oly mértékig előre, hogy kulcsfontosságú információt adhatott volna át Szent-Györgyinek, „még ha lett volna is ilyen szándéka” (Moss, 122).

Ez a vallomás megpecsételte Svírbely sorsát.

A Vasváry-gyűjtemény őrizte különnyomatai 1939 novemberéig kísérik tudományos munkásságát. Az utolsókon munkahelyéül a pittsburghi Department

of Science, a Margaret Morrison Carnegie College és a Carnegie Institute of Technology van föltüntetve. Dolgozatai továbbra is főként a C-vitaminnal kapcsolatos tengerimalac-kísérleteiről szólnak; otthon paprikával nem foglalkozott.

Svirbely szerint Kendall nem volt birtokában tiszta hexuronsavnak (104). Ez azért perdöntő, mert King azt állította, hogy ő Kendalltól kapott anyagból előbb mutatta ki Pittsburghben, hogy C-vitamin, mint Szegeden Svirbely és Szent-Györgyi. Svirbelynek ugyanis utóbb, mint Moss írta, nyoma veszett. Csak fél évszázad után, 1984-ben talált rá „Washington egyik elővárosában” (102), nyilván Bowie-ban. Titkolózott, félt, dokumentumait vonakodva mutatta meg Mossnak, lemásolni csak egyetlen levelet engedett, Kingét, amelyet neki írt ugyanazon a napon, 1932. március 15-én, amikor ő tudósította Kinget a C-vitamin azonosításáról, amely tehát elkerülte az övét (103). A Szovjetunióban a GPU vagy a KGB támaszthatott olyan félelmet tudósban, mint ismeretlen erők Svirbelyben Amerikában. „Kendall határozottan figyelmeztette, hogy saját előmenetele érdekében ne vegyen részt a vitában” (102). A C-vitamin fölfedezéséért King és Szent-Györgyi közt folyt vitában. Erről Moss, éppen Svirbelynek mint koronatanúnak dokumentumai alapján bizonyította, hogy King 1932. március elején még nem tudta, hogy a hexuronsav – C-vitamin! Csak Svirbely március 15-i szegedi beszámolója alapján tette közzé nagy hirtelen mint saját eredményét a Science április 1-ji számában, hogy fölfedezte a C-vitamint. Így előzhette meg Szent-Györgyit, akinek Svirbelyvel közös cikke két héttel később, 16-án látott napvilágot a Nature-ben. De Szent-Györgyi elsőbbségének legfőbb és vitathatatlan bizonyítéka: március 24-én kelt levele a Rockefeller Alapítvány levéltárában és cikke a magyar Orvosi Hetilap március 26-i számában!

Ez utóbbi rövid beszámoló Szent-Györgyi Albertnak a budapesti orvosegyesület 1932. március 18-i ülésén elhangzott korszakos előadásáról, és egyértelműen eldönti az elsőbbséget. Előadását az Orvosi Hetilap Újabb vizsgálatok a mellékvese működéséről címmel így ismertette:

„Az utolsó években végzett vizsgálatok kimutatták, hogy a mellékvese kérgeiben és a vitamin C tartalmú növényekben aránylag nagy mennyiségben fordul elő egy anyag, a hexuronsav, melyet különös kémiai sajátságai tesznek érdekessé. Ez a sav a növényi sejtekben, mint az oxidációs folyamatok katalizátora igen fontos szerepet tölt be a sejt életében. A J. L. Swirbelyvel végzett vizsgálatok kimutatták, hogy ez a hexuronsav nem más, mint a vitamin C. E felfedezéssel tisztázódik a vitamin C kémiája és a szervezetben játszott szerepe. Másrészt a vitamin C-vel való azonosság bizonyossá teszi azt, hogy a hexuronsav fontos szerepet játszik az állati szervezet háztartásában is, mivel tudjuk, hogy vitamin C nélkül az állati élet lehetetlen. J. L. Swir-

belyvel, Huszák István[nal] és Annau Ernővel végzett vizsgálatok kimutatták azt, hogy a mellékvesevelő hatóanyaga nem az adrenalin, hanem annak egy vegyülete, melyet az előadó novadrenalinnak nevezett el. Ez a novadrenalin az adrenalinnál sokkal hatásosabb. Hatása, a kísérleti körülményektől függően 10–100-szor erősebb az adrenalin hatásánál. Az előadó utal a leletek jelentőségére az oxidációk és a szimpatikus idegrendszer-működés mechanizmusának szempontjából.”

A dőlten szedett mellékmondat a lényeg. Egyéb érdekesség a C-vitamin angol szórendje, Svirebely nevében a w, továbbá Huszák Istvánnak (1906–1995), az elmeklinika későbbi igazgatójának és Annau Ernőnek (1901–1967), az Orvosi Vegytani Intézet akkori (31–40), többé nem emlegetett munkatársának szerepe a kísérletekben. Szent-Györgyi és Svirebely velük társszerzőként írott közleménye *The function of the adrenal medulla* címmel jelent meg a *Journal Physiologic* 1932. október 4-i számában.

Svirebelynek nemcsak mentegetőznie kellett, de pályája is megtört. 1941-től Beteshdában (Maryland) az *Industrial Hygiene Researche Laboratory* munkatársaként gyógyszervegyészzel foglalkozott. 1946-ban Miamisburgben (Ohio) a *Mound Laboratory* egészségügyi osztályának igazgatójaként folytatta ezt a tevékenységét. Ebben az évben házasodott meg: Diffendahl Genevieve Marie (1914–2007) három fiúnak (Joseph *1947; Paul *1951; John *1952) adott életet.

Joseph Louis Svirebely 1950-ben visszakерült Pittsburghbe, az egyetem közegészzégtani doktori iskolájának társkutatójaként. 1974-ban vonult nyugállományba. Alig hiszem, hogy meg volt elégedve pályájának eredményeivel. Többre érezhette magát hivatottnak.

Tragikumuma több rokonszenvet kelthetett volna Szent-Györgyiben, netán támogatást érdemelt volna tőle, de érdeklődést és megbecsülést is az utókortól. A tudománytörténettől.

Észak-Amerikában több azonos nevű város van. Bowie három is: Texasban, Arizonában és a Washington is magában foglaló kicsiny Marylandben. J. L. Svirebely ez utóbbiban hunyt el 1994. augusztus 25-én.

Tisztelgünk emléke előtt.

VITAE

Name: Joseph Louis Svirebely

Date of Birth: August 6, 1906

Place of Birth: Duquesne, Pa.

U. S. Citizen: Yes

Marital Status: Wife and three children

Education

- High School: Duquesne High School, Duquesne, Pa., graduated first in class, 1920–24
- College: University of Pittsburgh, Pittsburgh, Pa., B.S. in chem., with honor, 1924–28
- Graduate School: University of Pittsburgh, Pittsburgh, Pa., PhD., 1928–31

Positions Held

- Graduate assistant in chemistry, University of Pittsburgh, 1929–31
- Fellow of Institute of International Education, New York, 1931–33.
- The major part of the fellowship was spent in the laboratory of Professor Albert Szent-Gyorgyi at the University of Szeged, Hungary. Vitamin C was identified for the first time by me in crystals isolated several years previously by Professor Szent-Gyorgyi from adrenal glands. Research work was also done on the identification and isolation of vitamin C from Hungarian Red Pepper. Some time was spent at Szeged in the laboratories of pharmacology and pathology. In the first year, three months were spent at the University of Debrecen studying experimental physiology under Dr. A. Beznak.
- In the second year, three months were spent at the University of Pecs in the laboratory of Professor L. Zechmeister working with carotenoid pigments.
- Assistant in biochemistry, Mayo Clinic, Rochester, Minn., 1933–34. Worked under the general supervision of Dr. E. C. Kendall on the isolation of vitamin C from adrenal gland extracts and metabolism studies with adrenalectomized dogs. Periods of approximately six weeks were spent for several years at the Institute of Experimental Medicine, Mayo Clinic, learning experimental techniques in animal surgery under the direction of Dr. F. C. Mann.
- Research assistant at Margaret Morrison Carnegie College, Carnegie Institute of Technology, Pittsburgh, Pa., 1934–41. Worked independently on problems concerned with vitamin C-effects of nutrition, hormones and various chemical compounds. Taught evening classes in organic and analytical chemistry.
- Pharmacologist (assistant, associate and pharmacologist) at Industrial Hygiene Research Laboratory, National Institutes of Health, Bethesda, Md., 1941–46. Worked under the general supervision of Dr. W. F. von Oettingen and Dr. P. A. Neal in connection with defense activities and other requests submitted to the laboratory. Independent action and

scientific research work was done with the toxicological and potential dangers of various organic solvents used in industry. The work involved designing the necessary apparatus and planning the experimental procedures for the particular solvents being investigated. The general methods used in biochemistry, physiology, pharmacology, toxicology and hematology were used in these studies.

- Health Division Director, Mound Laboratory, Miamisburg, Ohio, 1946–1950. The duties included the general supervision of the medical, health physics and health instrument sections as well as direct supervision of the biologic research section. Acted as consultant for other divisions in matters pertaining to the health of their personnel. Mainly responsible for designing the new Biological Research Building, planning laboratory facilities, recruiting personnel, and ordering of special equipment. Initiated research work in biology pertaining to certain radioactive problems in temporary quarters at Dayton, Ohio. Responsible for planning annual research programs in biology, submitting budgets in the division and approving periodic progress reports for the four sections. The duties involved supervision of personnel with a wide range of training and thorough experience in the general methods used in biochemistry, physiology, pharmacology and pathology.
- Research associate, Department of Occupational Health, Graduate School of Public Health, University of Pittsburgh, Pittsburgh, Pa., 1950–54. In connection with grants obtained from a government agency, worked under the administrative supervision of the department head, Dr. A. G. Kammer. Independent action and scientific work was done with the toxicological and potential dangers of boron hydrides in industry and laboratories. Special procedures had to be devised for the safe handling of these compounds in the laboratory both in the design of the apparatus and planning of the experiments. Information obtained from these studies has already been applied in industry. The work involved in these experiments required thorough training in biochemistry, physiology, toxicology, pharmacology, hematology and pathology.
- Societies: Am. Chem. Soc., Am. Assoc. for the Advancement of Science, Am. Soc. for Phar. & Exp. Ther., Biochemical Society (London), Am. Assoc. Clin. Chemists, Alumni Assoc. Mayo Clinic, Phi Lambda Upsilon, Sigma Xi.
- List of Publications: See attached sheets.

References:

- Dr. W. F. von Oettingen, Laboratory of Pharmacology and Toxicology, National Institute of Arthritis & Metabolic Diseases, National Institutes of Health, Bethesda 14, Md.
- Dr. E. C. Kendall, James Forrestal Research Center, Princeton University, N. J.
- Dr. Joseph J. Burbage, Laboratory Director, Mound Laboratory, Miamisburg, Ohio.
- Dr. Leon A. Heppel, National Institutes of Health, Bethesda 14, Md.
- Dr. W. H. Hill, Department of Occupational Health, Graduate School of Public Health, University of Pittsburgh, Pittsburgh 13, Pa.
- Dr. Albert Szent-Gyorgyi, Research Director, Institute of Muscle Research, Marine Biological Laboratory, Woods Hole, Mass.

Svirbely J. L. munkássága

Papers being reviewed: Joseph Louis Svirbely

Bibliográfia

RÖVIDÍTÉSEK

Érk. = Érkezett

TBJ = The Biochemical Journal

TJBC = The Journal of Biological Chemistry

TAJP = The American Journal of Psychology

Svirbely, J. L. and King, C. G.: The Preparation of *Vitamin C*

1. The preparation of vitamin C concentrates from lemon juice
C. G. King társszerzőségével
TJBC 1931. 94. évf. 483–490.
2. Hexuronic acid as the antiscorbutic factor
Szent-Györgyi Albert társszerzőségével
Nature [London], 1932. ápr. 16. 129. k. 576.
3. Hexuronic acid as the antiscorbutic factor
Szent-Györgyi Alberttal
Nature [London], 1932. máj. 7. 129. k. 690.

4. The chemical nature of vitamin C
Szent-Györgyi Alberttal
TBJ, 1932. 26. évf. 3. sz. 865–870.
5. The function of the adrenal medulla
Annau Ernővel, Huszák Istvánnal, Szent-Györgyi Alberttal
Journal Physiologic, 1932. okt. 4. 76. k. 2. sz. 181–186. p.
6. The chemical nature of vitamin C
Szent-Györgyi Alberttal
TBJ, 1933. 27. évf. 3. sz. 279–285.
7. The ascorbic acid content of the adrenals and livers of different animals
TBJ, 1933. 27. évf. 3. sz. 960–963.
Érk. 1933. márc. 20.
8. The preparation of vitamin C from the suprarenal glands
Proceedings of the Staff Meetings of the Mayo Clinic, 1933. 8. évf.
681–682.
9. Vitamin C requirements after experimental double suprarenalectomy
Proceedings of the Staff Meetings of the Mayo Clinic 1934. 9. évf. 312–314.
10. The interfering action of glutathione in the silver nitrate test for ascorbic acid
TBJ 1935. július, 29. évf. 7. sz. 1547–1551.
Érk. 1935. máj. 2.
11. The effect of desiccated thyroid α -dinitrophenol, and cortical hormone
extract on the vitamin C content of some organs of the guinea pig fed
graded doses of ascorbic acid
TJBC 1935. szeptember, 111. évf. 1. sz. 147–154.

Concentrates from Lemon Juice, J. Biol. Chem., 94, 483–490 (1931)

- Svirbely, J. L. and Szent-Györgyi, A.: *Hexuronic Acid as the Antiscorbutic Factor*, Nature, 129, 576 (April 16, 1932)
- Svirbely, J. L. and Szent-Györgyi, A.: *Hexuronic Acid as the Antiscorbutic Factor*, Nature, 129, 690 (May 7, 1932)
- Svirbely, J. L. and Szent-Györgyi, A.: *The Chemical Nature of Vitamin C*, Biochem. J., 26, 865–870 (1932)

- Svirbely, J. L. and Szent-Gyorgyi, A.: *The Chemical Nature of Vitamin C*, Biochem. J., 27, 279–285 (1933)
- Svirbely, J. L.: *The Ascorbic Acid Content of the Adrenals and Livers of Different Animals*, Biochem. J., 27, 960–963 (1933)
- Svirbely, J. L.: *The Preparation of Vitamin C from the Suprarenal Glands*, Proceedings of the Staff Meetings of the Mayo Clinic, 8, 681–682 (1933)
- Svirbely, J. L.: *Vitamin C Requirements after Experimental Double Suprarenalectomy*, Proceedings of the Staff Meetings of the Mayo Clinic, 9, 312–314 (1934)
- Svirbely, J. L.: *The Interfering Action of Glutathione in the Silver Nitrate Test for Ascorbic Acid*, Biochem. J. 29. 1547–1551 (1935)
- Svirbely, J. L.: *The Effect of Disiccated Thyroid,-Dinitrophenol and Cortical Hormone Extract on the. Vitamin C Content of Some Organs of the Guinea Pig Fed Doses of Ascorbic Acid*, J. Biol. Chem., 111, 147–154 (1935)
- Svirbely, J. L. and Kendall, E. C.: *Vitamin C and the Adrenal Cortical Hormone*, Am. J. Phys., 116, 187–193 (1936)
- Svirbely, J. L.: *The Effect of Diets and Various Substances on the Vitamin C Content of Some Organs of the Rat*, Am. J. Phys., 116, 446–455 (1936)
- Svirbely, J. L.: *Vitamin C Studies in the Rat and Guinea Pig*, J. Biol. Chem.. 116, 543-553 (1936)
- Svirbely, J. L.: *Vitamin C Studies in the Rat – The Effect of Selenium Dioxide, Sodium, Selanate and tellurate*, Biochem. J., 32, 467–473 (1930)
- Bollman, J. L. Svirbely, J. L. and Mann, F. C.: *Blood Concentration Influenced by Ether and Amytal Anesthesia*, Surgery, 4, 881, 886 (1938)
- von Oettingen, W. F., Neal, P. A., Donahue, D. D., Svirbely, J. L., Baernstein, H. D., Valaer, P. J. and Mitchell, J. L.: *The Toxicity and Potential Dangers of Toluene with Special Reference to Its Maximal Permissible Concentration*, Public Health Bull., #279 (1942)
- Svirbely, J. L., Dunn, R. C. and von Oettingen, W. F.: *The Acute Toxicity of Vapors of Certain Solvents Containing Appreciable Amountg of Benzene and Toluene*, J. Ind. Hyg. and Tox., 25, 366–373 (1943)
- Svirbely, J. L., Dunn, R. C. and von Oettingen, W. F.: *The Chronic Toxicity of Moderate Concentrations of Benzene and of Mixtures of Benzene and its Hemblogues for Rats and Dogs*, J. Ind. Hyg. and Tox., 26, 37–46 (1944)
- Svirbely, J. L., Monaco, A. R. and Alford, W. C.: *The Comparative Efficiency of Various, Liver Function Tests in Detecting Hepatic Damage Produced in Dogs by Xylidine*, J. Lab. & Clin. Med., 31, 1133–43 (1946)
- Svirbely, J. L., Highman, B., Alford, W. C. and von Oettingen, W. F.: *The Toxicity and Narcotic Action of Mono-Chloro-Mono-Bromo-Methane*

- with Special Reference to Inorganic and Volatile Bromide in Blood, Urine, and Brain*, J. Ind. Hyg. & Tox., 29, 302–389 (1947)
- von Oettingen, W. F., Neal, P. A., Sievers, R. F., Svirbely, J. L., Monaco, A. R., Horecker, B. L., Logoda, H., Sweeney, T. R., Peterson, D. D., Alford, W. C., Hauff, V. B. and Gay, H.: *Xylidine (C, C-Dimethylaniline): Its Toxicity and Potential Dangers as Compared with Those of Aniline and an Appraisal of the Potential Hazards from Its Use in Blending Gasoline*, Matl. Inst. of Health Bull., #188 (1947)
 - Svirbely, J. L. and Peterson, D. C.: *Determination of Xylidine in Air by Adsorption Spectroscopy*, pages 3–4
 - Svirbely, J. L. and Alford, W. C.: *Determination of Xylidine in Air by Nessler's Reagent*, page 4
 - Svirbely, J. L.: *Determination of the Minimal Fatal Concentration of Xylidine: in Air for Mice & Comparison with Those of Aniline*, pages 13–16
 - Svirbely, J. L., Monaco, A. R., Alford, W. C. and Hauff, V. B.: *The Chronic Toxicity of Xylidine, by Inhalation*, pages 17–35
 - Svirbely, J. L. and Monaco, A. JR.: *The Determination of, the Acute Toxicity of Leaded and Lead-Free Aviation Gasoline Blended with Xylidine*, pages 85–89
 - Svirbely, J. L., Dunn, J. E., Dunn, R. C., Alford, W. C., Seegmiller, C. G., Peterson, D. C., von Oettingen, W. F. and Neal, P. A.: *Report on an Appraisal of the Toxicity and Potential Dangers of Solvents Consisting Essentially of Methylated Naphthalene Derivatives to be used as Solvents for DDT in Insecticidal Mixtures (RESTRICTED REPORT)*: Ind. Hyg. Res. Lab., Natl. Insts. of Health, Bethesda, Md., 1–69
 - Highman, B., Svirbely, J. L., von Oettingen, W. F., Alford, W. C. and Pecora, L. F.: *Pathologic Changes Produced by Monochloromonobromomethane*, Archives of Pathology, 45, 299 (1948)
 - Hill, W. H. and Svirbely, J. L.: *Interim Report for the First, Second, Third and Fourth Quarters on Boron Analysis*: M. L. C. R. No. 30. March 1954. Chemical Corps Medical Laboratories, Contract Report, Army Chemical Center, Md.
 - Hill, W. H. and Svirbely, J. L.: *Gas Mask Protection Against Decaborane*, A. M. A. Arch. Ind. Hyg. & Occ. Med., 10, 69–76 (1954)
Papers accepted for publication by A.M.A. Arch. Ind. Hyg. & Occ. Med.:
 - Svirbely, J. L.: *Acute Toxicity Studies of, Decaborane and Pentaborane by Inhalation*
 - Svirbely, J. L.: *The Subacute Toxicity of Decaborane and Pentaborane Vapors*. Ér. 1935. jún. 11.

12. Vitamin C and the adrenal cortical hormone
TAJP 1936. június, 116. évf. 1. sz. 187–193.
E. C. Kendall társszerzőségével
Érk. 1936. febr. 25.
13. The effect of diets and various substances on the vitamin C content of some organs of the rat
TAJP 1936. július, 116. évf. 2. sz. 446–455.
Érk. 1936. ápr. 7.
14. Vitamin C studies in the rat and guinea pig
TJBC 1936. december, 116. évf. 2. sz. 543–553.
Érk. 1936. szept. 2.
15. Vitamin C studies in the rat. The effect of selenium dioxide, sodium selenate and tellurate
TBJ 1938. március, 32. évf. 3. sz. 467–473.
Érk. 1937. nov. 25.
 - Svirbely, J. L. and Peterson, D. C.: *Determination of Xylidine in Air by Adsorption Spectroscopy*, pages 3–4
 - Svirbely, J. L. and Alford, W. C.: *Determination of Xylidine in Air by Nessler's Reagent*, page 4
 - Svirbely, J. L.: *Determination of the Minimal Fatal Concentration of Xylidine: in Air for Mice & Comparison with Those of Aniline*, pages 13–16
 - Svirbely, J. L., Monaco, A. R., Alford, W. C. and Hauff, V. B.: *The Chronic Toxicity of Xylidine, by Inhalation*, pages 17-35
 - Svirbely, J. L. and Monaco, A. JR.: *The Determination of, the Acute Toxicity of Leaded and Lead-Free Aviation Gasoline Blended with Xylidine*, pages 85–89
 - Svirbely, J. L., Dunn, J. E., Dunn, R. C., Alford, W. C., Seegmiller, C. G., Peterson, D. C., von Oettingen, W. F. and Neal, P. A.: *Report on an Appraisal of the Toxicity and Potential Dangers of Solvents Consisting Essentially of Methylated Naphthalene Derivatives to be used as Solvents for DDT in Insecticidal Mixtures (RESTRICTED REPORT)*: Ind. Hyg. Res. Lab., Natl. Insts. of Health, Bethesda, Md., 1–69
 - Highman, B., Svirbely, J. L., von Oettingen, W. F., Alford, W. C. and Pecora, L. F.: *Pathologic Changes Produced by Monochloromonobromomethane*, Archives of Pathology, 45, 299 (1948)
 - Hill, W. H. and Svirbely, J. L.: *Interim Report for the First, Second, Third and Fourth Quarters on Boron Analysis*: M. L. C. R. No. 30. March 1954.

Chemical Corps Medical Laboratories, Contract Report, Army Chemical Center, Md.

- Hill, W. H. and Svirbely, J. L.; *Gas Mask Protection Against Decaborane*, A. M. A. Arch. Ind. Hyg. & Occ. Med., 10, 69–76 (1954)
Papers accepted for publication by A.M.A. Arch. Ind. Hyg. & Occ. Med.:
- Svirbely, J. L.: *Acute Toxicity Studies of Decaborane and Pentaborane by Inhalation*
- Svirbely, J. L.: *The Subacute Toxicity of Decaborane and Pentaborane Vapors*

Papers being reviewed:

- Svirbely, J. L.: Toxicity Tests of Decaborane for Laboratory Animals.
1. Acute Toxicity Studies
 - Svirbely, J. L.: Toxicity Tests of Decaborane for Laboratory Animals.
2. Effect of Repeated Doses
16. Blood concentration influenced by ether and amytal anesthesia
Surgery [St. Louis], 1938. december, 4. évf. 6. sz. 881–886.
A Mayo-klinika közleménye, társszerző Jesse L. Bollmann, Frank C. Mann.
Érk. 1938. júl. 30.
 17. Vitamin C studies in the rat. The effect of copper and various organic substances
TJBC 1939. november, 131. évf. 1. sz. 233–241.
Érk. 1939. aug. 16.
 18. The toxicity and potential dangers of toluene with special reference to its maximal permissible concentration
Von W. F. Oettingen, P. A. Neal, D. D. Donahus, H. D. Baernstein, P. J. Valaer, J. L., Mischell társszerzőségével
Public Health Bulletin, 1942. 279.
 19. The acute toxicity of vapors of certain solvents containing appreciable amounts of benzene and toluene
R. C. Dunn, von W. F. Oettingen társszerzőségével
Journal Ind. Hyg. and Tox. 1943. 25. évf. 366–373.
 20. The Chronic Toxicity of Moderate Concentrations of benzene and of mixtures of benzene and its homologues for rats and dogs
R. C. Dunn és von W. F. Oettingen társszerzőségével
Journal Ind. Hyg. and Tox. 1944. 26. évf. 37–46.

21.

- Svirbely, J. L., Dunn, R. C. and von Oettingen, W. F.: *The Acute Toxicity of Vapors of Certain Solvents Containing Appreciable Amountg of Benzene and Toluene*, J. Ind. Hyg. and Tox., 25, 366–373 (1943)
- Svirbely, J. L., Dunn, R. C. and von Oettingen, W. F.: *The Chronic Toxicity of Moderate Concentrations of Benzene and of Mixtures of Benzene and its Hemblogues for Rats and Dogs*, J. Ind. Hyg. and Tox., 26, 37–46 (1944)
- Svirbely, J. L., Monaco, A. R. and Alford, W. C.: *The Comparative Efficiency of Various, Liver Function Tests in Detecting Hepatic Damage Produced in Dogs by Xylidine*, J. Lab. & Clin. Med., 31, 1133–43 (1946)
The appraisal and potential dangers of petroleum solvents with special reference to particle size.
Ind Med Surg. 1946. augusztus, 15. k. 483.
- The comparative efficiency of various liver function tests in detecting hepatic damage produced in dogs by xylidine
Monaco A. R. és Alford W. C. társszerzőségével.
Journal Lab Clin Med. 1946. október, 31. évf. 10. sz. 1133–1143.
- The toxicity and narcotic action of mono-chloro-mono-bromo-methane with special reference to inorganic and volatile bromide in blood, urine and brain
B. Higman, Alford W. C. és Von Oettingen W. F. társszerzőségével
Journal Ind. Hyg. And Tox., 1947. 6. évf. 1. sz. 375.
- Svirbely, J. L., Highman, B., Alford, W. C. and von Oettingen, W. F.: *The Toxicity and Narcotic Action of Mono-Chloro-Mono-Bromo-Methane with Special Reference to Inorganic and Volatile Bromide in Blood, Urine, and Brain*, J. Ind. Hyg. & Tox., 29, 302–389 (1947)
- von Oettingen, W. F., Neal, P. A., Sievers, R. F., Svirbely, J. L., Monaco, A. R., Horecker, B. L., Logoda, H., Sweeney, T. R., Peterson, D. D., Alford, W. C., Hauff, V. B. and Gay, H.: *Xylidine (C, C-Dimethylanillne): Its Toxicity and Potential Dangers as Compared with Those of Analine and an Appraisal of the Potential Hazards from Its Use in Blending Gasoline*, Matl. Inst. of Health Bull., #188 (1947)

22. Pathologic changes produced by monochloromonobromomethane
Highman B. és mások társszerzőségével.
Arch. Pathol. (Chicago). 1948. március, 45. évf. 299–305.

23. Gas-mask protection against decaborane
Hill W. H. társszerzővel
AMA Arch. Ind. Hyg Occup Med. 1954. július, 10. évf. 1. sz. 69–76.

24. Acute toxicity studies of decaborane and pentaborane by inhalation
AMA Arch. Ind. Health. 1954. október, 10. évf. 4. sz. 298–304.
25. Subacute toxicity of decaborane and pentaborane vapors
AMA Arch. Ind. Health. 1954. október, 10. évf. 4. sz. 305–311.
26. Toxicity tests of decaborane for laboratory animals. I. Acute toxicity studies
AMA Arch. Ind. Health. 1955. február, 11. évf. 2. sz. 132–137.
27. Toxicity tests of decaborane for laboratory animals. II. Effect of repeated doses
AMA Arch. Ind. Health. 1955. február, 11. évf. 2. sz. 138–141.
28. Toxicity tests of decaborane for laboratory animals. III. Chronic inhalation studies
Roberts J. C. társszerzővel
AMA Arch. Ind. Health. 1956. augusztus, 14. évf. 2. sz. 163–168.
29. Ozone toxicity and substances associated with its production
Saltzman B. E. társszerzővel
AMA Arch. Ind. Health. 1957. február, 15. évf. 2. sz. 111–118.
30. Gas-mask protection against diborane, pentaborane, and mixtures of boranes
Long J. E., Levinskas G. J., Hill W. H. társszerzőkkel
AMA Arch. Ind. Health. 1957. november, 16. évf. 5. sz. 393–402.
31. Physiologic, biochemical, immunologic and pathologic changes following ozone exposure
Scheel L. D., Dobrogorski O. J., Moutain J. T., Stokinger H. E. társszerzőkkel
Journal Appl. Physiol. 1959. január, 14. évf. 1. sz. 67–80.
 - Svirbely, J. L.: Toxicity Tests of Decaborane for Laboratory Animals. 1. Acute Toxicity Studies
 - Svirbely, J. L.: Toxicity Tests of Decaborane for Laboratory Animals. 2. Effect of Repeated Doses

Vasváry-gyűjtemény, Somogyi-könyvtár, Szeged. PL 2012. máj. 20. A washingtoni nemzeti könyvtár adatai alapján kiegészítette Csíszár Katalin (Honolulu) 2010. jún. 15.

Móra Ferencről

A Nobel-díjas tudós 1983. szeptember 23-án a Magyar Rádiónak adott nyilatkozatában főlemlegette barátját, Móra Ferencet, s idézte azt a tréfás rigmust, amely szerint Móra asztala fölé mint élelve volt írva:

*Keskeny utca, széles árok,
Ha dolgozok, nem ugrálok!*

Ezt követte, úgymond Szent-Györgyi, ő is egész életén át. Rokon ez az elv József Attila bölcsességével:

*Dolgozni csak pontosan, szépen,
ahogy a csillag megy az égen,
úgy érdemes.*

Móra Ferenc unokája, Kovács Györgyné Vészits Márta levélben köszönte meg Szent-Györgyinek a nagyapára emlékező kedves szavakat, és köszöntötte a tudóst kilencvenedik születésnapján. Erre kapta a következő választ:

Kedves Möttyő, a rengeteg levél közül, amit születésnapomra kaptam, a magáé okozott nekem a legnagyobb örömet, mert visszahozta az én Ferim emlékét, amit úgy őrzök a lelkemben, mint valami csodálatos szép képet. Én az életben mindig két dolgot kerestem: a problémák megoldása és az emberek, mint Feri. A problémák körül elég szerencsével dolgoztam, de olyan embert, akit kerestem, igazán csak egyet találtam, a Ferit. Az ő nevével le is záródott a sor. Én meg megőriztem az emlékét a beszélgetéseknek, mik köztünk folytak, elhangzottak. Ha őt vissza tudnám hozni, ezer mérföldet is elmennék érte gyalog.

Mi keveset voltunk együtt, de az ő mély emberségével nagyon nagy nyomot hagyott bennem. Azóta is mindig egy második olyant keresem, mint a Feri, de sajnos, ez hiábavaló, mert nincs második. Engem sok kiváló és érdekes emberrel hozott össze a sors, és nincs panaszom, de a Feri emléke mindenek felett ott ragyog, hozzá még hasonlót sem találtam.

Ha az emberiség gyilkos ellenségei nem zavarták volna meg a világot, bizonyosan nagyon bensőséges barátok lettünk volna. Szegedet nekem a Feri emléke teszi ragyogóvá.

Én, sajnos már nagyon előregedtem, és útban vagyok kifelé.

Nagyon melegen üdvözlö, és minden jó kíván

Albert

1983. okt. 28.

„Gondoltam, ezt a szép levelet megírom neked is” – küldte el Szent-Györgyi irodalomtörténeti és művelődés- és tudománytörténeti értékű vallomását Möttyő. Hajdan faluhelyen szokás volt, hogy aki jó hírekkel teli levelet kapott, kitette az ablakba, hadd örüljön vele együtt más is; hadd olvassák minél többen. Szent-Györgyi levele ilyen, közérdekű; ezért teszem ki én is az ablakba.

A béke élet- és erkölcstana

Utószó

A Pesti Napló 1938. április 7-i számában megírta, hogy amikor az előző év december 10-én Stockholmban Szent-Györgyi Albert (1893–1986) átvette az orvosi, Roger Martin du Gard (1881–1958) pedig az irodalmi Nobel-díjat, elhatározták, hogy közös könyvet írnak „a békéről és az emberi testvériség útjáról”. Azt is megírta az újság, hogy december 14-én a svéd király együtt látta vacsoravendégül a két Nobel-díjast feleséggestül: a király jobbján Szent-Györgyiék, balján Martin du Gard-ék ültek...

Rejtély, honnan vette értesüléseit a Pesti Napló. Martin du Gard azóta megjelent naplója ugyan arról valóban szól, hogy Szent-Györgyivel és még két másik kitüntetettel együtt várta a díj átadásának szertartását, de ennél többet kettejük kapcsolatáról nem árul el. Sehol nem említi, hogy egyáltalán beszélt volna Szent-Györgyivel. A király jobb oldalán sem ő ült – hanem a felesége...

De hogy valami alapja volt a Pesti Napló hírének, arra most derült fény. Kristó Nagy István, a Magvető Kiadó egykori főszerkesztője ugyanis őrzi Szent-Györgyi Albertnek 1938 novemberében franciául írt, 80 gépelt lap terjedelmű, *La paix, sa biologie et sa morale* című kiadatlan kéziratát. Nem Martin du Gard-ral, hanem egyedül írta, s Párizsban szerette volna kiadatni.

Két nappal az orvosi Nobel-díj odaítélése után, 1937. október 30-án kelt levelében Molnos-Müller Lipót (1896–1979), a pécsi egyetem magántanára, 1930-tól a Párizsi Magyar Tanulmányi Központ (később Intézet) igazgatója, jókívánságainak kifejezése mellett megragadta az alkalmat, és meghívta Szent-Györgyit, hogy „lehetőleg stockholmi útja alkalmából, vagy ha ez nem lehetséges, bármely más időpontban” tartson előadást az intézetben.

E kérésnek Szent-Györgyi akkor nem tudott eleget tenni. Ám több mint egy évvel később, 1938. november 3-án a Sorbonne díszdoktorává avatta,

s ekkor ellátogatott a Párizsi Magyar Intézetbe is. Időközben, szeptember óta, Liège-ben vendégprofesszor volt, és Dubuisson professzor laboratóriumában folytatta Szegeden megkezdett, később híressé vált izomkutatásait. Ott írta meg említett művét a béke kérdéséről. Bevezető szavai szerint éppen az 1918. november 11-i francia–német fegyverszünet huszadik évfordulóján látott hozzá. Művét az ifjúságnak ajánlotta.

A Párizsi Magyar Intézetben a budapesti Eötvös-kollégium legendás tanára, a francia fővárosba egy évtizedes pesti működés után 1931-ben visszatért Aurélien Sauvageot ajánlott neki kiadót. Szent-Györgyi azonban elfelejtette a kiadó nevét. Liège-ből december 13-án írt levelében Molnos Lipótot arra kérte, hogy 16-án, amikor átutazóban mindössze néhány órát tölt Párizsban, hozza őt össze a kiadóval. Ez a találkozó azonban nem sikerült. 1939 februárjában Szent-Györgyi az Egyesült Államokba utazóban ismét megállt Párizsban, és ekkor Molnos Lipótra bízta kéziratát, kérve, adassa ki. Sajnos, hasztalan. Jóval később, 1973 októberében, amikor Molnos már Budapesten lakott, és huszonhat év után, a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Biológiai Központjának 11-i avatőünnepségére hazavárták Szent-Györgyit is, vissza akarta neki adni a kéziratát.

Megmaradt Molnos Lipótnak a kézirathoz csatolt levele, amelyben megokolta, miért nem tudta művét kiadni. „Hogy a francia kiadás nem valósulhatott meg, az akkori súlyos nemzetközi helyzeten múltott – írta. – A kiadásra előkészített másolatot március közepén már több francia személyiség látta, ajánlatukra több kiadó elolvasta. Mind elismerte a mű kimagasló tudományos, irodalmi és morális értékét, páratlan meggyőző erejét. Békés korszakban mindenik örömmel vállalta volna megjelentetését. De akkor a franciákra már ránehezedett a háború réme. Nem akarták a háborút, féltek tőle, tudták, hogy sem lelkiileg, sem katonailag nincsenek felkészülve rá. Hat hónap múlva kitört a világháború...”

Molnos 1943 decemberében tért vissza Budapestre. „A körülmények alakulása folytán – úgymond – sokáig nem láttam, hogy juttathatom vissza biztonságosan a kéziratot. Most felhasználom az alkalmat, hogy megtegyem. Végtelenül fáj, hogy a megbízásnak nem sikerült eleget tennem, és elnézést kérek, hogy csak most tudom visszajuttatni a kéziratot.”

Most sem tudta: találkozásuk valami miatt ekkor is megghiúsult. Postára ezután sem merte bízni, így maradt nála. Azután, Szent-Györgyi is, Molnos is elhunyt. A kézirat fiához, Molnos Józsefhez került, tőle pedig ennek unokabátyjához, Kristó Nagy Istvánhoz.

Kristó Nagy István (1921–2010) barátom megkért, nézzek utána, netán azóta mégis megjelent-e a munka. Maga Szent-Györgyi a Válasz 1946. decem-

beri számában Egy biológus gondolatai című, még 1942-ben írott tanulmányában megemlítette: „Hogy gondolataimat tisztázzam – írta –, 1938 elején egy angol, a következő ősön egy francia nyelvű munkát írtam a háborúról, annak okairól és megelőzésének lehetőségeiről. Egyik munka sem elégitett ki. Mégsem érettem a háborút. Úgy éreztem, hogy mint önálló jelenséget talán meg sem lehet azt érteni, kell, hogy az valami sokkal általánosabbnak legyen a részlete. Így mindkét munka kiadatlanul maradt fiókomban...” Nyilván az emlékezet korlátozottsága az oka, hogy Szent-Györgyi félretájékoztat bennünket. Az angol munkáról sem tud senki; a francia nyelvűt pedig nem „a következő ősön”, tehát 1939-ben írta, hanem még ugyanazon év őszen; s nem a fiókjában maradt, hanem Párizsban, mivel nem sikerült kiadatnia. Szabó Tibor és Zallár Andor Szent-Györgyi Albert Szegeden és a Szent-Györgyi-gyűjtemény (Szeged, 1989) című könyve 63. lapján ezt írta: „1938-ban két könyvet, egy német nyelvűt és egy franciát írt a háború ellen, az utóbbit a Nobel-díjas Martin du Gard-ral közösen.” Gyanús volt, hogy ennek az állításnak a forrása szintén a Pesti Napló idézett híradása lehetett. Ezért a világhálón Szent-Györgyi Albert unokaöccséhez, a szintén biokémikus Szent-Györgyi Andrásához (*1924) fordultam. Ő sem tud nagybátyjának e munkájáról. Közvetítésével a Szent-Györgyi Albert munkahelyén (Laboratory of the Institut for Muscle Research of the Marine Biological, Woods Hole, Massachusetts, USA) a Nobel-díjas tudós bibliográfiáját számítógépen nyilvántartó Jane McLaughlintól azt a tájékoztatást kaptam, hogy ez a mű ismeretlen előtte is.

Szegeden, a Szent-Györgyi Albertet Nobel-díjához segítő kutatásainak városában a Bába és Társai Kft. Nyomdavállalat vállalta a kézirat kétnyelvű kiadását. Rakonczai János (1917–2013) ny. főiskolai tanár lefordította. Egyébként – meglepetésemre – ő hallott e munkáról: még annak idején francia professzora, Szent-Györgyi Albert szegedi kollégája, Zolnai Béla (1890–1969) beszélt tanítványainak róla.

Az első Nobel-díjakat 1901. december 10-én osztották ki. Hazánk a századik évfordulót a mi Nobel-díjasunk kiadatlan munkájának közkinccsé tételével ünnepelheti meg. Már a könyvhétre megjelenik.

Amerikai napjai

A minap jelent meg a bajai Türr István Múzeum és a Múzeumbarátok Köre kiadásában, Merk Zsuzsa és Rapcsányi László szerkesztésében, gondozásában és jegyzeteivel, A város keresi múltját címmel Borbíró (Vojnics) Ferencnek, Baja 1915 és 1937 közötti polgármesterének levelezéséből, emlékezéseiből és egyéb

dokumentumaiból egybeszerkesztett gyűjtemény. Belőle egy remek egyéniséget ismerhet meg az utókor, nemcsak Baja mai lakója, hanem az ország minden hazáját szerető állampolgára.

Vojnics Ferencként szabadkai bunyevác nemesi famíliába született 1879. február 27-én. Anyai nagyapja Bács-Bodrog vármegye főszolgabírája, édesapja Szabadka főjegyzője volt. Számára ez a családi örökség tudatos hivatássá nemesedett: a közigazgatásnak, vagy ahogy ő szűkebbre és így érzelmileg is hozzá közelebbre vonva szívesebben nevezte, a városigazgatásnak rajongója, egyszersmind kivételes tudású szakértője, a híres-neves Magyary Zoltánnak, a magyar közigazgatás-tudomány megalapozójának méltó munkatársa lett. Könyvét kötelező olvasmánnyá tenném az Államigazgatási Főiskolán. (Ha van még ilyen.)

Édesapját még érettségije előtt elveszítette. De érettségije után rögtön Szabadka szolgálatába állott: 1897-ben főispáni írnok, s közben mezei jogászként folytatja tanulmányait a pesti egyetemen. 1902-ben aljegyző, majd miután 1904-ben a jog- és államtudomány doktorává avatták, kulturális tanácsnokká nevezték ki, 1908-ban pedig főjegyzővé választották. Ugyanabban a szobában, ugyanannál az íróasztalnál dolgozott, ahol az édesapja.

Innen hívta meg 1915-ben Baja városa polgármesterének. Többször és joggal dicsekszik írásaiban, hogy ő az ország egyetlen polgármestere, akit nem választottak, hanem meghívtak posztjára. Olyan átgondolt, tervszerű várospolitikát, mint amelyet ő, máig kevesen valósítottak meg. Az 1918. végi szerb megszálláskor, bár származása miatt a megszállók hívták, kecsgettették, nem tette le az esküt. „Azok közé tartozom – úgymond –, akik csak egy hazát és csak egy esküt ismernek.” Baja főlészabadulásának tizedik évfordulóján, 1931-ben vette föl a Borbíró vezetéknévét.

1937-ben vonult nyugállományba. 1938-ban, bár nem volt a kormánypárt tagja, kinevezték a visszatért Kassa főispánjának. Tíz hónap után, mivel ellentéte támadt a polgármesterrel és érdekszövetségével, leköszönt. „Elveimhez ragaszkodom, a főispáni székhez nem” – vallotta. Ekkor már a főváros lakója volt.

1951 júniusában családjával kitelepítették a Bihar megyei Nagyrábéra. Vállalt hazája így hálálta meg hozzá való hűségét és termékeny életének eredményes munkáját. Októberban annyit enyhült sorsuk, hogy sivár kényszerlakóhelyüket Keszthelyre cserélhették.

1906-ban vette feleségül a földbirtokos családból származó Beretzk Piroskát. Három gyermekük született. 1907-ben Adrienne, 1927-től Hirmann (utóbb Bodroghy) Ferencné. 1908-ban Pongrác fiuk, aki fiatalon, 1937-ben, súlyos betegségben, Szegeden hunyt el, s itt is nyugszik. Harmadik lányuk,

Márta, 1910-ben született, és 1931-ben férjhez ment a szintén bajai születésű szegedi orvosprofesszorhoz, Miskolczy Dezsőhöz. (Ideg- és elmeorvosként a harmincas évek elején kezelte Juhász Gyulát is, majd a költő halála után agyát híres gyűjteményében őrizte meg. Ezt az „agymúzeumot” magával vitte Kolozsvárra, majd Marosvásárhelyre. 1964-ben nekem is megmutatta. Kitűnő tanulmányt írt Juhász Gyula betegségéről.) Borbíró Ferenc egy ízben, 1934 novemberében, két hét szabadságát Szegeden töltötte lányánál, vejenél. Tőle azonban tíz év házasság után, 1931-ben elvált, és hozzáment az 1937-ben Nobel-díjjal kitüntetett Szent-Györgyi Alberthoz. A tudós első felesége, Demény Kornélia, nem tért haza Amerikából; elváltak.

Borbíró Márta együtt hagyta el férjével az országot 1947-ben.

Borbíró Ferencné Beretzk Piroska 1953-ban rákban hunyt el. (Borbíró Ferenc édesanyját és utóbb mindkét lányát szintén rák ölte meg. A hajlam, úgy látszik, női ágon öröklődött.) „Családi sírboltunk – panaszolta Borbíró Ferenc 1958-ban egyik haza küldött levelében – Szabadkán, Pongrác Szegeden, Frici Baján, Piroska Budán, Adrienne Vancouverben, én föltehetőleg itt a Woods Hole-i csendes temetőben.” Amikor 1956 novemberében Borbíró Ferenc elhagyta az országot, Adrienne lányával és korábbi vejenének öccsével, Miskolczy Lászlóval és ennek családjával lépte át az osztrák határt.

Szent-Györgyi Albert támogatásával már december 20-án a Massachusetts államban levő Woods Hole-ba érkeztek. Adrienne innen a korábban kijutott fiához, Bodroghy Tamáshoz költözött Vancouverba, így Borbíró Ferenc lányával és vejével élt 1962-ig.

Levelezésében először 1956. április 4-én bukkant föl Szent-Györgyi Albert neve. Legkitartóbb levelezőtársának, szakmai barátjának, Magyary Zoltán munkatársának, Göbel Józsefnek írta. Neki köszönhetjük egyébként a könyv anyagának jórészét: ő őrizte meg a levelet, a Borbírótól rábízott kéziratokat; ő tárolta s Borbíró megbízásából adogatta el könyveit is. A kitelepítés után ő is, néhány egykori bajai munkatársa, barátja csomagokkal enyhített nehéz életükön.

Borbíró már ekkor készült vejehez Amerikába. Akkor még úgy tervezte, kivándorló útlevelet kér. Nem sejtette, hogy a forradalom megkönnyíti kijutását. „Albinak – írta említett levelében – jól megy a dolga, amíg produkál – aztán? Hiszen ő nincsen stallumban! Amikor megnősült, nem gondolhatott arra, hogy két gyereket is vesz magához idegenből. Az meg bizonyosan nem szerepelt számításában, hogy segítenie kell majd felesége egész rokonságát, pedig teszi, és pedig gavallérosan.” Szent-Györgyi Borbíró Mártának előző házasságából való Miskolczy Gáborról és Miskolczy Orsolyáról gondoskodott.

1957. május 27-én már Amerikából számolt be Göbel Józsefnek az ottani helyzetéről. „Persze nagy szerencsénk Albert. Sok bizonyágát kaptuk már eddig is, hogy a puszta név is milyen komoly valuta idekünn. Ezt nem érzékelteti eléggé az a tény, hogy első magyar, aki rendes tagja az Amerikai Tudományos Akadémiának. Talán többet mond számotokra, hogy tele van meghívásokkal, amelyeknek csak kivételesen tehet eleget (a múlt évben Mexikó, Brüsszel), annyira lekötik kutatásai. Húsvétra négy könyve jelenik meg, beszámoló az eredményekről!”

Borbírótól remek helyzetképet kapunk a településről, amely otthont adott Szent-Györgyinek és most őneki is. A tengerparti kisvárosban volt Szent-Györgyi műhelye, az USA Izomkutató Tudományos Intézetének tengerbiológiai laboratóriuma. A városfejlesztő, urbanista szemlélet ragyogóan érvényesül beszámolójában: „Woods Hole amerikai méretű Tihany. Csak itt nem a Balatont vizsgálják, hanem az óceánt. Lélekszáma télen 800 körül van, nyáron legalább az ötszöröse, mert nyáron-ősszel nyaraló is. De nyaraló az egész Cap Cod-félsziget is. Ezerszámba láttam szép villákat, amelyekben most senki se lakik, de nyárra majd kinyílnak – talán. (Lehet, hogy a »tulaj« egy másik nyaralójában pihen. Valahol Kaliforniában, vagy az öt tó vidékén. A mellettünk lévő nagy villában pl. 6 év óta senki sem lakott? De azért állandóan gondozott. A múlt héten láttam egy famíliát. Körülnéztek. Lehet, hogy az idén Woods Hole-t fogják megtisztelni, ha addig mást nem gondolnak.) Ez a kis félsziget egyébként kereken 100 km hosszban, szélességben átlag cca 8 km. Mi a félsziget könyökén egy »féregnyúlványon« vagyunk, a laboratóriumoktól gyalog ½ órányira. Ez a féregnyúlvány azonban olyan vékony, hogy jó hajigáló tán két helyen is át tudná dobni. DE mindenütt gáz- és vízvezeték, s a villany, telefon kábelben. Adatokat írok le, amelyeket nehéz elhinned: Albert háza régimódi, tulajdonképpen már avult ház. DE van benne 8 hálószoba, mind külön fürdőszobával. (Van állam, amely előírja, hogy 3 szobás házhoz már 2 fürdőszoba építendő!) Már több mint egy hete künn voltam, amikor megláttam az első gyalogost!”

A következő sorok megértéséhez tudatosítanunk kell magunkban, hogy éppen fél évszázaddal ezelőtti viszonyokról tájékoztatnak. Azóta ezek a jelenségek – ha sajnos nem mindegyik is – már számunkra is egyre természetesebbek: „A városok főutcai tele autóval, járdáin csak lézengenek az emberek. A templomba is autón járnak! Majd mindenkinek van autója, a házastársaknak rendszerint kettő, hiszen mind a kettő kereső, s a munkahelytől távol vannak. Az utak pompásak, a mi tranverzális utaink itt harmadrendűek. A forgalom szédítő, főleg munkaidő előtt és után. Heti 40 óra a munkaidő. A szombat is szünnap. A legkisebb órabér 1 dollár. Valamire való kezdő havi 270-et keres.

A heti 100 dollár általános a jobb munkásnál. Hát azt elhiszed-e, hogy nálunk senki se zárja lakását, még akkor se, ha több napra van távol! Nehéz volt megszoknom, hogy Albiék mindketten benn a laboratóriumban, s a házukba szabadon bejár a fűszeres, a tejes, a gázos, a heti takarító stb., és sose hiányzik semmi. Az emberek itt se jók mind, de még a bűnözők is nagyobb stílúek. Koldus, elesett itt ismeretlen. Mindenki tisztos lakásban él, rendesen keres, a becsületét akármiért senki se kockáztatja.”

Hírt adott Borbíró arról is, hogy lánya, Márta ekkor ellátta magyar menekültek gondozását, felügyeletét. A Times aznapi száma szerint 30 000 menekültből csak 12 jelentett be hamis adatot. „A magyarok akarnak dolgozni, s értenek is a munkához. Megérdemlik a megbecsülést! Ez a dicséret engem mégiscsak elszomorít. A forradalomnak jelentős volt a véráldozata. Kár, nagyon kár. Sokan vannak deportálva.” Amikor ezt írta, én is Tökölnek voltam. „De hisszük, hogy ezek előbb-utóbb visszakerülnek, csak ideiglenes vesztesége Hungáriának. Menekültek – tudtommal – sokkal többen vannak, s elvesztésük még nagyobb szerencsétlensége hazánknak! Mert azzal legyünk tisztában: ha ez a fiatalság átesik a nyelvi nehézségeken, hozzászokik az itteni élethez, s tapasztalni fogja, hogy itt mennyivel magasabb az életszínvonal, az hazatérni sohase fog.”

Borbíró levelét e megható sorokkal zárta: „Öreg, hamar fáradó kézzel, sietve, rendetlenül írtam. De te kiérezed ugye, hogy a szívem tele szeretettel, és fáj, és majd megszakad, de töletek s a magyar rögtől nem fog elszakadni sohasem! Hazulról nagyon keveset hozhattam magammal. De egy kevés magyar földet a zsebembe dugtam. Eddig Piroskám sírján volt, nemsokára majd az enyémet fogja takarni.”

Még ennek az évnek a végén, Amerikába érkezésük után bő egy évvel, december 28-án írta a fiánál élő Adrienne-nek: „Rendes szokásom, hogy befejezván a vacsorát, jó éjszakát kívánok. Még elrendezem a konyhában a vacsoraedényeket, aztán feljövök a szobámba, reggelig nem látjuk már egymást. Véletlen kivétel volt, hogy tegnap – még lefekvés előtt – lementem a nappaliba. Elbámultam: Albert Mártával sakkozott! Tudtommal Márta sakktudása igazán csak kezdetleges, Albert játzókedvét nem képes kielégíteni.” Megírta, hogy karácsonyra három sakk-könyvet kapott, de Szent-Györgyi kölcsön kérte tőle őket. Úgy vélte, Márta segítségét is igénybe vette a számukra bonyolult angol-amerikai terminológia megértéséhez. „Így láttam én kettejüket a sakk-táblára hajolva.” „Számomra szívvidító jelenet. Mutatja, hogy Albertnek mennyire fontos Márta, s hogy társaság mennyire kielégíti. Nem tudok arról, hogy – otthoni értelemben vett – barátja egy is lenne. De azt látom, hogy mily kelles nekik Márta közelsége. Ha Márta vasal, gyakran ül le mellé, ha a konyhában

foglalatoskodik, ott lábatlankodik körötte. Az egyetlen, akivel szemben közlékeny, akivel minden problémáját megbeszéli. És Márta mindig készséges. Legjobban tán apróságokból látszik meg, hogy figyelme mennyire felé irányul. Hát hiszen a Bibliában is Márta az, kinek figyelme kiterjed mindenre!”

1958. január 26-án szintén Adrienne-nek számolt be megfigyeléséről egy sirály viselkedéséről. Elküldte „jelentését” a madártani intézetnek is. Ez a sirály minden nap óra pontossággal jelentkezik. „Alberték 9 táján indulnak a laborba, ½ 10 van, mire rendbe hozom a reggeli edényeket, s vihetem porciójukat a madaraknak.” A kis szárnyasok a szalonnával nem tudtak megbirkózni, de a sirály zsinegestül lenyelte! Borbíró aggódott, hogy belepusztul, de a sirálya másnap pontos időben várta a maga adagját!

Ugyanebben a levélben számolt be arról, hogy Szent-György három előadásra is készül: február 6-án indul Londonba.

Adrienne nemsokára, február 25-én elhunyt. Családjából most már csak Márta maradt. Augusztus 16-án a közelebről nem ismeretes pesti tisztelőjének, Wieland Albinnénak küldte beszámolóját. „Az élet – főként nyáron – nálunk is mozgalmas. Persze minden Albert körül forog. Csodálatos a munkabírása, s erős a tempó, melyet környezetére is rádiktál. Szerencsére bírja, alighanem azért is, mert okosan él, mindennap beugrik a tengerbe, néha többször is, s ha teheti, horgászik. Komoly nekikészüléssel és igen eredményesen. Az egész házat ellátja, még télire is. Erős a gyanúm, azért szeret horgászni, mert kedvére füstölöghet problémaival is. Nyáron élénk a vendégjárás is, nagyon messziről se restellnek elismert tudósok egy-két napra hozzá »beugorni«. Állandó a megbeszélés, a disputa, élvezik a hosszú szócsatákat, s eredményül mindegyiknek az esze közben köszörülődik. Télen meg ő járkál. Volt a tavasszal Angliában, Svédországban, s a Sorbonne nagy évfordulóján. Ő volt a díszelőadó! Nem kétséges: ma divatban van. Reméljük, eredményei révén abban is marad sokáig.”

Lányáról is írt: „Mártára is rá-rá esik a reflektorfény. De így közelről bizony az is meglátszik: De nehéz ilyen ember feleségének lenni! Szép, harmonikus élet, de mindig felajzott. Márta állandóan komoly munkát végez a laboratóriumban is. Hozzá ez a zűrös háztartás, a sok reprezentálás, és tetejében társadalmi munka, amelyben »illik« részt venni, nem csak a parádés részében! Ebben a nagy megyében komoly munka volt a menekültek elrendezése is, példás eredménnyel!” Megismételte korábbi nézetét: „Ez az egyetlen, ami nagy fájdalmam... nekem. Akik elestek, azok nem veszteségünk, hanem mérhetetlen gazdagodásunk! A deportáltak, ha megfogyva is, egyszer csak hazatérnek. De ezek itt: végleges veszteség a magyarság számára! Szívvidító, de egyben szívfacsaró is, mily sok közöttük a kivételes érték, a nemzetközi viszonylatban is elismert tekintély!”

Levelének végén visszatért a család ügyeire. „Alberték telke legalább két hold. Csak a ház körüli rész pázsit és gondozott kert, a jóval nagyobb rész jungle¹, sűrű, bokros vadon. Egy részét valahogy rendeztem, egy kis fenyőt, virágot ültettem. Ide csak én járok látogatóba, viszonzni a látogatást. Nem is igaz. Ők állandóan itt vannak. Szobámnak keletre néző ablaka alatt az íróasztalom. Feljebb szentkép, feszület, alatta fényképek. Nem érzem más társaság hiányát.”

1959. július 27-én Miskolcзы Ferenc bajai szobrászművésznek írt levelet. A címzett Borbíró első vejének, Miskolcзы Dezsőnek volt a másik öccse. Jeles szerepe volt a bajai képtár létesítésében. Borbíró a Miskolcзы családdal lányának válása után is tartotta a kapcsolatot. Nem véletlenül így szólította meg a bajai művészeti életben hajdani küzdőtársát: „Kedves Druszám!” Neki is beszámolt kertészkedéséről. Szerényen hozzátette: „Több igyekezettel, mint sikerrel.” De szívesen csinálja. „Egyébként illik is – folytatta –, mert Márta is, Albert is szörnyen benne vannak »szakmájukban«. Két hónapra ide csődítették az izomkutatásban élenjárókat, s ezek a hét öt délutánján csatáznak. Csak épp hogy ezeknek a csatáknak még sebesültjei sincsenek. De reménylik, sikerei lesznek a tudományak.”

Azután részletezte tapasztalatait. „Stockholmból eljött egy Nobel-díjas kollega. A párizsi Sorbonne két elméleti fizikussal van képviselve. Londonból is szerepel egy nagyágyú. De van nyugatnémet és holland is. Amerikát fel sem tudom sorolni. Elég, ha megírom: közülök öt magyar. Mivel mindnyájan családostul jöttek »nyaralni«, ezek jó elhelyezése, gondozása Márta feladata. Nagyon sok körültekintéssel, tapintattal járó, fontos szerep. Meg is érdemlik, ha már idejöttek, ne csak eredményekkel távozzanak, hanem feledhetetlen emlékekkel is.” Minden tudós teljes komfortú villában él, „elszörtan a végeláthatatlan erdőben, mindig a tenger közelében”. Megint figyelembe kell venni, hogy mi volt nálunk ugyanakkor, ötven éve. Ott: „Nem csak gáz, hideg-meleg víz, hanem pl. telefon, televízió is. Jellemző: az idén elkészült 20 egészen új villa, teljes bebútorozással és felszereléssel... az előadók számára. Annak semmit se kell magával hoznia. Otthon beszáll az autójába, s családjával együtt itt kiszáll belőle, a nagy forgalmas városból az üdülésre mindennel megáldott paradicsomba. Az európaiaknál csak annyiban komplikálódik a dolog, hogy egy kis darabon repülniük kell, és itt vesznek maguknak autót, s azt a végén eladják nagyon jelentéktelen árvesztéssel. De autó az kell, hogy mozoghasanak. Pompásak az utak, 80–100 km itt nem távolság.” Dicséri ezt a paradicsomot, de a végén csak föltör belőle a bajai nosztalgia: „A dunai fővenynek nincs párja széles e világon!”

¹ Dzsungel.

Unokájának, Bodroghy Bálintnak 1961-ben, pedagógiai célzattal, számos önéletrajzi értékű emlékéért írta meg. Beleszótta akkori élményeit. „Amit Albert és Márta velem cselekszenek, az több mint dicséretes. Nem is annyira az, hogy gavallérosan mindennel elhalmoznak – elvégre ez csak pénzkérdés, és ők éppen nem zsugoriak.” Idézte unokájának a magyar közmondást: „Akár-milyen kedves vendég, három napig untig elég!” „Ki se tudom számítani, a három napot hányszor léptem már át, és hányszor fogom még átlépni?” Serkentette a fiatalembert, aki egyébként októberban itt volt Baján nagyapja könyvének bemutatóján, hogy ne fukarkodjék idejével, és időnként írjon levelet nagynénjének, és az ő férjének is: „Márta is, Albert is megérdemelnek tőled is méltányoló figyelmet.” „Márta gyűjti az Albertre vonatkozó adatokat, újságcikkeket, fotográfiákat stb. Kérlek, segíts neki! Ha lehet, vágd ki azokat, vagy ha másképp nem lehet: másold ki a szövegeket, pontosan közölve, hogy honnan írtad ki!”¹ A fénymásolás akkor még Amerikában sem volt elterjedve.

Borbíró Ferenc 1962-ben, kevéssel a halála előtt költözött a Pennsylvania államban levő ligonieri Bethlen Otthonba, s ott halt meg december 31-én. Nem vált be tehát jóslata: nem a Woods Hole-i temetőben nyugszik, hanem a ligonieriban. „A ligonieri temető sírköve alatt egy darabka Baja van eltemetve” – írja költői szavakkal Rapcsányi László.

Nem tudom, miért került katolikus létére e református intézménybe. Itt egyébként 1975. szeptember 16-án Nagy Lajos korábbi püspöknek és Csia Sándor lelkészigazgatónak feleségemmel én is vendége lehettem. A szeged-alsóvárosi születésű Vasváry Ödön református lelkésznek, az amerikai magyarság története legnagyobb kutatójának ajánlásával nézhettem meg az amerikai reformátusság kiadványait gazdagon őrző ottani gyűjteményt. (Nem tudom, megvan-e még.) Az intézmény Vasváry Ödön apósának, Kalassay Sándor esperesnek alapítása volt.

Ha akkor tudok Borbíró Ferencről, meglátogattam volna a sírját.

Bő fél évvel Borbíró Ferenc halála után, 1963. július 13-án elhunyt a lánya is, Borbíró Márta. Szent-Györgyi Albert özvegyen maradt. Göbel József 1964. január 9-én írt levelében följánlotta neki, hogy a Borbíró Ferencről még itthon kapott családi emlékeket rendelkezésére bocsátja. Szent-Györgyi már 22-én válaszolt: „Otthonról már oly régen jöttem el, hogy nem is emlékszem, miket hagytam hátra. Csak egy dolog elvesztését sajnálom: a Nobel-diplomáét, de az nem hiszem, hogy a megőrzött holmi közt legyen. A többire legalábbis sürgősen nincsen szükségem. Így, ha nincs útban, kérem, tessék megőrizni. Talán egyszer el tudok Budapestre látogatni, és akkor kiselejtezhethjük a dolgokat. Addig kérem, tessék hálás köszönetem fogadni a kedves gondért.”

Finii néni sírjánál

Elhangzott a szegedi Belvárosi temetőben 2012. november 1-jén.

Azt beszéltek annak idején, hogy Szent-Györgyi Albert, Szeged egyetlen Nobel-díjas tudósa, amikor több mint negyedszázad után amerikai emigrációjából először jött haza, hogy a Szegedi Biológiai Központ avatására visszajöjjen pályafutásának legtermékenyebb színhelyére, a Tisza partjára, 1973. október 11-én, elsőként ide, édesanyjának sírjához zárandokolt, innen pedig a Fogadalmi templom kriptájába. Klebelsberg Kunóhoz, aki – 1928-ban válás- és közoktatásügyi miniszter – kinevezte őt a szegedi tudományegyetem Orvosi Vegytani Intézetének vezető tanárává. Ezt az utat egyszer már megtette, 1937. október 29-én, miután előző este kapta Stockholmból az értesítést, hogy „a biológiai égésfolyamattal kapcsolatos fölfedezéséért, különös tekintettel a C-vitaminra és a fumársav-katalízisre”, elnyerte az az évi orvosi Nobel-díjat.

Kétévi, még továbbra is külföldön, Cambridge-ben töltött kutatószabadság után, 1930. szeptember 20-án érkezett Szegedre, és foglalta el tanszékvezetői tisztét a Kálvária tér 7. sz. alatt, a mai Déri Miksa ipari szakközépiskola épületében berendezkedett tanszékén. Vele jött felesége, Demény Kornélia, 12 éves kislánya, az ifjabb Nelli, és 61 éves édesanyja is. Lakást is itt kaptak. Az, hogy a laboratórium és a lakás csak pár lépésre esett egymástól, szerepet játszott a szegedi paprikából kivont C-vitamin meglelésében. Így lett ez az épület 1932-ben a C-vitamin szülőhelye. 1935-ben költözött csak az intézet a Dóm térre, a család pedig a Rooseveltt (akkor Rudolf) térre. Finii néni, ahogy családja és baráti köre hívta, a költözést nem sokkal élte túl. Mint a sírkeresztjén olvashatjuk, 1936-ban elhunyt. A temetői nyilvántartás szerint július 22-én temették. Ezt azért kell fölemlgetnünk, mert a genetikus Czeizel Endre kitűnő könyvének családfáján tévesen 1938 szerepel halálának idejéül. Ezúttal pedig ez a két év nagyon sokat jelent, hiszen köztük van 1937, a Nobel-díj esztendeje. Sajnálattal kell tehát megállapítanunk, hogy a korábbi látszat ellenére édesanyja nem érte meg fiának szegedi, országos, sőt nemzetközi megdicsőülését.

Szent-Györgyi Albert sajátos ötvözetű alkatot örökölt. Apai ágon erdélyi eredetű, gazdálkodó, jogászokodó família leszármazottja, anyai ágon pedig szlovák ősöktől eredő, természettudományi érdeklődésű, főként orvosi hivatást vállaló, átlagon fölüli tehetségű, országosan is hírneves férfiak jellemezték a családot. Lenhossék Mihály (1773–1840) 1808-tól a pesti, 1819-től a bécsi egyetem élettan- és anatómiaprofesszora. 1825-ben visszatért Magyarországra, mert országos vezető főorvossá nevezték ki, s e tisztségét haláláig viselte.

„Hasonló ívű orvosi életpálya – írja Czeizel Endre – hazánkban valószínűleg nem ismeretes.”

Legnevezetesebb fia, Lenhossék József (1818–1888) apjának nyomdokába lépett. 1854-ben kinevezték a kolozsvári egyetem anatómiaprofesszorának. Állítólag neki volt először mikroszkópja Magyarországon. Ő lett az embertan (antropológia) meghonosítója. Az ő fia, ifjabb Lenhossék Mihály (1863–1937) idegéletani kutatásaival e nevet világhírűvé tette. Az 1906-ban ugyane tárgyban Nobel-díjat kapott Ramon y Cajal hiányolta Lenhossék Mihály Nobel-díját!

Ennek a Lenhossék Mihálynak volt húga Lenhossék Jozefina. A Lenhossékok zenei tehetséget is örököltek. Jozefina operaénekesi terveket dédelgetett magában, de az Operaház ekkori (1888–1891) karmestere, a híres Gustav Mahler, eltanácsolta. Nem biztos, hogy a hangja, talán inkább apró termete miatt. Czeizel szerint művelt és szép asszony volt. Neki jutott a történelmi szerep, hogy génjeiben közvetítse a Lenhossékok zsenialitását Albert fiába.

Három fiút szült. Pál (1890–1972) zenei örökségét kamatoztatta és politizált. Külföldön karmesterkedett. Albert volt a közepső. Öccse, László (1890–1975) jócskán különböző pályákat futott be: erdész, régiségkereskedő, szállodatulajdonos. A testvérek kapcsolata nem mondható példásnak.

Fini néni férje, Szent-Györgyi Miklós (1866–1916) „tipikus erdélyi dzsentri”; ahogy Czeizel jellemzi, jogi képzettséget szerzett, de inkább gazdálkodott. A család szinte kettészakadt: a férj Salgótarján és Balassagyarmat között, Kisbér pusztán, a feleség a főváros közepén, a Kálvin téri lakásban. A gyerekek a nyarat töltötték apjukkal. Pesti életükben apjuk helyét a nagybácsi, Lenhossék Mihály pótolta. Neki még ellenkezésével, bírálatával is szerepe lett abban, hogy Szent-Györgyi Albert érdeklődése az orvosi pálya, nem a gyógyítás, hanem a tudományos kutatás felé fordult.

Az apai ág kálvinista, az anyai katolikus volt. Sem Szent-Györgyi Albert, sem Lenhossék Jozefina nem volt vallásos, de mindketten istenhívők voltak. E sírnál, amely még az ateistát is az élet értelmére és az elmúlásra figyelmezteti, emlékezésünket nem fejezhetjük be méltóbban, mint a fiú 1964-ben született híres Psalmus humanusának idézésével. Az Ötödik ima utolsó szakaszával:

*Isten! Add, hogy a teremtésben társaiddá legyünk,
Hogy megértsük, és tovább jobbítsuk tetteid,
Hogy itt, glóbuszunkon biztos otthonra leljen
A jólét, a boldogság és a harmónia.*

Úgy legyen! Ámen!

Javaslataim

Szent-Györgyi Albert évfordulóinak megünneplésére

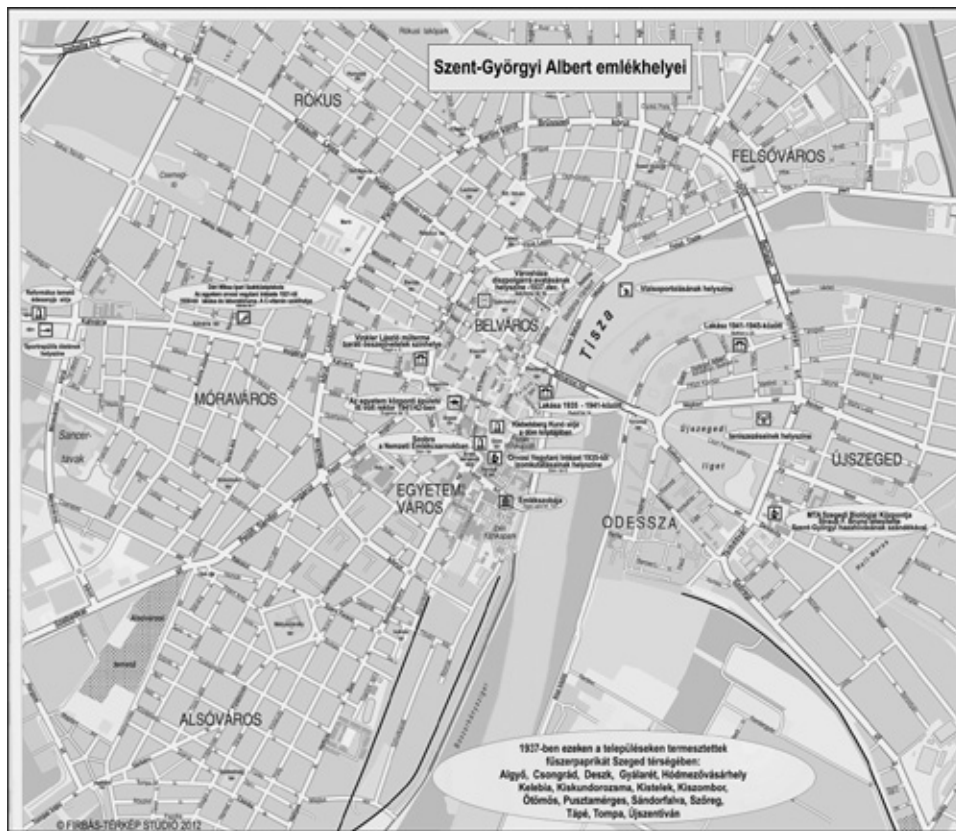
Emlékezzünk a Nobel-díj elnyerésének (1937. okt. 28.) és átvételének (1937. dec. 10.) 75. évfordulójával egyidejűleg a számunkra, szegediek számára legalább annyira emlékezetes másikra: a C-vitamin paprikából kivonásának (1932. szeptember–október) 80. évfordulójára.

Kiadványok

- ~ bibliográfiája (művei, róla szóló irodalom)
Az egyetemi könyvtárra vár.
- ~ a szegedi lapokban (1928–1945)
Az egyetemi levéltár anyagából, Hannus Istvánnak az amerikai sajtóból készített gyűjteményének mintájára.
- ~ szegedi éveiben írott cikkeinek gyűjteménye
Újságcikkek, nyilatkozatok, interjúk, rektori évnvtő s hasonló; a szaktudományos közleményei nem.
- ~ életrajza
Ralph W. Moss könyve (1988; magyarul 2003) hasznos, jó munka, de főként külföldieknek készült, elavult, és helyismerete híján számos pontatlanságot tartalmaz, amelyet a fordító sem javított ki. Szégyen, hogy nincs még magyar (szegedi!) szerzőtől, magyar olvasói igényeknek megfelelő ~ életrajz. Hannus István professzortól várhatjuk; esetleg Marton János és Vajda Tamás bevonásával. A munkamegosztás lehet tematikus, de időrendi is: megoszthatnak ~ pályájának korszakain.
- ~ képekgyűjtemény
Elképzelhető az életrajzi kötetben is, ahogyan Moss könyvében néhány kép (csonkítva!) van, de itt teljességre kell törekedni.

Emlékséta

Gyalog vagy busszal. A sorrend ennek megfelelően változtatandó. Szombatonként megismételhető. Országos érdeklődésre számítva a Magyar Nemzet szombati Magazin mellékletében meghirdetendő.

7. ábra. A térképet Firkás Zoltán készítette

Kálvária tér 7. Déri Miksa Ipari Szakközépiskola. Az egyetem orvosi vegytani intézete 1921-től. 1930-tól ~ lakása és laboratóriuma. A C-vitamin szülőhelye.

Itt egy tanteremben Hannus István, Marton János és Vajda Tamás 3x10 percben ismertetné ~ életművét, különös tekintettel a C-vitaminra, Szeged szerepére, a paprikára, az épület történetére. – Hannus professzor kezdeményezésére és vezetésével megismételhető ~ kísérlete a C-vitamin kikristályosítására paprikából.

- **Dóm tér 8.** Az egyetem orvosi vegytani intézete 1935-től. ~ izomkutatásainak színhelye.
- **Roosevelt tér 12.** (= Rudolf tér 14.) ~ lakása 1935 és 1941 közt.
- **Dóm tér. Fogadalmi templom.** Klebelsberg Kuno szarkofágja a jobb oldali mellékoltárnál. Sírja a kriptában. ~nek, a Nobel-díj hírére véve, első útja ide vezetett.

- **Belvárosi temető.** A V-7-520. helyrajzi számon van ~ édesanyjának, Szent-Györgyi Miklósné Lenhossék Jozefának sírja. A Nobel-díj hírét véve ~ ide is elzarándokolt.
- **Gogol u. 2.** (= Polgár u. 2.) Vinkler László műterme. Baráti összejövetelek színhelye. Bálint Sándor, Kerényi Károly, Sík Sándor stb. részvételével.
- **Szent-Györgyi Albert u. 38.** (= Bethlen u. 20.) ~ lakása 1941 és 1945 közt.
- **Dugonics tér 13.** Az egyetem központi épülete, rektori hivatal. 1940/41-ben ~ volt a rektor. Ugyanitt volt 1940–42 közt a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) klubhelyisége. ~ alapítója, tanárelnöke és pártfogója volt.
- **Temesvári körút 62.** Az MTA Szegedi Biológiai Központja. Straub F. Brunó ~ hazahívásának szándékával létesítette Szegeden.
- **Tisza Lajos körút 107.** Az orvostudományi kar dékáni hivatala. ~-emlékszoba. Célszerű lenne anyagát áthelyezni a Kálvária téri emlékhelyre.

Emléktáblák leleplezése

Hannus István professzor kezdeményezésére a Kálvária u. 7. sz. ipari iskola falán 2007 óta van ~-emléktábla. Szövege azonban elnagyolt, azóta pontosabbat tudunk ~ itteni tevékenységéről. A javasolt új szöveget csatolom. Ennek fölavatását október 28-ára javaslom. Ugyanekkor lenne célszerű az épületben ~ lakását és laboratóriumát is megjelölni, hogy az utókor tudja, hol született a C-vitamin, és fölkereshesse.

Az épület utcai falára:

EBBEN AZ ÉPÜLETBEN
1931 VÉGÉN AZONOSÍTOTTA A C-VITAMINT,
1932 OKTÓBERÉBEN, NOVEMBERÉBEN
PAPRIKÁBÓL KIKRISTÁLYOSÍTOTTA,
ÉS EZÉRT ELNYERTE AZ 1937. ÉVI ORVOSI NOBEL-DÍJAT

SZENT-GYÖRGYI ALBERT

(1893–1986),

A SZEGEDI EGYETEM TANÁRA

(1928–1945)

Az épületben a földszinti nagy műhely bejárati ajtaja mellé:

ITT VOLT SZENT-GYÖRGYI ALBERT LABORATÓRIUMA,
AMELYBEN A C-VITAMINT ELŐÁLLÍTOTTA

A magasszintű 102. sz. ajtó mellé:

ITT LAKOTT CSALÁDJÁVAL

1930 ÉS 1935 KÖZÖTT

SZENT-GYÖRGYI ALBERT

Az emléktáblák fölavatását szintén előadásokkal kellene összekapcsolni. – A kísérlet a C-vitamin kikristályosítására szegedi paprikából ekkor is megismételhető.

Szent-Györgyi Albert összes művei

Sorozatterv

1. k. Bibliográfia. Szent-Györgyitől, Szent-Györgyről. Tárgy- és névmutatóval.
2. k. 1912–1930. Tanulmányok, cikkek. (Társszerzőkkel is.)
3. k. 1931–1937. Tanulmányok, cikkek. (Társszerzőkkel is.)
4. k. Studies on biological oxidation and some of its catalysts. Bp., – Lipcse, 1937. 98 p. – On oxidation, fermentation, vitamins, health and disease. Baltimore, 1939. 109 p.
5. k. 1938–1943. Tanulmányok, cikkek. (Társszerzőkkel is.) Ez tartalmazza az 1938-ban írt, kéziratban maradt tanulmányát (*A béke élet- és erkölcs-tana*, 2001) is.
6. k. Az élet tudománya. Bp., 1943. 368 p.
7. k. 1943–1945. Tanulmányok, cikkek. (Társszerzőkkel is.)
8. k. Studies on muscle. Szeged, 1945. 128 p. – Química de la contracción muscular. Madrid, 1952. 196 p. – La natura della vita e la chimica della contrazione muscolare. Torino, 1955. 215 p. – Nature of life. A study on muscle. New York, 1984. 91 p.
9. k. 1946–1948. Tanulmányok, cikkek. (Társszerzőkkel is.)
10. k. 1949–1953. Tanulmányok, cikkek. (Társszerzőkkel is.)
11. k. 1953–1969. Tanulmányok, cikkek. (Társszerzőkkel is.)
12. k. Introduction to a submolecular biology. New York, 1960. 135 p. – Bioenergetica. Bukarest, 1962. 162 p. – Vvedenije v submolekularnuu biologiu. Moszkva, 1964. 139 p. – Bioelectronics. New York, 1968. 89 p. – Bioelektronika. Moszkva, 1971. 79 p.
13. k. Science, ethics and politics. New York, 1963. 91 p. – The crazy ape. New York, 1970. 93 p. – Egy biológus gondolatai. Bp., 1970. 176 p. – Der

- fehlenwickelte Affe oder die Unfähigkeit des Menschen mit seinen Problemen fertig zu werden. Bécs, 1971. 127 p. – What next?! New York, 1971. 68 p. – Az örült majom. Bp., 1989. 106 p.
14. k. 1970–1989. Tanulmányok, cikkek. (Társ szerzőkkel is.) Ez a kötet tartalmazza a Hannus Istvántól föltárt és a Szegedi Műhelyben (2010) közölt hírlapi cikkeit is.
15. k. The living state. With observations on cancer. New York, 1972. 114 p. – Az élő állapot. Kolozsvár, 176 p. Válogatott írások. [Csak a másutt nem szereplők jöhetnek számításba.] – Az élet jellege. Bp., 1973. 119 p. – Az anyag élő állapota. Bp., 1983. 103 p.
16. k. Electronic biology and cancer. A new theory of cancer. New York, 1976. 112 p.
17. k. Levelezés.
18. k. Emlékezések
Már megjelentek és még hangszalagra veendők. Czeizel Endre tanulmánya (2002) is. Ez egyben képeskönyv: valamennyi föllelhető fénykép, rajz, festmény időrendben.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökének

Igen tisztelt Elnök Úr,

Szent-Györgyi-év van. Hetvenöt éve, 1937. október 28-án hallotta a világ, hogy a kis Magyarország nagy tudósa, Szent-Györgyi Albert (1893–1986) azokért a fölfedezésekért, amelyeket a biológiai égésfolyamatok körül tett, különös tekintettel – zömmel hazai kutatásai alapján – a C-vitaminra és a fumársav-katalízisre, elnyerte az az évi élettani és orvosi Nobel-díjat. Nyolcvan éve, hogy 1932. október első napjaiban Szent-Györgyi kivonta a C-vitamint a szegedi paprikából.

Idén márciusban kilenc Nobel-díjas tudós látogatott el Szent-Györgyi városába. Vendéglátóinak nem jutott eszükbe, hogy elvigyék őket a Déri Miksa Ipari Szakközépiskolába, amely 1930 és 1935 között a Kolozsvárról elűzött tudományegyetem több klinikájának és orvosi vegytani intézetének, ez utóbbi vezetőjének, Szent-Györgyi Albertnak és családjának otthont adott, és amelynek laboratóriuma (mostani tanműhelye) a C-vitamin szülőhelye.

Szent-Györgyi egyetlen életrajzát (1988) Ralph W. Moss amerikai tudós írta. Nem vet jó fényt ránk, hogy nem magyar, nem szegedi tudós alkotta meg. R. W. Moss életrajza korrekt, jó munka, de érződik rajta a helyismeret hiánya, és az, hogy nem magyar olvasóknak szánta.

Szent-Györgyi halála óta több mint negyed század telt el. Az Akadémiai Kiadó nem fogta föl, hogy már rég erkölcsi kötelessége lett volna, hogy kiadja a tudós összes műveinek sorozatát.

Javaslom, hogy az Akadémia elnöksége szólítsa föl az Akadémiai Kiadót, alakítson szerkesztőbizottságot, amely Szent-Györgyi Albert személyi bibliográfiájának alapján sorozatba szerkeszti valamennyi írását, és elfogadható munkaterv alapján két-három léven belül két-három kötetben kiadja.

Tisztelettel:

Szeged-Szőreg, 2012. július 26-án

A Déri Miksa Ipari Szakközépiskola igazgatójához

Igen tisztelt Igazgató Asszony,

Szent-Györgyi-év van. Nemcsak Nobel-díjának 75. éve, hanem a paprikából kivont C-vitamin születésének 80. évfordulója is most lesz októberben. Ez pedig az Ön igazgatta iskola épületéhez fűződik. Javaslom, hogy ennek a mai iskolára háramló előnyeit aknázzák ki.

A csatolt javaslatom szerint az épület utcai frontján levő emléktáblát az egyetemmel együttműködve pontosabbra, tüzetesebbre, szabatosabbra kellene kicserélni, és az épületben meg kellene jelölni Szent-Györgyi lakását és laboratóriumát. Szombaton délelőttönként „emlékutat”, „zarándoklatot” kellene szervezni (nem csak szegedi, de országos érdeklődőknek is) e tudománytörténeti emlékhelyek megtekintésére, összekapcsolva két-három 10-15 perces előadással a C-vitamin születéséről.

Kérem, vegye föl ez ügyben a kapcsolatot Hannus István vegyészprofesszorral (544 626), a Szent-Györgyi-életmű legjobb szegedi ismerőjével.

*Tisztelettel köszönti:
Szeged-Szőreg, 2012. május 6-án*

Rendszerváltás és a magyar felsőoktatás átalakulása¹

Lassan feledésbe merül, ezért itt határozottan el kell mondanom, hogy egy teljes rendszerváltásról nem is álmodtunk. Az akkori vicc szerint a rendszer megváltozásának van egy természetes és egy csodás útja. A természetes út az, hogy a pápa addig imádkozik, amíg az oroszok ki nem mennek, a csodás út pedig, hogy egy szép napon maguktól kimennek.

A rendszerváltást, vagy ahogy mások nevezik, a rendszerváltoztatást azóta sokan mutatták be, helyénvaló talán, ha a változás lényegéről mint szemtanú és aktív résztvevő én is leírom a véleményemet. A két terminus eltérő szemléletet is tükröz. A rendszerváltás aktív cselekvést, a rendszerváltozás passzív tudomásulvételt jelent. A rendszerváltoztatás kifejezés felesleges és magyartalan. Azért került elő, mert a rendszerváltás szót néhányan a ruhaváltás párhuzamaként nem a lényegi változás leírásaként érzékelték. A nyelv ilyenkor egy ideig hordozza a szavakat, majd az egyiket megtartja, a többit háttérbe szorítja, de átviszi a többi jelentését a megőrzöttre. Ez történik a rendszerváltás szóval is.

Az igazság az, hogy a régi, a szocialistának nevezett rendszer megszüntetésében a magyar népnek, ahogy Kelet-Európa többi népeinek, közvetlen szerepe nem volt. E népek passzivitása és helyenként lázadása, felkelései gyengítették ugyan a rendszert, de ettől az még soha nem szűnt volna meg. A szocialista rendszer megszűnésének okai bonyolultak, de közöttük a legjelentősebb gazdasági volt, a rendszer alkalmatlan volt a fennmaradásra. Magyarországra fegyverrel kényszerítették rá a rendszert, s az elnyomást a politika néha enyhítette, néha szigorította. Az átmeneti enyhülések idején egyes csoportok bővíteni szerették volna a mozgásterüket, s nemcsak az értelmiség, hanem például a gyári munkások és a falusi emberek is. A szocialista rendszer eredetileg egy modernizáló rendszer volt. S ennek egyes elemei együtt valósultak meg a politikai elnyomással és a gazdasági szerkezet torz működésével. Magyarországon évek alatt megszűntek a feudális emberi viszonyok. Az úr és szolga, uraság és cseléd közötti függő viszony, az emberek társadalmi helyzet szerinti értékelése megszűnt, a munkás- és parasztszármazás pozitív diszkriminációja is átmenetinek bizonyult. Az oktatásba teljesen új rétegek kerültek be, és átme-

¹ Részlet a *Történetem nézetei* című önéletrajzi esszéből. Az itt közreadott szöveget 2013-ban írtam. A kötet az *MTA-SzTE Turkológiai Kutatócsoport* keretében készült és 2014-ben jelenik meg.

netileg ideálisra emelkedett a társadalmi mobilitás, vagyis az, hogy a gyermekek generációja tovább jutott a társadalomban, mint a szüleiké. A társadalmi különbségek a hatalmi rendszerben elfoglalt tényleges helytől függöttek, de ez egy kis uralkodó csoport és a nagy, széles népesség közötti különbség volt. A párttagok és a párttitkárok kisebb-nagyobb privilégiumokat kaptak, de ezek nem voltak örökölhetőek, bár bizonyos előnyöket, személyi tőkét jelentettek. A dzsentrális csoportja előbb megszűnt, majd a helyi pártbürokrácia kezdte átvenni a háború előtti dzsentrális magatartásformáit. Az a kiegyezés, amely a nyolcvanas években Magyarországon a magyar népesség és az uralkodó rendszer között megindult, sok vonatkozásban hasonlított az 1860-as évek kiegyezéséhez. Ahogy a magyar forradalmat leverő Ferenc Józseffel, úgy a második magyar forradalmat leverni segítő Kádár Jánossal is úgy tűnt, ki kell és ki lehet egyezni.

Ez a kiegyezési hangulat olyan jelentős volt, hogy a nyolcvanas évek vége felé egy szabadon tartott népszavazás sem hozta volna meg a rendszerváltást. Ez persze egy történetietlen kérdésfelvetés, mert az egyéb tényezőket ebben az esetben nem vettük figyelembe. Egy szabad választás éppen a szabadság hiánya miatt nem lehetett volna szabad. A társadalom-lélektani helyzet azonban lényeges tényezőjévé vált a rendszerváltás után következő alkuknak.

A rendszerváltás eseményeiben döntő szerepet játszott Kerekasztal résztvevői sokkal nagyobb társadalmi súlyúnak gondolták az állampártot, mint amilyennek végül is bizonyult. Én is így láttam. S ha lehet egy akkori eszközzel le nem írható folyamatot mégis megfogalmazni, a félelem, a törekvés a szocialista rendszerrel való kiegyezésre, a „reformkommunizmus” formájában megjelenő irányzat elfogadottsága a fordulat előtt jelentős volt, és a fordulat folyamán hónapok alatt viharosan olvadt el.

A Kerekasztal által létrehozott konstrukciók azokat a kompromisszumokat tükrözték, amelyeket akkor meg kellett hozni, amelyeket az ellenzéki értelmiség elkerülhetetlennek, szükségesnek tartott, s amelyek végül, visszatekintve, nem mind lettek volna szükségesek. A III. Köztársaság új rendjének alapjaiba beépültek olyan elemek is, amelyek később akadályozónak bizonyultak.

Az új alkotmány címében megtartott 1949-es évszámot akkor mindenki egyes kompromisszumnak tartotta, és senki nem gondolt arra, hogy egy későbbi időszakban ezen a címen alkotmányos értékeket lehet kihagyni.

A gazdaság kulcskérdése a magántulajdon jogainak visszaállítása volt. Azonban ez önmagában nem biztosította a gazdaság működését. A termelő géppark lerongyolódott, amortizálódott, a gyáraknak még a falai és az alattuk lévő telek sem volt reális áron értékesíthető. A termelési struktúra teljesen hibás volt, a gazdaságirányítás csődöt mondott, a piaci viszonyok teljesen

hiányoztak, vagy álpiaci viszonyok voltak jelen, a hitel- és adórendszert a nulláról kellett kialakítani. A feladat, egy akkor gyakran elhangzó hasonlattal, a halászlé visszaalakítása volt halakká.

A magyar társadalmat, a magyar elitet ez a változás teljesen váratlanul és felkészületlenül érte. S a feladat megoldásához, ma látjuk, kevésbé tudott hozzájárulni a Nyugatról hazajött értelmiség és a honi értelmiségnek az a része, amely korábban már kapcsolatban volt a nyugati világgal mint ösztöndíjas, mint tudós, vagy például mint külkereskedő, és közlelől ismerte az ottani rendszereket.

Mint ez az előző részekből látható volt, nemcsak sokszor jártam Nyugaton, hanem éltem is hosszabb ideig Bonnban és Bécsben, élénken figyelve a tudományt, és azon túl az élet számos más oldalát is. Mégsem voltak kialakult nézeteim a hogyanról, csak a célról.

A változásokban szerepet játszó személyek egy része a mi ismeretségi körünkhöz, egy másik része pedig Ákosékhöz tartozott. Előbbibe sorolható Baranyai Miklós és felesége, az MDF alapítótagjai, mindketten orvosok, akik Évával jártak egy évfolyamra. Ugyancsak Éva évfolyamtársa volt és baráti társaságunkhoz tartozott Kulin Sándor orvos, aki szintén az MDF egyik alapítója volt. Testvérével, Kulin Ferencsel csak később jöttem össze. Andrásfalvy Bertalannal, aki már gimnáziumban osztálytársam volt, egyetemre is együtt jártunk, együtt végeztük el a néprajz szakot. Szabad Györgyöt onnan ismertem, hogy (első) felesége a Széchényi Könyvtárban munkatársam volt. Antall Józseffel korábban csak annyi kapcsolatom volt, hogy egy alkalommal az Orvostörténeti Múzeumban adtam elő a tibeti orvoslásról, amelyen ő is jelen volt, továbbá közös barátunk volt Schulteisz Emil és Tardy Lajos. Ő azonban, mint írtam, korábról jól emlékezett rám. Györgyi Kálmán unokaöccse osztálytársam volt, Hankiss Elemér Ákos tanára, Gombár Csaba Éva unokatestvére. Vukovich Györggyel együtt voltunk egy Nyíri Tamás által vezetett titkos kör tagjai. Kis János felesége rövid ideig munkatársam volt az *Analecta Linguistica* szerkesztőjeként. Ilyen ismeretségi köre a legtöbb budapesti értelmiséginek volt. Kosáry Domokossal hamar összebarátkoztunk az Akadémián. Súlyom Lászlóval, Göncz Árpáddal csak később kerültem személyes, de szoros kapcsolatba.

Ákos és külföldön tanuló barátai a '80-as évek végén indítottak egy e-mail-es fórumot, ahol mindenki az e-mail címén vett részt és szólt hozzá a politika és a magyar mindennapok kérdéseihöz. Ákos baráti köre még az elutazása előtti időből datálódott. Egyetemi évfolyamtársai voltak Szent-Iványi István, Hodosán Róza, Márton László, az író, Mohay Tamás néprajzos és sokan mások, akikkel akkor igen intenzív kapcsolatot tartott fent, és ők valamilyen

formában részt vettek a szamizdatos körökben is. Ákos Tamás Gáspár Miklós óráira járt, Eörsi Gyula felesége tanította, Eörsi Istvánt és Mátyást innen is ismerte. Kiutazása után is tartotta velük minden lehetséges módon a kapcsolatot. Az e-mail fórumról egy írásában is beszámolt, amely a szegedi *Pompeji* című folyóirat 1991/3-as számában jelent meg. Ákos (és Ágnes) baráti köre rendszeresen eljárt a Csörsz utcába, Éva szendvicseiről irodalom is emlékezik. A rendszerváltás után gyakorlattá vált, hogy minden év július 1-jén, vagy a közeli vasárnapon, Ákos születésnapján, minden ismerős, barát politikai hovatartozásától függetlenül eljött. Ez alkalmanként száz, vagy még több embert is jelentett.

A rendszerváltás előtt már tagja lettem mint választott tanácstag a szegedi egyetem Egyetemi Tanácsának, a Bölcsészettudományi Kar képviselőjeként. Harcos hozzászólásaimat főleg a gazdasági vezetőség ellen irányítottam, akiknek korrupció és alkalmatlan voltáról meg voltam győződve. A tanácsülések előtt, talán egyetlenként, elolvastam az előterjesztéseket, utánanéztem a jogszabályoknak, tájékoztam az egyetem főkönyvelőjénél. Hozzászólásaim egy-két esetben ezért az átlagosnál nagyobb figyelmet keltettek, a főkönyvelő asszony, aki szintén szenvedett a gazdasági vezetéstől, meglepetéssel tapasztalta, hogy valaki a körmükre néz, és titokban, ahogy lehetett, adatokkal segített.

A rendszerváltás „nagy eseményeinél” nem voltam jelen. Az 1956-os mártírok újratemetése idején, 1989. június 16-án Londonban voltam, az eseményt csak videofelvételen láttam. De Tardy Lajos barátom ott volt, ő üdvözölte a Hősök terén (hivatalból vagy magánemberként, nem tudom, de a video megörökítette) a megjelent Király Bélát, akivel később nekem is jó kapcsolat alakult ki. Tardy a résztvevő hitelességével mesélte el a történeteket. A kelet-németek kiengedésekor, 1989 szeptemberében Japánban voltam, ott láttam valamit a tv-ben, de csak akkor értettem meg, hogy mit is láttam, amikor hazaérkeztem.

Már 1989 szeptemberében számos egyetemi és felsőoktatási fórum működött. Nagy érdeklődéssel olvastam a kibocsátott pontokat, felhívásokat. Hamar kiderült azonban, hogy van egy csoport, amely a régi sematikus jelszavak helyére új, de szintén sematikus jelszavakat helyez, nem a felsőoktatás valódi megújulása, reformja, hanem új hatalmi pozíciók elfoglalása volt a célja. Egy ilyen felhívás a szegedi Egyetemi Tanács elé is került, hogy ahhoz mi is csatlakozzunk. Ehhez erélyesen szóltam hozzá, hangsúlyozva, hogy a régi rendet nem lehet új jelszavakkal fenntartani.

Az 1990-es választások után megalakuló parlament első ülésére magam is elmentem, sikerült barátaim révén belépőt szerezni. Nagyon érdekelt, hogyan

fog működni az új, demokratikus országgyűlés. Annál is inkább, mert 1946-ban Egger Mária angoltanárnőm, a Reuters akkori tudósítója révén már jelen voltam egy parlamenti „kezdetnél”. A folyosón szembejött velem Tamás Gáspár Miklós, aki a vele lévő embereknek úgy mutatott be, mint a szegedi egyetem jövődő rektorát. Hogy ezt TGM honnan sejtette, fogalmam sincs, ilyen terveim nem voltak. A sajtópáholyban találtam magamnak helyet, közvetlenül az utolsó képviselői sor mögött, így számos korabeli felvételen úgy néz ki, mintha én is a parlamenti padosorokban ülnek. De ilyesmire akkor sem törekedtem.

1990 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémián is megindultak az átalakulások. Mivel Berend T. Iván elnökségi mandátuma lejárt, új vezetőséget is választani kellett. Előbb, a májusi közgyűlésen új tagokat választott az Akadémia, és ekkor váltam én is az Akadémia levelező tagjává. Egy következő ülésen, még szintén májusban új vezetést, majd nem sokkal később új alapszabályt fogadtunk el. Az új vezetőség választása előtt Szabad György személyesen azt kérte, hogy támogassam az ő jelöltjét, Pungor Ernőt, és ne Kosáryt. Én ezen igen csodálkoztam, s nem is értettem vele egyet, bár akkor ott, a bejárat előtt arra gondoltam, hogy nem a saját véleményét mondja, hanem a politikai vezetés üzenetét tolmácsolja. Kosáryt nagy többséggel választottuk meg, és ezután néhány perccel kinyílt az Akadémia várbeli dísztermének hátsó ajtaja, és nem más jelent meg, mint Antall József, az új miniszterelnök, aki nagy örömmel az újjáalakuló Akadémiát és személy szerint Kosáry Domokost teljes támogatásáról biztosította. Pungor Ernővel és Michelberger Pállal később együtt kíséreltük meg a német Fraunhofer-intézetek rendszerének magyarországi meghonosítását.

Az Akadémia új alapszabályának elfogadása nagyobb vitát váltott ki. A fő kérdés az volt, hogy alakuljon-e meg az Akadémia Köztestülete, amelynek minden tudományos fokozattal rendelkező magyar állampolgár tagja lehet. Én ezzel nem érttem egyet, úgy láttam, hogy a tudományban nem a demokrácia, hanem a meritokrácia a mérvadó, többségi alapon nem lehet tudományos kérdésekben állást foglalni. Komolyan féltettem az Akadémia minőségét. Végül az akadémikusok egy ellenzavazattal fogadták el az alapszabályt. Az egy ellenzavazat az enyém volt. Az igazi probléma azonban, ezt akkor már világosan láttam, az Akadémia jövője és az Akadémia és az egyetemek viszonya volt.

1990 őszén forrongtak az egyetemek. Mindenki, a tanárok, a diákok változást akartak. A különböző csoportok hosszú listákat, számos pontból álló követeléseket terjesztettek elő, vitafórumok alakultak. Ezek forrpontján hívták össze a JATE összegyűlési fórumát. Ez a gyűlés többek, köztük Bernáth Árpád

és Mikola Tibor javaslatára engem választott meg levezető elnöknek. Az ülés hosszú és fárasztó volt, de rengeteg fontos és érdekes javaslat is elhangzott. A vége felé valamelyik hozzászóló azt javasolta, hogy a fórum ott helyben engem válasszon meg a JATE rektorának. Az én válaszom erre az volt, hogy 1. a fórumnak ezt a részét akkor már nem én vezetem, 2. csak azt tudom a személyemmel kapcsolatban elfogadni, ha a fórum nem választ, hanem javasol az erre illetékes Egyetemi Tanácsnak. Ez máshol, például a szegedi orvosegyetemen nem így történt. Fontosnak tartottam, hogy a változások az érvényes jogi keretek között menjenek végbe.

Az előző rektor, Csákány Béla benyújtotta lemondását, és az Egyetemi Tanács következő ülése napirendre tűzte az új rektor megválasztását. Sokheti tárgyalás után sikerült elérni, hogy a kiváló kémikus akadémikus, Burger Kálmán is induljon a rektorválasztáson. Ezek a hetek meghatározóak voltak számomra. Folyamatosan két véglet között gyötrődtem. Az egyik, hogy ebben a rendkívüli helyzetben el kell fogadni az egyetem legkülönbözőbb csoportjainak bizalmát, nem szabad meghátrálni, fontos elintézendő, végrehajtható ügyek, változások, európai perspektívák állnak előttünk. A másik véglet az volt, hogy ezt nem szabad elfogadni, kívül állok az egyetemi világon, nincsenek vezetési tapasztalataim, még dékánhelyettes sem voltam soha, s képességeim sem tesznek e feladatra alkalmassá. Ezen kívül nagy terveim vannak a tudományos szakomon, elkezdtem írni egy bevezetést az altajisztikába. A rektori poszt viszont teljes embert kíván. E gyötrődéseket egy kompromisszum zárta: eldöntöttem, egy évre és csak egy évre vállalom a megbízást, ha megválasztanak. Rengeteget tárgyaltam az egyetem különböző csoportjaival, diákönkormányzati vezetőkkel, szakszervezetiekkel, dékánokkal, igyekeztem felmérni a valós helyzetet. Áttekintettem az egyetem gazdasági állapotát. Persze minden ilyen tárgyalás úgy folyt, hogy az érintettek ilyen vagy olyan ígéreteket tettek a megválasztásom mellett, viszont ennek fejében egy csokor igényt, követelést nyújtottak be.

Az Egyetemi Tanács rektorválasztó ülése a késő délutánba húzódott. A titkos szavazás eredményét kihírdették, a Tanács jelentős többséggel megválasztott az egyetem rektorának. A választás eredményének elfogadásával egy időben ismét bejelentettem, hogy csak egy évre vállalom a tisztséget. Majd következtek a jókívánságok, átvonultunk a rektori irodába. Egy jó óra múltán mindenki elment, és teljesen kimerülten, egyedül ültem az üres rektori szobában. Soha nem éreztem magam ilyen magányosnak.

Volt még egy, az idők sajátságából adódó probléma, amit meg kellett oldani. A rektor attól a naptól volt hivatalban, hogy a köztársasági elnöktől megkapta a megbízólevelét, pontosabban a megbízólevélben jelzett időponttól kezdve

gyakorolhatta a rektori jogokat. Addig a régi rektor irányította az egyetemet. A helyzetre való tekintettel azonban Csákány Béla a köztársasági elnöki megbízásomig sem kívánta a rektori tisztet betölteni. Én teljesen megértettem ezt az álláspontot, ugyanakkor ragaszkodtam a formai jogszerűséghez. Így azután néhány hétig egy furcsa kettős rektorság alakult ki. Csákány Béla hallatlanul korrekten viselkedett, mindenben együttműködött, és sok fontos tanáccsal is ellátott, ha ilyet kértem. Ezért a kettősség az egyetemen semmilyen turbulenciát nem okozott.

Az egyetemi rektorválasztást követte a köztársasági elnöktől kapott kinevezés. A felterjesztő a miniszter, Andrásfalvy Bertalan volt. A kinevezés átvételekor hármunkon kívül csak a Minisztérium és az Elnöki Hivatal néhány tisztviselője volt jelen. A kinevezés 1990. december 16-ával lépett életbe és, kéresemnek megfelelően, egy évre szólt. Ezt az egy évet végül egy fél évvel, 1992. június 30-áig meg kellett hosszabbítani, egyrészt azért, mert a következő rektorválasztást elő kellett készíteni, többek között új egyetemi szabályzatok elfogadásával, másrészt azért, mert így újból szinkronba kerültek az egyetemek.

A lehetőségek határain belül számos új dolgot vezettem be az egyetemen. Ezek közé tartozott a rektori székfoglaló. Ezt 1991. február 14-én tartottam meg. *A kelet-európai pesszimizmus és a magyar felsőoktatás jövője* címmel meg is jelent egy angol és magyar nyelvű füzetben. A kiadó a Magyar Rektori Konferencia volt. A füzet a *Rektori székfoglalók 2* sorozatcímet viseli, ugyanis megállapodtam Vékás Lajossal, hogy az első darabot a sorozatban ő mint az ELTE rektora írja. Ez azóta sem készült el, de örömmel láttam, hogy több rektortársam folytatta ezt az új szokást, s néhány egyetemen hagyománnyá vált.

Másfél éves rektori munkám mérlegét nyilván majd mások fogják elkészíteni. Érdemes talán megemlíteni egyik kudarcomat. A szovjet hadsereg szegedi elitlaktanyája értékes ingatlan volt, és sikerült ezt az egyetem számára megszerezni. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust 1991-ben Szegeden rendeztük, és meghívtam a magyar és külföldi résztvevőket, nézzék meg, milyen egy volt szovjet laktanya belülről. Ez mindenki számára maradandó élmény lett. Ezek után az Egyetemi Tanács elé terjesztettem egy tervet, amelynek lényege az volt, hogy a laktanya területéből egy kisebb szeletet értékesítve az így szerzett pénzből építsünk a helyére egy modern egyetemi kampuszt. Szemem előtt a modern amerikai kampuszok lebegtek. Kollegáim azonban az Egyetemi Tanácsban nagy többséggel leszavazták az ötletet. *Quia non movere*. A laktanya őrzése később sokba került, és bár a tiszt lakások egy része diákkollégiumként szolgált, az ingatlan két évtizedig ott hevert parlagon. A nemrég európai uniós pályázaton elnyert nagy lézerkutató központ kerül majd a helyére.

Egy másik kudarcom is a nyugati minta követéséből alakult. Mikor a Londoni Egyetemen tanítottam, meghívtak annak a karnak a klubjába, ahová tartoztam. Ez nemcsak egy nagyobb helyiség volt az aktuális újságokkal, fontos kézikönyvekkel, hanem az ötórás tea idején a kar vezetői be-benéztek egy rövidebb-hosszabb időre. A klubnak volt egy felelőse, akit éppen akkor választottak, s az ő feladatai közé tartozott, hogy a vendégeket, mint engem, vagy az újonnan jött professzorokat a többieknek bemutassa, elősegítse beilleszkedésüket a kar mindennapi életébe. Itt lehetett a kollegákkal informálisan találkozni és a kar vezetőivel, rövid úton, baráti hangulatban akár ügyeket is intézni. A tanári klub intézményét már a Bölcsészettudományi Karon is megpróbáltam meghonosítani, de sikertelenül. Úgy gondoltam, hogy a rektor jelenléte talán inspirálólag hat, az Egyetem alagsorában kialakítottunk egy klubszobát, és a hét egy meghatározott délutánját magam is ott töltöttem. A rektori titkárnő is ott volt, s ha adódott valami, akkor ő, kérésemre, feljegyezte, és megkíséreltem a dolognak utánajárni vagy intézkedni. Az első két alkalom lelkesedése után azonban az intézmény nem igazán működött, s rektorságom vége felé lassan el is halt. Magyarországon az angol mintájú klubélet bevezetésének nem voltak meg a feltételei.

Nem sikerült bevonni Szeged gazdasági életének vezetőit. Az ott működő bankok, nagyüzemek, kamarák vezetőit ugyan össze tudtam hívni, de érdemi együttműködés nem alakult ki, viszont a megbeszélés után négyszemközt sokuk azt kérdezte, hogyan juthatna az egyetemen másod- vagy mellékálláshoz.

Az egyetem minden tanszékét személyesen végiglátogattam. Meg is jegyezték, hogy ezeken a helyeken rektor az egyetem korábbi történetében még nem járt. Kértem a tanszékcsoport- és tanszékvezetőket, előre állítsák össze azokat a problémákat, amelyekről azt gondolják, hogy beszélnünk kell, és a megoldásukban a rektornak is lehet valamilyen szerepe. Sokat tanultam ezekből a baráti beszélgetésekből, ahol nemcsak elhelyezkedési-, szoba- és más „kubatúra”-problémák, hanem kutatási és oktatási kérdések is szép számmal a terítékre kerültek.

Átalakítottam az egyetem vezetési rendszerét, ha ez nem is járt teljes sikerrel. Korábban a rektorhelyetteseket úgy választották ki, hogy azok az egyetem bizonyos részeit, karait képviseljék, s a dékánoknak nem sok szavuk volt az egyetem irányításában. Álláspontom szerint a rektorhelyetteseknek kizárólag a rektort kell segíteniük, s bizonyos feladatait átvenniük, míg a karok érdekeit, szempontjait a dékánoknak kell érvényesíteniük. Ezt csak részlegesen sikerült a rendelkezésre álló rövid idő alatt megvalósítani. Azonban a rektori megbeszéléseken nem voltak ott a dékánok, s a dékánok is tartottak megbeszéléseket a rektor és a rektorhelyettesek nélkül. Ez azt segítette elő, ami

a célom volt, hogy az Egyetemi Tanács elé lehetőleg csak olyan ügyek kerüljenek végső döntésre, amelyekben a Dékáni és a Rektori Tanács már előzőleg megegyezett, s így konszenzusos vagy aközeli állapotban van. Ez sokkal több egyeztető munkát igényelt, de megérte. Általában meggyőződésemm volt és ma is az, hogy a konszenzus elérése, a tisztességes kompromisszumok kötése a jó vezetés jellemzője.

Egy szegedi újságíró észrevette, hogy a rektori irodámba, de máshova is sok helyen a falra órák kerültek. Ez az idő értékére figyelmeztetett engem és mindenkit, akinek dolga volt a rektorságon. Ez egy egyszerű dologból alakult ki. Nagyon kellemetlen volt a karórára nézmem, ha valaki hosszasan beszélt, s tudtam, hogy a következő kollégám kint vár az előszobában. Egyszerűbb volt a falon követni az időt. Volt, aki azon sértődött meg, hogy az íróasztalom mögül beszéltem vele, s nem ültem át a fotelekkel kirakott sarokba. Bár ez is inkább az időtakarékosságot szolgálta, valószínűleg igaza volt, s erről hamar leszoktam.

Létrehoztuk a szegedi felsőoktatási intézmények szövetségét, s ebbe bevontuk az Akadémia Biológiai Kutatóintézetét is. Igyekeztünk kihasználni a megváltozott politikai helyzetet arra, hogy a szerbiai és a romániai magyar felsőoktatási intézmények együttműködését kialakítsuk.

Rektorságom idején a Herman Kollégium egy kis tanári szobájában laktam, igyekeztem rendszeresen teniszezni. A városon belül egy régi, használt Ladával közlekedtem, ha magam vezettem, és igyekeztem csak a pesti utakra használni az egyetemi autót. Ez rendszerint hétfőn reggel várt a Csörsz utcai lakásom előtt, s hozta fel a hétfőre felgyülemllett átolvasni- és aláírnivalókat, amelyeket a Szegedre vezető kétórás úton mind át tudtam nézni, s amit kellett, alá is írtam.

Természetesen mindenekelőtt rendezni akartam az Altajisztikai Tanszék ügyeit. Már évekkel korábban jeleztem munkatársaimnak, hogy nem akarok örökös tanszékvezető lenni. Megvártam, míg 1989-ben újra megválasztott a kar öt évre tanszékvezetőnek, majd összehívtam Berta Árpádot, Torma Józsefet és Ivanics Máriát, a tanszék rangidős munkatársait. Közöltem, hogy most mindegyikük egy-egy évig vezeti a tanszékot, a végén pedig eldöntjük, hogyan tovább. Így is történt, ezért a tanszék irányításával már nem volt gond, azt Berta Árpád átvette. Közben létrejött a tanszék mellett a Magyar Őstörténeti Kutatócsoport. Nagyobb probléma volt a készülő altajisztikai tankönyv. Ezt úgy, ahogy akkor éppen készen volt, átadtam tanítványomnak, Sándor Klárának, azzal a kéréssel, hogy szerkessze meg és adjuk ki. Ez meg is történt. 1990 decemberében tagja lettem a Magyar Rektori Konferenciának. Már ekkor három konferencia működött, a Rektori Konferencia mellett a főiskolai főigaz-

gatók és a művészeti főiskolák vezetőinek Konferenciája. Viszonyuk eléggé tisztázatlan volt. 1992-ben sikerült a három konferenciát egy közös ernyő-szervezet alá hozni, amelynek rövid ideig, rektori megbízásom lejárta után és az Országos Akkreditációs Bizottság megalakulása előtt, elnöke voltam. A MRK megbízásából részt vettem az Európai Rektori Konferencia ülésein, ahol nagy dolog volt, hogy megjelentek a volt szovjet tömb országainak rektorai is. Persze az egyik kérdés éppen az volt, hogy milyen feltételekkel fogadnak be egy rektort, az Európai Rektori Konferencia szempontjából milyen intézmény vezetőjét lehet és kell rektornak tekinteni. Ezekben a tárgyalásokban aktívan vettem részt.

Nagyon hamar világossá vált előttem, hogy az „egyetem” kritériumai közül a legfontosabb a doktoráltatási jog, éppen az, amely Magyarországon igen zavarossá vált. Az egyetemi doktorátus intézményét 1957-ben visszaállították, és az ELTE első doktora ebben az új rendszerben, mint ezt már említettem, én lettem. Ugyanakkor a kritériumok igen alacsonyak voltak, zavaró volt, hogy többfajta diplomával (orvos, jogász, gyógyszerész stb.) a doktori cím majdnem automatikusan együtt járt. 1984-ben volt egy szigorítás, amely valamelyest komolyabb feltételeket szabott, így nyelvvizsgálóhoz kötötte az egyetemi doktorátust, de ezt a gyakorlatban az Akadémia által szovjet mintára bevezetett kandidátusi fokozat kiszorította. Egy idő után a nyugati világ a kandidátusi fokozatot tartotta, okkal, a nyugati PhD egyenértékűjének, s a magyarok is elkezdték használni a kandidátusi fok „fordításaként” a PhD megjelölést. Ez azt jelentette, hogy a Nyugat szemében az Akadémia egyetemi joggal rendelkezett, míg az egyetemek nem.

Ebből következett, hogy sürgősen meg kellett változtatni a helyzetet, de ugyanakkor az átmenetet is biztosítani kellett. Félő volt, hogy ez és sok más kérdés is szembeállítja az egyetemeket és az Akadémiát. Ennek súlyos veszélyei voltak. Az Akadémia, a kutatás, az egyetemek és az oktatás szembeállítása már a rendszerváltás előtt is sokszor teremtett éles helyzeteket. Az ellentéteket rendszerint a politika használta ki. Ez a rendszerváltás után sem volt másképp. Míg Szegeden igyekeztem fokozatosan kialakítani egy új típusú egyetemi vezetést és egyetemi rendet, addig országosan elsősorban az Akadémia és az egyetemek viszonyát kellett rendezni.

Egymás után érkeztek az országba a különféle külföldi tanácsadók, egyénként és csoportokban. Mint a szegedi egyetem rektora vagy a Rektori Konferencia tagja sokukkal kellett tárgyalnom. Egy részük tisztán üzletet látott a tanácsadásban. Másik részük őszintén segíteni akart, leginkább a saját országukban működő rendszer propagálásával. Szinte alig voltak járatosak a magyar helyzetben, s nem sok energiát fordítottak a megismerésére.

Jól emlékszem egy tárgyalásra az amerikai tanácsadókkal, amely csoport vezetője Derek Bok, a Harvard korábbi elnöke volt. Többek között azt akarta elérni, hogy az egyetemek rektorait 15 évre válasszuk meg. Érvei jól csengtek. Aki rövid időn belül az újjaválasztásáért kénytelen küzdeni, az nem fog radikális változtatásokra vállalkozni, amelyek mindig sértenek érdekeket. Számomra ez mégsem volt elfogadható. Ellenérvem az volt, hogy egy ilyen radikális rendszerváltás után nem ismerjük egymás készségeit és képességeit, idő kell, míg kialakul egy új vezető réteg. Amerikában úgy lesz valaki egy egyetem vezetője, hogy azonos szisztémában, hosszabb ideig, mindig magasabb és magasabb posztokon bizonyított. Ez most nálunk nem így van. A rektori megbízások idejét limitálni kell, és csak fokozatosan lehet az időtartamot emelni. Ezek a megbeszélések tárgyszerűek, politikamentesek és nagyon intellektuálisak voltak. Sok esetben sikerült egymást meggyőznünk, s ezek jelentősen alakították nézeteimet.

Számomra természetesnek tűnt, hogy a magyar felsőoktatás átalakításához és a szegedi egyetem újjáalakításához külföldi mintákat elsősorban Ausztriában keressünk. Miután jó személyes kapcsolataim voltak a Bécsi Egyetemmel és az osztrák felsőoktatás szervezésében jelentős szerepet játszó Csáky Mórinnal, arra az elhatározásra jutottam, hogy közelebbről megvizsgáljuk a Grazi Egyetem felépítését, munkáját. Hogy nem Bécsbe mentem, annak több oka is volt. Egyrészt akkor Grazban tanított Csáky Móric történészprofesszor, másrészt úgy gondoltam, hogy egy vidéki egyetem mint a szegedi egy osztrák vidéki egyetemtól mint a grazi többet tanulhat, mint egy óriás intézménytől, amilyen a Bécsi Egyetem volt. Így 1991 elején a szegedi egyetem vezetése felkerekedett, és elutaztunk Grazba.

Már az első találkozásunkkor azzal leptem meg grazi rektortársamat, hogy mi nem azért jöttünk, hogy elmondják nekünk a Grazi Egyetem napi működését, ezt indulásunk előtt tanulmányoztuk, elolvastuk. Amire mi kíváncsiak vagyunk, az az, hogy mi nem működik náluk jól, mit akarnak javítani az egyetem irányításán és az osztrák felsőoktatási rendszeren. Ez teljesen felszabadította osztrák kollégáinkat, és mindenki hosszan ecsetelte, hogy mit tart rossznak, mitől nem működik az osztrák rendszer, miért szorul reformra az egész osztrák felsőoktatási szisztéma. Hosszabb, négyszemközti beszélgetést folytattam a Grazi Egyetem kancellárjával, aki őszintén elmesélte, hogy pályázaton kapta meg a tisztséget, de ezen ő csak harmadik lett, viszont a döntésben részt vevő Néppárt mégis őt helyez(tet)te a pozícióba, íme az osztrák *Parteibuchwirtschaft*. Ez az úr egyébként kiválóan végezte munkáját, mindenki meg volt vele elégedve. Ettől a Néppárt presztízse is függött. Megtudtuk, hogy még a vécékagyló-vásárlást is a bécsi hivatal engedélyezi, a rendszer se

nem átlátható, se nem hatékony. A majdnem háromnapos látogatás végén a rektorhelyettesekkel és az gazdasági igazgatóval összeülve megállapítottam, sokat tanultunk, és egy biztos, nem fogom javasolni, hogy Magyarország vegye át az osztrák felsőoktatás rendszerét. Ez egyébként így is lett. A magyar felsőoktatási rendszer az angolszász és a német rendszerek keveréke lett.

1991-ben magyar rektorok egy csoportja, nem kis mértékben a Londonban élő Czigány-házaspár kezdeményezésének köszönhetően, meglátogatott néhány angol egyetemet. A londoni King's College-ban, a Readingi, a Bathi és a Bristoli Egyetemen voltunk. Megismerkedtünk a látszatra igen bonyolult angol egyetemi irányítási rendszerrel, a tanárok kiválasztásának menetével, a gazdasági problémákkal. Az egyik helyen megkérdeztem a rektorhelyettest, hogy az Egyetemi Tanács, amely a legtöbb döntést hozza, mikor szavazott egy ügyben utoljára. Innen kiindulva akartam a szavazási rendszert megérteni. A választ azonban nem várt módon hirtelenjében nem is tudta. Megkérdezett egy másik egyetemi vezetőt, s egy harmadik bevonásával nagy nehezen emlékezni kezdtek: igen, volt egy ilyen ügy néhány éve. Mikor érdeklődtem, hogy ez hogyan lehetséges, azt válaszolták, hogy minden kérdést akkor lehet csak az Egyetemi Tanács elé vinni, amikor annyira elő van készítve, hogy már megvan a konszenzus. Ekkor értettem meg az angol demokratikus irányítás lényegét. A vezetés nem más, mint konszenzusteremtés.

Mint rektor fontosnak tartottam, hogy megismerkedjem a különböző nyugati egyetemek működési mechanizmusaival. Amikor mint kutató vagy előadó ezeken megjelentem, fogalmam sem volt, hogy hogyan működnek, nem láttam be abba a konyhába, amelyben készült az étel, amelyet élém raktak. Most a konyhákön volt a sor. Elutaztam, hogy meglátogassam a legkülönbözőbb amerikai egyetemeket, s mindenütt elmagyaráztattam magamnak a működésük legfontosabb elemeit. Jártam ezen az úton Bloomingtonban, Wisconsinban, Seattle-ben, Berkeleyben és San Diegóban, New York City egyetemein. Kérdeztem és együttműködéseket ajánlottam fel. Miután a német és az osztrák egyetemi rendszert már ismertem, azt hiszem, az euroatlanti egyetemi világban is tájékozott lettem.

Aki világosan látta az Akadémiát fenyegető veszélyeket, Kosáry Domo-kos volt. Azt is megértette, hogy veszély az egyetemi világ és az Akadémia egymás elleni kijátszhatósága. Ezért hoztuk létre az Athenaeumot. A javaslat Kosáryé volt, és ezt a Magyar Rektori Konferencia magáévá tette. Az Athenaeum Társulás az Akadémia és az egyetemek szövetsége volt, az Athenaeum Bizottság ennek operatív szerve. A célja nemcsak az egyetemek és az Akadémia közötti vitás kérdések kibeszélése volt, hanem az Akadémiáról és a felsőoktatásról szóló törvények előkészítésében való részvétel, a tudományos

minőség és a tudományos minősítés kérdéseinek megvitatása. Világos volt azonban, hogy a tudományos minősítés az egyetemekhez kell, hogy kerüljön. Egy darabig úgy látszott, hogy az Athenaeum ebben is részt fog venni. Ez azonban az egyetemek számára elfogadhatatlan volt. Kialakult az a nézet, hogy a kandidátusi fokozatot az Akadémiának „be kell áldoznia”, az egyetemek pedig megkapják a PhD-adási és a habilitáltatási jogokat. Ha nem akartuk, hogy a PhD a régi egyetemi doktorátus színvonalára kerüljön, akkor ennek feltételeit meg kellett teremteni.

1992 tavaszán már lehetőség nyílt arra, hogy a szegedi egyetem megválassza új rektorát.

Utószó

A Szegedi Egyetemi Tudástár sorozat *hetedik* kötete szervesen kapcsolódik a *hatodik*hoz. Ennek egyik oka, hogy a nemzetközi és hazai életben használatos tudományterületi felosztás nem egyezik meg az Szegedi Tudományegyetem szervezeti struktúrájával. A kötet szerkesztői munkájuk során ezt az általános szempontot vették alapul. Így a hetedik kötet a következő tudományterületekre koncentrált: gazdaság-, jog-, nevelés- és vallástudomány, valamint szociológia. A válogatás szempontjai mindegyik *humaniora* esetében azonosak voltak. Pályájuk csúcsára érkezett kollégák kaptak felkérést az együttműködésre.

Az állam- és jogtudomány öt, a gazdaságtudomány három, továbbá a pedagógia, a szociológia és a vallástudomány egy-egy tanulmánnyal képviselteti magát. E sokféleség külön értéke a kötetnek. Jogfilozófiai és -történeti elemzések mellett szociális, büntető- és alkotmányjogi, továbbá nevelési, társadalmi és vallási kérdések kapnak teret olyan szakemberek tollából, akik nemcsak elméleti szempontból kutatják és oktatják választott szakterületüket, hanem tapasztalataikat alkotó módon beépítik egy új rendszer, részben általuk végigvitt kialakításába, ezzel építve a jövő Magyarországot. Ez a megállapítás az itt szereplő gazdaságtudósok műveire, működésére is érvényes, különös tekintettel hazánk Európai Unió és külgazdasági kapcsolataira.

A hetedik kötetet rektorok emlékezetét felidéző fejezet zárja. A korábbi egyetemi vezetők –Szent-Györgyi Albert és Róna-Tas András – cselekedeteikkel olyan példát állítottak, amelyek embert próbáló időkben a legteljesebb mértékben teljesítették az imént említett magas erkölcsi mércét.

A szegedi egyetem és elődei Kolozsvárott kezdődő négyszázharminchárom éves történetét számos vallási összeütközés, politikai krízis jellemezte. Különösen az utolsó száz év bővelkedett az egyetemet is súlyosan érintő történelmi kataklizmákban. Az 1914-15-ös tanévben Márki Sándor történész professzor volt a rektor. Az I. világháború kitörésének egyetemünket súlyosan érintő évéről a leghitelesebb forrásból, a rektortól tájékozódhatunk. Kitűnő történészhez illően pontosan számba veszi borzalmas veszteségeinket, több ezer hallgatónk értelmetlen halálát a csatatereken vagy nyomorékká válását. A dokumentum értékű, könyvtárunkban őrzött beszámolónak most, a centenáriumon illő lenne végre a nyilvánosság elé kerülnie. Ezért a Szegedi Egyetemi Tudástár szerkesztői azt tervezik, hogy e sorozat következő részeként napvilágra segítik Márki professzor úr „A háború első éve a kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetemen” című munkáját.

A II. világháború elején, 1940-41-ben Szent-Györgyi Albert volt a rektor. Róla a Szegedi Egyetemi Tudástár több kötete szól, itt az orvos-biológus hiteles

emlékének megőrzéséhez sokban hozzájáruló Péter László emeritus professzor írásait közöljük.

A beszámolók sorát Róna-Tas Andrásé zárja. Ő az egyetemi rendszerváltás idején volt a József Attila Tudományegyetem rektora, később pedig meghatározó szerepet játszott a Magyar Akkreditációs Bizottság létrehozásában.

A bölcsész- és társadalomtudományi területeteket legalább két „titkos” szál is összefűzi. A kötetek együttes olvasásából kitetszik a történeti és elméleti megközelítés egymás iránti kölcsönös tisztelete, a múlt tapasztalataira építő újításra való határozott törekvés. A másik a felelősség érzése. A szándék, hogy az emberre, társadalomra vonatkozó új ismeret segítse elérni azt a Szent-Györgyi Albert által olyan határozottan megfogalmazott célt, hogy az ember morális fejlettsége lépést tartson egyéb ismeretei ugrásszerű megnövekedésével. Az emberi közösség etikai szintjét olyan magasra kell emelni, hogy az élő- és élettelen természettudomány bátran vállalkozhasson esetenként pusztítással fenyegető, veszélyes felfedezések megtételére is, hiszen azokat a tudományos kor új embere pusztán a közjó szolgálatába fogja állítani.

A középkori ember életünket a teremtéstől a végítéletig tartó közös menetelésnek képzelte el, amelynek során a mindenkori élők feladata volt a másik segítése, hogy az is boldoguljon, vagy az emlékezetben fennmaradjon. A bölcsész- és társadalomtudományok területéről közölt harmincegy tanulmány, továbbá két és egy tervezett szubjektív szellemiségű dokumentum-jellegű írás olyan emberi közösség munkájába enged betekintést, amelyet talán nemcsak az egymás melletti tevékenység szándéka jellemez, hanem a történelem adott pillanatában és helyén az együttműködés vágya is.

2014. november

Pál József

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Regionális
Fejlesztési Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

A társadalomtudomány az a tudományterület, amely talán a leginkább tarthat számot a szélesebb közvélemény érdeklődésére. A jogrend, a gazdaság működése vagy a nevelés olyan, a hétköznapijainkat is befolyásoló tényező, amely napjainkban gyors átalakuláson megy keresztül. Ezek fejlődési irányát gyakran az egyetemi tanszékek jelölik ki. A jelen kötetben bemutatott minden tanulmány (gazdaság-, jog-, nevelés- és vallástudomány, valamint szociológia) szerzője nemcsak alapos felkészültséggel rendelkező oktató, hanem olyan szakember is, aki tudásánál, helyzeténél fogva az elvek gyakorlatban való megvalósításában is meghatározó szerepet játszik. A Szegedi Egyetemi Tudástár bölcsészeti- és társadalomtudományt egységesen reprezentáló hatodik és hetedik kötete az egyetem egykori, nagynevű rektorainak emlékezetével zárul. E két munka együttes olvasásából kitetszik a történeti és elméleti megközelítés egymás iránti kölcsönös tisztelete, a múlt tapasztalataira építő újításra való határozott törekvés. A másik ilyen érték a felelősség érzése. A szándék, hogy az emberre, társadalomra vonatkozó új ismeret segítse elérni azt a Szent-Györgyi Albert által olyan határozottan megfogalmazott célt, hogy az ember morális fejlettsége lépést tartson egyéb ismeretei ugrásszerű megnövekedésével.

9 789633 063521